De weg naar Monomotapa

Siegfried Huigen

bron
Siegfried Huigen, *De weg naar Monomotapa*. Amsterdam University Press, Amsterdam 1996

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/huig002wegn01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

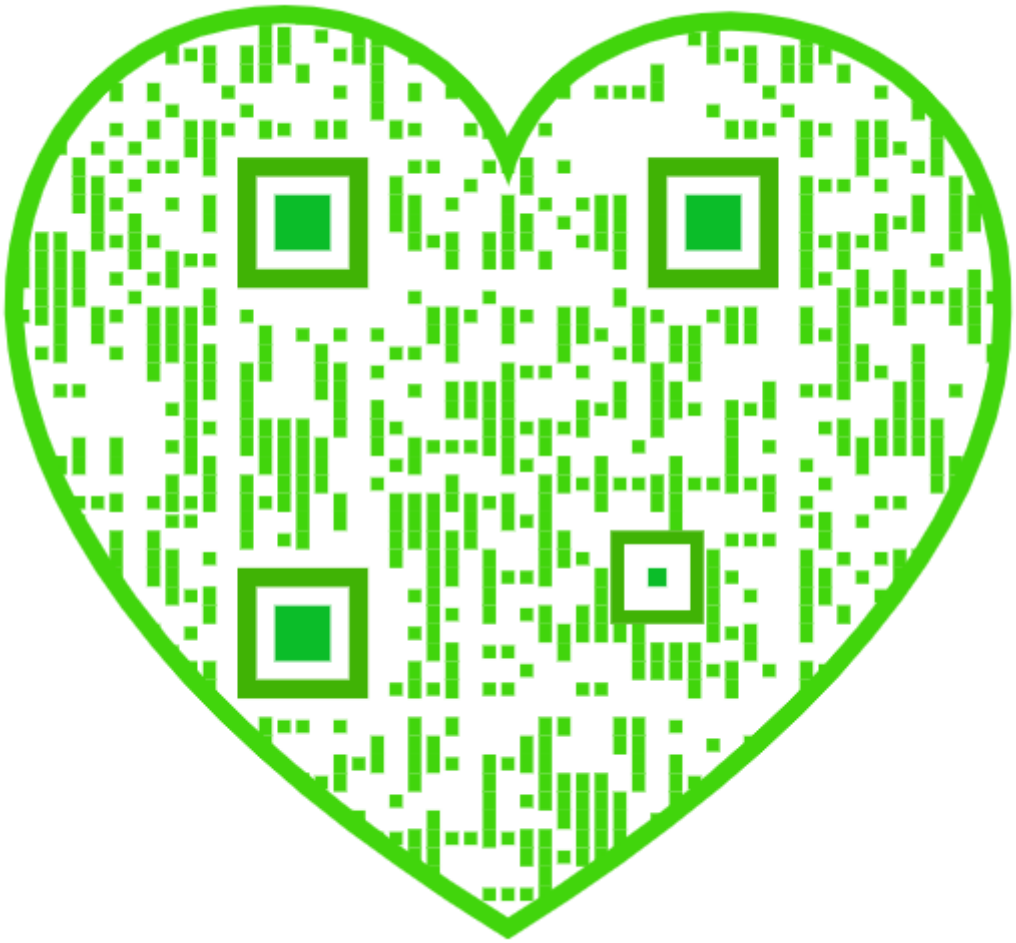

Voorwoord

Bijna 270 jaar lang, van 1652 tot 1925, werd het Nederlands in Zuid-Afrika als schrijftaal gebruikt. Daarmee is het Nederlands de oudste schrijftaal in Zuid-Afrika en in 1996 heeft het nog een voorsprong van zo'n zeventig jaar op het Engels. In die 270 jaar is er ook een Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse literatuur ontstaan.

Over de Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse literatuur is de laatste vijftig jaar weinig geschreven, terwijl het hier qua omvang gaat om een belangrijke buiten-Europese Nederlandse letterkunde (de omvangrijkste na de Indisch-Nederlandse en de Caraïbisch-Nederlandse letterkunde). Dit boek heeft vooral ten doel opnieuw aandacht te vragen voor dit onbekende tekstmateriaal.

Om binnen een kort bestek de bestaande leemtes provisorisch te kunnen vullen, heb ik gekozen voor een reeks hoofdstukken over geselecteerde teksten en tekstclusters uit de hele periode waarin het Nederlands in Zuid-Afrika als schrijftaal werd gebruikt. *De weg naar Monomotapa* heeft daardoor geen doorlopend verhaal, maar wel een overkoepelend thema. In alle hoofdstukken die volgen op de inleiding gaat het over de representatie van aspecten van de Zuid-Afrikaanse werkelijkheid. Voor dit thema heb ik gekozen, omdat alleen de cultuurhistorische kanten van de Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse teksten nu op belangstelling mogen rekenen. Een literatuurgeschiedenis wil het boek niet zijn. De teksten worden hier nooit uitsluitend omwille van hun esthetische kwaliteiten ter sprake gebracht, maar als voorstellingen van de werkelijkheid en vanwege hun vermogen percepties van de werkelijkheid te vormen.

Dit wil echter niet zeggen dat de formele eigenschappen van de teksten niet van belang zouden zijn. Integendeel. Ik ben ervan overtuigd dat deze eigenschappen bij elke vorm van representatieonderzoek terdege onderzocht moeten worden. Representaties zijn substituten van de werkelijkheden die ze willen weergeven. De manier waarop de representaties gestructureerd zijn, bepaalt in hoge mate het beeld dat ze overdragen. Met dezelfde feiten kun je een blijmoedig of een tragisch geschiedverhaal vertellen. Men kan bijvoorbeeld het begin van de Europese kolonisatie van Zuid-Afrika in 1652 voorstellen als een weldadige gebeurtenis, die de verbreiding van beschaving en christendom heeft mogelijk gemaakt. In de meer recente geschiedverhalen geeft men er de voorkeur aan 1652 te zien als een ‘fatal impact’, het begin van meer dan driehonderd jaar ellende. Beide voorstellingen zullen een heel verschillend geschiedbeeld bij hun lezers oproepen en hebben ook een aan elkaar tegengestelde politieke bruikbaarheid.

Via een omweg kwam ik uit bij het onderwerp van dit boek. Lezend in *De muze van Jan Compagnie* van Edgar du Perron stuitte ik op Pieter de Neyn.

Deze ‘drekpoëet’ en fiscaal in dienst van de VOC was tussen 1672 en 1674 gestationeerd aan de Kaap. Dat prikkelde mijn nieuwsgierigheid.

De Neyn bleek in zijn Kaapse tijd zes gedichten geschreven te hebben en gaf ook aandacht aan de Kaap in een zevende gedicht, dat hij in Nederland schreef over zijn ervaringen in de koloniën. Van De Neyn ging ik op zoek naar andere Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse geschriften. Het bleek al spoedig dat ik op een goudmijn was gestoten, waarvan het bestaan onbekend was bij Zuid-Afrikaanse collega's. Het is de verdienste van Wytske Vermeulen geweest dat zij mij een zetje heeft gegeven om een studie van dit obscure tekstmateriaal te maken.

Door mijn verblijf in Stellenbosch zat ik zelfs boven op deze goudmijn. Het meeste materiaal kon ik vinden in de Stellenbossche universiteitsbibliotheek, de Suid-Afrikaanse Biblioteek en het archief in Kaapstad. Logistieke problemen, die nijpend geweest zouden zijn bij een ander onderwerp, waren hierdoor tot een minimum beperkt.

Het vinden van Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse geschriften was overigens gemakkelijker dan het bedenken van een kader om ze te presenteren. De meeste tijd heb ik dan ook geïnvesteerd in het zoeken van theoretische perspectieven die aan het materiaal een waarde zouden kunnen toevoegen die uitstijgt boven een encyclopedische feitenverzameling. Bij het vinden van zo'n kader heb ik geprofiteerd van mijn werkcolleges over de theorie van het koloniale discours, die ik sinds 1992 aanbied aan vierdejaars studenten in Stellenbosch.

De tekst van dit boek is in december 1995 als proefschrift aan de Universiteit Utrecht verdedigd. Promotor was prof. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Ik ben haar dank verschuldigd voor haar vermogen om zwakke punten in mijn betoog aan te wijzen. Mijn ouders ben ik dankbaar voor alle hulp die ze mij gegeven hebben. Mijn vrouw, Pieta van Beek, dank ik voor het geduld waarmee ze een paar jaar lang mijn vlagen van bezetenheid met mijn onderzoek heeft moeten verdragen. I am very grateful to dr. Glynn Meter for her hospitality and for compelling me to construct arguments that carry weight. Arend Smilde ben ik dankbaar voor de bijzonder genereuze manier waarop hij gastvrijheid betoond heeft en voor de stilistische kritiek die hij op een eerdere versie van dit boek heeft uitgeoefend. Josje Tromp was een nauwkeurig proeflezer.

Stellenbosch, maart 1996

Gebruikte afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief
KA	Kaapse Argiefbewaarplek
NZAT	*Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tydschrift*
RH	R. Raven-Hart, *The first fifty years of Dutch colonisation as seen by callers*
SABW	*Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek*
UG	*Union Government*
VRJ	*Dagregister van Jan van Riebeeck*
WNT	*Woordenboek der Nederlandsche Taal*
ZAHB	*Zuid-Afrikaanse Historie-Bibliotheek*

Inleiding

Het enige standbeeld voor de Nederlandse taal staat zo'n tienduizend kilometer buiten Nederland en Vlaanderen in Burgersdorp. Dat zat zo. De stemgerechtigde burgers van Albert, een district aan de grens van de Kaapkolonie (niet ver van het huidige Lesotho),[1] waarvan Burgersdorp de hoofdplaats was, waren fervente ijveraars van het 'Hollands'.[2] Onder andere dankzij hun acties mocht het Nederlands in 1882 in het parlement van de Britse Kaapkolonie gebruikt worden, nadat het sinds 1822 elke vorm van officiële erkenning had moeten missen.[3] Om dit feit te herdenken werd in 1893 in Burgersdorp een standbeeld voor de Nederlandse taal opgericht: een vrouw van marmer op een granieten sokkel. Met de wijsvinger van haar rechterhand wees ze naar het tablet in haar linkerarm waarop stond: 'De Overwinning der Hollandsche Taal'. Op de sokkel stonden enkele disticha, waaronder het volgende, dat de omvang van de erkenning van het Nederlands beschreef:

> Erkend is nu de moedertaal
> in raad, kantoor, en schoollokaal.

De inhuldiging van het standbeeld werd in 1893 op een voor deze dunbevolkte streek grootse wijze gevierd. Er was een cavalcade bestaande uit vijfhonderd bereden boeren onder leiding van oom Daantjie van den Heever, een van de initiatiefnemers. De twee kopstukken van het Afrikaner nationalisme, 'Onze Jan' Hofmeyr en dominee S.J. du Toit, waren helemaal vanuit de West-Kaap gekomen om feestredes te houden. 'Onze Jan', de leider van de Afrikaner Bond, bracht een toast uit op 'Onze Taal', waaronder hij de taal van 'Hooft en Vondel, Helmers en Tollens, Bilderdijk en Da Costa, [...] Van der Palm en Van Oosterzee' verstond, en het 'Afrikaans-Hollands', de speciale variant die in Zuid-Afrika werd gesproken. 'Lang blijve de taal bestaan!', zo besloot hij zijn rede.[4]

Lang heeft de marmeren vrouw niet op de overwinning kunnen wijzen. In 1899 brak de Boerenoorlog uit en in het jaar daarop werd het beeld vernield door Britse troepen. De Hollandsche Taal verloor daarbij haar hoofd en armen, en vanzelfsprekend ook het tablet met de triomfantelijke tekst. Niet lang na de vernieling werden de resten van het beeld uit Burgersdorp afgevoerd met onbekende bestemming. Men dacht dat de Engelsen het in zee gegooid hadden.[5]

Na de oorlog werd door de Engelse overheid in 1907 een replica van het beeld aan Burgersdorp geschonken als een gebaar van *Wiedergutmachung*. Jaren later, in 1939, werden de resten van het oorspronkelijke beeld echter bij toeval opgedolven in King William's Town, een paar honderd kilometer van Burgersdorp. Het hoofd- en armloze beeld werd daarop naar Burgersdorp teruggebracht en achter de replica opgesteld.[6] Zo staat het er nog,

Afb. 1 Standbeelden voor de Nederlandse Taal in Burgersdorp. Vooraan staat de kopie uit 1907 en achteraan het door de Engelsen vernielde oorspronkelijke beeld uit 1883.

samen met de replica de belangrijkste bezienswaardigheid in het dorp van een paar duizend zielen.

De geschiedenis van dit beeld voltrok zich aan het einde van wat de heerschappij van het Nederlands over Zuid-Afrika zou kunnen heten. Die

heerschappij was begonnen in 1652 en was al gauw beperkt tot de kerk, het onderwijs, de correspondentie, de ambtenarij en de beschaafde conversatie. Daarbuiten, op het erf van de boerderij en in het veld, werd vermoedelijk al aan het einde van de zeventiende eeuw een vroege vorm van Afrikaans gesproken.

Ook na de Engelse overname van de Kaap in 1806 kon het Nederlands zich handhaven. Weliswaar werd het in de Kaapkolonie sinds 1822 verdrongen uit het ambtelijke verkeer, maar het wist in de burgerlijke samenleving stand te houden, vooral in de kerk. De Hollandstalige kolonisten met de mensen van gemengde afkomst, geassimileerde Khoisan en slaven erbij, waren immers veel talrijker dan de nieuwe Engelse immigranten. Bovendien begon er met de Grote Trek in 1834 een nieuwe fase in de Europese expansie, die uiteindelijk leidde tot de stichting van twee onafhankelijke republieken, Oranje-Vrijstaat en de Zuid-Afrikaansche Republiek (Transvaal) in de jaren 1850. Nederlands was de officiële taal in deze republieken.

Niettemin was de actieve beheersing van het Nederlands overal in Zuid-Afrika vrij slecht. Dat kwam door een gebrekkig onderwijsstelsel dat in de Kaapkolonie bovendien voornamelijk Engelstalig was. Alleen een kleine toplaag kon zich vermoedelijk vloeiend in het Nederlands uitdrukken. Aan het einde van de negentiende eeuw maakte het Nederlands echter een korte periode van opbloei door. Vooral in de Zuid-Afrikaansche Republiek werd het Nederlandstalige onderwijs in de jaren negentig danig uitgebreid. Bovendien vestigden zich filialen van Nederlandse uitgeverijen en boekhandels in de Zuid-Afrikaanse steden. Nederlandse boeken waren daardoor beter beschikbaar. De tekst op het tablet van het taalmonument in Burgersdorp klinkt tegen deze achtergrond niet langer als gesnoef.[7]

Na de Boerenoorlog (1899-1902), die eindigde met de Engelse annexatie van de republieken, veranderde de situatie voor het Nederlands snel. Het Engelse bewind begon een grootschalige angliseringscampagne, terwijl het Engels toch al domineerde in handel, nijverheid en mijnbouw. Zelfs de gelijkstelling van het Nederlands met het Engels in de grondwet van de in 1910 gestichte Unie van Zuid-Afrika, veranderde niet veel aan de gestage neergang van het Nederlands.

Uiteindelijk zou de rol van het Nederlands in Zuid-Afrika echter beëindigd worden door het Afrikaans. Het activisme voor de erkenning van het Afrikaans was al in de jaren zeventig van de negentiende eeuw begonnen onder aanvoering van dominee S.J. du Toit. Doordat hij in de jaren negentig de vijandige Engelse politiek jegens de Boerenrepublieken steunde, raakte zijn strijd voor de erkenning van het Afrikaans in de ogen van de meeste Afrikaners besmet met jingoïsme. Pas na 1900 kreeg het Afrikaans met de Tweede Taalbeweging een kans. In 1914 leidde dit tot de vervanging van het Nederlands door het Afrikaans op de scholen en uiteindelijk tot een grondwetswijziging in 1925 waardoor het Afrikaans in de plaats werd gesteld van het Nederlands als officiële taal van de Unie van Zuid-Afrika. Zuid-Afrika werd Suid-Afrika.[8]

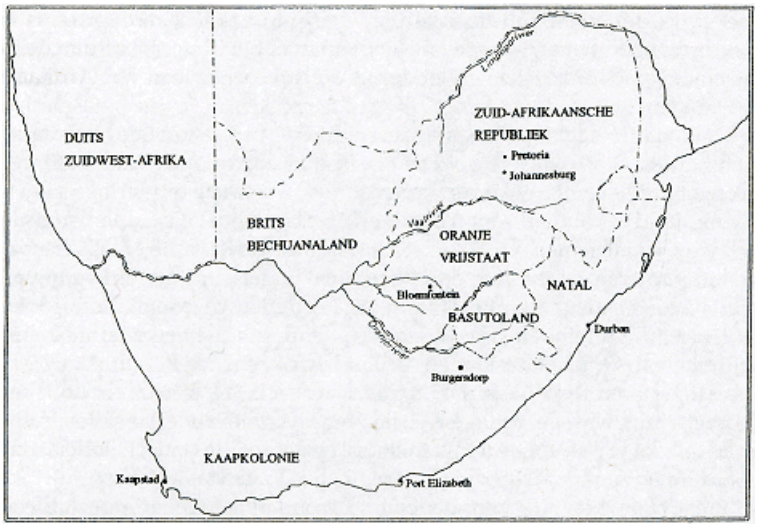

Afb 2 Zuidelijk Afrika in 1899, voor het uitbreken van de Boerenoorlog

Toch heeft het Nederlands in Zuid-Afrika een respectabele staat van dienst. Bijna 300 jaar lang is het immers gebruikt als schrijftaal in Zuid-Afrika, van 1652 tot 1795 zelfs als enige. Omdat het Nederlands zolang een schrijftaal was, zijn er vanzelfsprekend heel veel Nederlandse teksten uit Zuid-Afrika overgeleverd. Vreemd genoeg is daar de laatste vijftig jaar door neerlandici nauwelijks naar omgekeken, terwijl die teksten bij elkaar een belangrijke buiten-Europese Nederlandse letterkunde vormen. Deze Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse literatuur verdient wetenschappelijke aandacht naast de Surinaamse, Antilliaanse en Indisch-Nederlandse letterkunde.

Belangstelling voor Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse geschriften in de jaren dertig van de twintigste eeuw

Er is niet altijd zo weinig belangstelling geweest voor de Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse letterkunde.[9] Vooral in de jaren dertig was de situatie anders toen de eerste Afrikaanse literatuurgeschiedschrijvers aan de slag gingen en geconfronteerd werden met de vraag waar zij vanuit een nationalistisch perspectief de grens tussen vreemd en eigen moesten trekken. Waar begon de Afrikaanse letterkunde en daarmee het werk van een Afrikaanse literatuurgeschiedschrijver? Moest dat daar zijn waar de geschreven Nederlandse letterkunde begint of moest het in 1652 zijn? Moest het 1795 zijn (‘Lied ter ere van de Swellendamse en Diverse andere helden’,

geschreven in een Nederlands met Afrikaanse inslag), of rond 1830, wanneer Afrikaans voor een humoristisch effect in enkele krantestukken en toneelstukken gebruikt wordt, of 1875, wanneer het Genootskap van Regte Afrikaners wordt gesticht en de strijd om erkenning van het Afrikaans begint? Het begin vormde voor de Afrikaanse literatuurgeschiedschrijver een onderwerp van discussie en niet een gegeven, zoals voor de Nederlandse literatuurgeschiedschrijver, die bij 'Hebban olla vogala' kan beginnen omdat er niets ouders is overgeleverd.

Inzet van de discussie is in de meeste gevallen het corpus Nederlandse geschriften geweest dat in Zuid-Afrika zelf ontstaan is. De status hiervan is immers bij uitstek dubieus voor een nationalistisch geïnspireerde Afrikaanse literatuurgeschiedschrijver. Ze werden geschreven door voorvaderen die op hetzelfde grondgebied woonden als de literatuurgeschiedschrijvers en in veel gevallen al Afrikaans als spreektaal gebruikten.[10] De literatuurgeschiedschrijver wordt hier wel zeer direct geconfronteerd met de vraag of dit vreemd of eigen is, of deze Nederlandse geschriften tot het culturele erfgoed van de Afrikaners en het domein van hun letterkunde behoren.[11]

Zoals deze discussie tegenwoordig bijna is vergeten, zo is ook degene vergeten die daarin een centrale rol heeft gespeeld: Elizabeth Conradie (1903-1939). Zij promoveerde in 1933 bij de Nederlandse literatuurhistoricus Prinsen op een proefschrift, dat in 1934 verscheen onder de titel *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika, 'n Kultuur-historiese studie. Deel I (1652-1875)*. De ondertitel '[k]ultuur-historiese studie' is gegeven omdat bij de samenstelling van het tekstcorpus geen esthetische beperkingen hebben gegolden.[12]

In de nog kleine wereld van Afrikaanse letterkundigen ontlokte het werk een stroom van recensies en reacties: van Abraham Jonker, E.C. Pienaar, D.F. Malherbe, P.C. Schoonees, Anna de Villiers, S.P. Engelbrecht, M.S.B. Kritzinger en Gerrit Dekker.[13] *Die Volkstem* publiceerde zelfs twee recensies na elkaar, een van Kritzinger en een van Engelbrecht, over het 'magistrale werk' van Conradie.[14]

Deze drukte staat in een sterk contrast met de stille ontvangst van het veel betere werk van F.C.L. Bosman, *Drama en toneel in Suid-Afrika*, uit 1928.[15] Bosman beschrijft op een zeer moderne en bijzonder degelijke manier het toneelleven in Zuid-Afrika. Zijn werk zou men met enige goede wil een voorloper kunnen noemen van het sociaal-cultureel georiënteerde literatuurhistorische onderzoek dat in Nederland en Duitsland in de jaren zeventig in zwang is gekomen. Bosman geeft een overzicht van het toneelrepertoire, beschrijft de inrichting van allerlei instituties, zoals toneelgezelschappen, rederijkersgenootschappen en schouwburgen, en geeft aan hoe dit allemaal in een ruimere culturele context heeft gefunctioneerd. Hij beperkt zich bovendien niet tot één taal, maar beschrijft het Zuid-Afrikaanse toneel in zijn geheel, zowel het Nederlandse toneel als het Engelse, Franse en Duitse. Deze totaalbenadering heeft in Zuid-Afrika pas in de jaren tachtig ingang kunnen vinden. Het werk van Bosman is bovendien

gebaseerd op gedegen onderzoek, iets wat niet het geval is bij de andere vooroorlogse studies over Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse literatuur. Vreemd genoeg trok het boek van Bosman bij verschijning relatief weinig belangstelling.

Meer aandacht kreeg het werk van G. Besselaar, *Zuid-Afrika in de letterkunde* (1914).[16] Ook Besselaar geeft aandacht aan literaire produkten in alle talen, zelfs - zij het zeer kort - aan de literatuur van de 'inboorlingen'. Hij heeft de eer de eerste Zuid-Afrikaanse literatuurgeschiedschrijver te zijn geweest, maar meer dan een samenraapsel is zijn boek niet.

Terug naar de jaren dertig. De gebroeders Nienaber wijzen er in hun *Geskiedenis van die Afrikaanse letterkunde* op dat de houding ten opzichte van het Nederlands in Zuid-Afrika in die tijd drastisch was veranderd.[17] In de jaren twintig werd er nog een taalstrijd gestreden tegen het Nederlands, maar na 1930 had het Afrikaans volledig gewonnen en zocht men weer steun bij het Nederlands in de strijd tegen de verengelsing, die onverminderd voortging. Dit heeft geleid tot pleidooien voor een grotere rol voor het Nederlands op school en ook tot belangstelling voor Nederlandse geschriften uit het Zuid-Afrikaanse verleden. De omstandigheden waren dus gunstig voor de publicatie van *Hollandse skrywers* in 1934.

Daarnaast heeft de polemische toon van de 'Inleiding' van Conradie's boek vermoedelijk ook ertoe bijgedragen de aandacht op haar te vestigen, want veel reacties komen neer op het verwerpen of het onderschrijven van beweringen uit deze 'Inleiding'. P.J. Nienaber stelt in zijn studie *D'Arbez as skrywer* zelfs vast dat Conradie onder Afrikaanse letterkundigen een school gevormd heeft waartoe hij Anna de Villiers en zichzelf rekent.[18] Deze school, die volgens hem ook een generatie vormt onder de letterkundigen ('die jongeres') ziet de Nederlandse geschriften uit Zuid-Afrika als deel van de Afrikaanse letterkunde en engageert zich tegelijkertijd met een Groot-Nederlandse, 'Dietse' gedachte. Vanwege deze centrale positie wil ik *Hollandse skrywers* tot uitgangspunt nemen van een bespreking van de principiële discussie die in het verleden over de Nederlandse geschriften uit Zuid-Afrika is gevoerd. Om dezelfde reden zal ik het tweede deel van Conradie's *Hollandse skrywers*, dat de periode van 1875 tot 1905 bestrijkt, in mijn beschouwing op de achtergrond laten. De postume publicatie ervan in 1949 bleef vrijwel onopgemerkt. Zelfs het *Tydskrif vir wetenskap en kuns*, waarvan Conradie de laatste jaren van haar leven redacteur was, publiceerde geen recensie. Bovendien herhaalt Conradie - of de editeurs van haar postume publicatie - in dit deel voornamelijk standpunten uit het eerste deel.

De volksziel

Wat in de eerste plaats in de 'Inleiding' van Conradie's *Hollandse skrywers* opvalt, is het Afrikaner-nationalistische uitgangspunt. Dat schemert al door in de eerste zin: 'In Suid-Afrika leef daar twee siele, gevolglik twee

tale, twee kulture naas mekaar, 'n feit wat met al die praatjies van Brugman nie weg te redeneer is.'[19] Hierna maakt ze in de tweede zin een begin met de bespreking van de historiografische aspecten van haar project. Daarbij wordt voortgeborduurd op de eerder genoemde onheelbare breuk tussen de twee culturen. Naar nu blijkt, gaat het hierbij om de 'Hollands-Afrikaanse' en vermoedelijk de Engelse: 'My is dit maar om een van hierdie siele, die skrywers van een van daardie groepe, een van daardie kulture te doen nl. die Hollands-Afrikaanse.'

Wat daarna volgt, is niet erg helder. Er wordt een reeks overwegingen gegeven die aantonen dat de Afrikaanse traditie in Zuid-Afrika terugreikt tot Jan van Riebeeck (p. xv) en dat het Dietse verleden een bron is 'vir versterking van die eie geestesgoedere' (p. xvi). Bij dit laatste is het niet duidelijk of het gaat om de Nederlandse geschriften uit Zuid-Afrika of om de Nederlandse cultuur in haar geheel. Op bladzijde xvii krijgen we echter weer vaste grond onder de voeten, omdat er hier specifiek voor gepleit wordt de Nederlandse geschriften uit Zuid-Afrika aan de Afrikaanse traditie toe te rekenen. Tot de Afrikaanse letterkunde wil Conradie alle 'Hollandse' geschriften rekenen 'wat deur Suid-Afrikaanse aangeleenthede geïnspireer is [...] [en] op Suid-Afrikaanse bodem ontstaan is' (p. xx).

Deze grensverlegging schept echter het probleem dat men te maken krijgt met geschriften die niet in de nationale taal, het Afrikaans, zijn geschreven. Aan dit probleem ontsnapt Conradie met behulp van het letter-geest topos in een toespeling op 2 Cor. 3 vers 6: 'Op die taalvorm alleen kan ons nie langer gaan nie. Ons het ons blind gaan staar op die Afrikaanse vorm en vergeet dat dit die gees is wat lewend maak.'[20] Dit is natuurlijk een retorische truc die een bijbelse hiërarchie (de geest gaat boven de letter) van toepassing maakt op een verhouding waar die hiërarchie in beginsel ontbreekt: de verhouding tussen de taalvorm van de Nederlandse geschriften en, naar later blijkt, de Afrikaanse volksziel die in deze geschriften te vinden is.

Als de Nederlandse geschriften uit Zuid-Afrika toegang geven tot 'die siel van ons volk' (p. xxii), dan is dat een reden om ze te bestuderen, zelfs als ze niet aan onze esthetische eisen voldoen. Overigens is het voor het eerste probleem - behoren de geschriften wel of niet tot de Afrikaanse letterkunde - onduidelijk wat volgens Conradie nu de doorslag geeft, bodem of volksziel, of een combinatie van die twee. In latere publicaties geeft ze namelijk afwisselend de voorkeur aan bodem of volksziel.[21]

In het geschiedverhaal dat op de 'Inleiding' volgt, is 'bodem' als de plek waar de geschriften ontstaan zijn echter het belangrijkste schiftingscriterium om teksten tot de Afrikaanse literaire traditie te kunnen rekenen. De 'Eerkroon voor de Caab de Goede Hoop' (1746) van Jan de Marre blijft bijvoorbeeld buiten bespreking omdat het werk in Amsterdam is geschreven en uitgegeven (p. 20-21), hoewel het onderwerp Zuid-Afrikaans is. De volksziel speelt als schiftingscriterium eigenlijk geen rol van betekenis, maar het is wel belangrijk als een motivering voor het onderzoek naar Nederlandse geschriften, zoals we nog zullen zien. In het geschiedverhaal

dat op de inleiding volgt, komt de volksgeest bovendien ook geregeld ter spake.

Dat Conradie überhaupt van het concept ‘siel van 'n volk’ (volksziel, volkskarakter, volksgeest) gebruik maakte, lag voor de hand in de jaren dertig. In de literatuurgeschiedschrijving kende dit concept in de eerste helft van deze eeuw een grote verbreiding.[22] Het is bijvoorbeeld te vinden bij Kalff en Prinsen.[23] Prinsen was de promotor van Conradie. Het concept is echter al ouder. Het was al gangbaar bij Montesquieu, Hume, Herder en Hegel.[24] In de literatuurgeschiedschrijving is het in circulatie gebracht door Taine als een door ras, milieu en (voor-)geschiedenis (‘moment’) bepaalde collectieve geestesgesteldheid van een volk.[25] Deze geestesgesteldheid vond vooral uitdrukking in de letterkunde van een volk. Het werk van een groot schrijver vertelt ons volgens Taine daarom meer over tijd- en volksgeest dan alles wat de archieven bewaren.[26] Ook Conradie onderschrijft dit uitgangspunt als ze zegt dat de Nederlandse geschriften toegang verlenen tot de Afrikaanse volksgeest.[27] In haar geschiedverhaal wordt de toestand van de Afrikaanse volksgeest meestal los van een tekst met behulp van gangbare gemeenplaatsen beschreven, zoals Taine dit ook graag doet.[28] Welke ingrediënten verschaffen Nederlanders en Hugenoten bijvoorbeeld aan de Afrikaanse volksgeest in wording?

> [...] die Hollandse aard met sy sin vir waarheid en realiteit, met sy nugtere kalmte en deursettingsvermoë sou in Suid-Afrika in die sewentiende eeu al aanmerklik gewysig word deur die toevloei van 'n groot aantal Franse, 'n Romaanse volk met meer beweeglikheid en verbeeldingskrag maar met minder standvastigheid as die stoere eerste koloniste.[29]

Een enkele keer hanteert Conradie het concept volksgeest inductief. Een vergelijking tussen de geboren Zuid-Afrikaan Van Reenen en de Nederlander Paravicini di Capelli bood hiervoor een geschikte casus. Door hun geschriften naast elkaar te leggen, wordt het volgens Conradie duidelijk hoe ‘die gees van die Hollander en dié van die Afrikaner’ aan het begin van de negentiende eeuw ‘onherstelbaar uit mekaar gegaan het’ (p. 103).

Beide heren maakten in 1803 in het gevolg van gouverneur Janssens een tocht door het binnenland van Zuid-Afrika en hielden over hun belevenissen een dagboek bij. Bij een vergelijking viel het Conradie op dat ze verschilden in hun houding tegenover de Hottentotten. Uit Di Capelli's geschriften leidt zij af dat deze ‘uit die hoogte teenoor die boere, beskermend teenoor die Hottentotte’ is (p. 104), wanneer Di Capelli zich keert tegen uitbuiting van de Hottentotten door de boeren. Daaraan tegengesteld is het oordeel van Van Reenen over de zendingspost Genadendal:

> Nugter en prakties, uit ervaring gebore, nie altyd simpatiek teenoor die kleurlinge nie, is die mening van Van Reenen oor die instituut [Genadendal - S.H.] waaroor Di Capelli so verruk skrywe. Die Hottentot-kinderkoor van vyfhonderd bekeerlinge, wat die goewerneur en geselskap toesing, dra nie sy ongemengde goedkeuring

> nie. Hulle sing geestelike liedere ‘met een aandoenlijk stem en veel devotie’ maar hulle sou ‘veel meer nut aan ons land hadde toegebragt met het toepassen en voortteelen van vee.’ Die Afrikaner voel hier intuïtief aan dat 'n botsing van twee onverenigbare lewensbeskouings soos gehuldig deur Boer en Philippyn[30] respektiewelik, onvermydelik is [...] (p. 104)

Volgens Conradie is deze koloniale uitbuitershouding een op ervaring geschoeide en daarmee positief te waarderen eigenschap van Van Reenen. Ook zijn afkeer van het zendingswerk is kenmerkend voor de Afrikaner in het algemeen (p. 103). Als Afrikaner spreekt Van Reenen uit wat zijn volk als geheel bezielt. De logica van het concept volksgeest brengt dat met zich mee. Wie daar niet in gelooft, had echter graag een statistisch aannemelijke bewijsvoering willen zien om de bewering aannemelijk te maken.[31] Evenals de meeste andere auteurs die uitlatingen doen over de toestand van de volksgeest, laat Conradie dit echter achterwege.

Belangrijker dan dit literatuur- en cultuurhistorische gebruik van het concept volksgeest of volksziel (de termen worden door Conradie als synoniemen gebruikt) is dat het een legitimatie bood voor het onderzoek naar de Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse teksten die vanuit een esthetisch oogpunt meestal niet erg de moeite waard waren (p. xxi-xxii). Er viel iets te leren uit deze teksten. De studie van de ‘Hollandse’ geschriften kon helpen bij de versterking van de bedreigde Afrikaanse nationale identiteit, omdat de Nederlandse teksten uit Zuid-Afrika, ondanks de vreemde taalvorm, toegang gaven tot ‘die siel van 'n volk wat teen 'n groot oormag worstel’ (p. xxii), een situatie die in de tijd dat Conradie dit schreef niet anders was. Ook de oudste teksten waren in dit opzicht relevant:

> Ons het ons blind gaan staar op die Afrikaanse vorm en vergeet dat dit die gees is wat lewend maak. As dit ons werklik erns is met ons kultuurstryd, moet ons volk hom weer in die Hollandse periode van sy verlede terugvind, moet ons gees dwarsoor die tydperk van verengelsing heengryp, moet ons vir ons inspirasie heeltemaal teruggaan tot die dae van Jan Kompanjie, waarin die wortel en die stam van ons beskawing lê.[32]

De studie van de Nederlandse geschriften uit Zuid-Afrika moest dan ook deel worden van de curricula van universitaire departementen Nederlands en Afrikaans in Zuid-Afrika, vanwege ‘die belangrike rol wat hulle kan speel in ons kultuurstryd’ tegen de Britse culturele overmacht (p. xxi-xxii).[33]

Het vervolg van de discussie

In latere publicaties over de Nederlandse geschriften gaat het concept volksgeest dienen als het enige criterium om wat al Afrikaans was te scheiden van wat nog uitsluitend Nederlands was. Nogal onverwacht

verdwijnt daarbij echter de preoccupatie met een bedreigde Afrikaneridentiteit in het heden. De discussie over de Nederlandse geschriften krijgt daardoor een sterker literair-theoretisch karakter.

Voor het vervolg van deze discussie is een opstel van D.J. Opperman uit 1939 bepalend: 'Wanneer begin die Afrikaanse letterkunde?'[34] Opperman zet de argumenten van zijn voorgangers nog eens op een rijtje en verwijst vervolgens expliciet naar Taine om te motiveren dat de Nederlandse geschriften op grond van 'gees en strekking' tot de Afrikaanse letterkunde gerekend moeten worden.[35] '[G]ees en strekking' zijn volgens Opperman Afrikaans geworden door de drie determinerende factoren van Taine: ras, milieu en 'moment'. Na de oorlog sluiten Antonissen en Kannemeyer zich bij het standpunt van Opperman aan zonder diens argumenten overigens te herhalen. Anders dan Kannemeyer verbindt Antonissen hieraan ook consequenties.[36] Hij betrekt alleen die Nederlandse geschriften in zijn geschiedenis van de Afrikaanse letterkunde die deze Afrikaanse geest bezitten.[37]

Na een bijdrage van Ernst Lindenberg uit 1954, die de Nederlandse geschriften buiten de Afrikaanse letterkunde wil houden op grond van geringe literaire kwaliteit en de niet-Afrikaanse taalvorm, valt de discussie stil.[38] Tien jaar eerder was het systematische onderzoek naar de Nederlandse geschriften al vrijwel stil komen te liggen.[39] Een belangrijke reden hiervoor is vermoedelijk dat de opvattingen over het studieobject van de literatuurwetenschap na de oorlog veranderd zijn. Lindenbergs opstelling geeft hiervoor aanwijzingen. Zijn opvatting is dat de literatuurwetenschap per zich moet beperken tot geschriften die in zijn ogen esthetische kwaliteiten bezitten. De Nederlandse geschriften uit Zuid-Afrika missen die kwaliteiten en verdienen daarom geen aandacht. Het historistische standpunt van Conradie *cum suis* dat elke tijd zijn eigen esthetica heeft en dat daarom de onze niet bepalend moet zijn voor teksten uit andere tijden, geldt voor Lindenberg niet meer.

Bij zijn tweede criterium, de Afrikaanse taalvorm, is Lindenbergs standpunt niet geheel vrij van dubbelzinnigheid. Hij wil 'geografiese en nasionale oorwegings' (lees tegen de achtergrond van het voorgaande: bodem en volksgeest) nog wel een secundaire rol laten spelen, maar hij geeft niet aan hoe hij die rol precies ziet. De stelling van Gerrit Dekker dat de Nederlandse letterkunde van voor de zeventiende eeuw, als geschreven in een oudere vorm van het Afrikaans, ook deel is van de geschiedenis van de Afrikaanse letterkunde, wijst hij af op grond van discontinuïteit. Het begin van de Afrikaanstalige literatuur zou het begin van een nieuwe ontwikkeling betekenen. Maar Lindenberg laat het bij een bewering.

Dat Lindenberg bij al zijn vaagheid op dit punt de Afrikaanse taalvorm toch het zwaarst laat wegen, hangt vermoedelijk samen met het gewichtsverlies van het concept volksgeest in het Afrikaanse letterkundige discours. Tot op dat moment was een beroep op de volksgeest immers het belangrijkste argument om de Nederlandse geschriften wél tot de Afrikaanse letterkunde te rekenen. Voor het gewichtsverlies van het concept bestaan

de volgende redenen. Overzee was het na de Tweede Wereldoorlog in de literatuurwetenschap in diskrediet geraakt door het misbruik dat de Nazi's ervan gemaakt hadden.[40] Binnen Zuid-Afrika was het concept in elk geval onbruikbaar geworden voor de dominante richting in de literatuurwetenschap die een autonomistische, dan wel ergocentrische benadering van de esthetisch waardevolle tekst voorstond. Ook Lindenberg onderschreef deze opvatting dat 'elke taalkunswerk sy eie wêreld skep'.[41] In het opstel uit 1954 heet het: 'Die aandag bly [...] gesentreer op die werk self en nie op die agtergrond nie: die geskiedenis bestaan by die grasie van die kunswerk en nie andersom nie.' Met de volksgeest valt dan niet veel meer te beginnen, omdat dit concept de tekst reduceert tot de uitdrukking van een buitentekstuele werkelijkheid, wat niet te rijmen viel met een ergocentrische benadering.

Lindenbergs positie is sedertdien in Zuid-Afrika nooit volledig losgelaten. De twee hindernissen die mede door Lindenberg zijn opgeworpen voor het bestuderen van de Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse geschriften bestaan in 1996 nog steeds. Literatuur wordt in de meeste departementen Afrikaans en Nederlands in Zuid-Afrika nog steeds hoofdzakelijk vanuit esthetische criteria benaderd. Teksten, zoals de Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse, die niet aan de hedendaagse smaak beantwoorden, komen dan niet voor bestudering in aanmerking. Daarbij komt nog dat men bijna uitsluitend fictionele teksten bestudeert, wat een verdere beperking van het tekstcorpus met zich meebrengt. Anderzijds houdt men vast aan het taalcriterium, zonder dat overigens te beredeneren. Men werkt met de ongefundeerde aanname dat de Afrikaanse literatuur een afzonderlijke traditie vormt. Het traceren van literaire ontwikkelingen blijft hierdoor beperkt tot Afrikaanstalige teksten, zelfs als het voor de hand zou hebben gelegen om dit niet te doen. Zo verschijnen er bijvoorbeeld nog steeds ideologiekritische studies over stereotypering en apartheidsdenken in literatuur van Afrikaners die de Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse geschriften buiten beschouwing laten. Daarbij wordt over het hoofd gezien dat de meeste Afrikaner-literatuur van voor 1900 Nederlandstalig was.[42] De Zuid-Afrikaanse neerlandistiek deelt de blinde vlekken van de afrikanistiek omdat zij grotendeels door dezelfde mensen bedreven wordt. Hier komt nog bij dat de *raison d'être* van de Zuid-Afrikaanse neerlandistiek volgens bijna al haar beoefenaars juist is dat ze voor Zuid-Afrikanen een 'venster op Europa' opent. De Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse geschriften worden op die manier twee keer over het hoofd gezien.[43]

Waar in Zuid-Afrika de studie van Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse geschriften de laatste jaren door blinde vlekken in de vakmethodiek verhinderd is, werd in Nederland en Vlaanderen deze veronachtzaming veroorzaakt door de publieke moraal. Juist in de tijd dat er grotere belangstelling ontstond voor koloniale literatuur (het begin van de jaren zeventig) werd de apartheidspolitiek in Nederland en Vlaanderen in toenemende mate als een moreel en politiek probleem ervaren. Dit leidde tot de bizarre

situatie dat de studie van Zuid-Afrikaanse literatuur verdacht werd.[44] Je kon er niet eens met een scheef oog naar kijken, zei een collega.

Dit boek heeft de bedoeling een nieuw begin te maken met de studie van Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse geschriften. Aansluiting zoeken bij het werk van voorgangers is daarbij niet goed mogelijk. De studies van Elizabeth Conradie en haar metgezellen uit de jaren dertig zijn immers geschreven vanuit een theoretisch en ideologisch perspectief dat door bijna niemand meer gedeeld wordt.[45] Niettemin zijn deze oude studies voorlopig nog steeds onmisbaar als overzichten van wat er aan Nederlandse geschriften in Zuid-Afrika is verschenen. Als zodanig hebben ze ook voor mij hun nut bewezen.[46] Maar de kwestie waar het mij om gaat, de representatie van Zuid-Afrikaanse werkelijkheden, betreft ook andere teksten dan die waarvoor de Zuid-Afrikaanse literatuurgeschiedschrijvers zich geïnteresseerd hebben.

Afbakening en historisch kader van het tekstmateriaal

De hier volgende studies zijn in de eerste plaats bedoeld als verkenningen. Uit alles wat er aan Nederlandse en Afrikaanse teksten over Zuid-Afrika beschikbaar is, zijn maar een paar teksten gekozen. Bij mijn keuze heb ik gestreefd naar een zo groot mogelijke chronologische spreiding om in een beknopt bestek het grote corpus te kunnen verkennen. In dit boek komen zeventiende-eeuwse voorstellingen van het Zuid-Afrikaanse binnenland ter sprake (hoofdstuk 1), een achttiende-eeuws lofdicht op de Kaapkolonie (hoofdstuk 2), een negentiende-eeuws gedicht over de prehistorie van de Kaap (hoofdstuk 3), een reeks historische romans over de Zuid-Afrikaanse geschiedenis die tussen 1896 en 1923 zijn verschenen (hoofdstuk 4) en ten slotte een novelle uit 1913 met de intrigerende titel ‘Het zwarte gevaar’ (hoofstuk 5). De verkennende aard van mijn project brengt met zich mee dat de onderwerpen die ter sprake komen niet steeds tot in volledigheid zullen worden behandeld. Vandaar dat in hoofdstuk 1 hoofdzakelijk één onderdeel ter sprake komt van het corpus teksten dat te maken heeft met de representatie van het binnenland van zuidelijk Afrika: de teksten die in verband staan met de expedities naar het noorden tussen 1660 en 1686. Het onderzoek zou voor verdere uitbreiding vatbaar zijn geweest, geografisch en temporeel, maar dan zou dit onderwerp tot de omvang van een monografie zijn uitgedijd.

De tekstverzameling waaruit ik mijn keuze heb gemaakt, is groter dan die van Conradie *cum suis*. Conradie beperkte zich tot wat er sinds 1652 *in* Zuid-Afrika in het Nederlands was verschenen.[47] Deze beperking vloeide voort uit het nationalistische perspectief dat ze hanteerde. Ze was alleen geïnteresseerd in wat tot het erfdeel van de Afrikaners kon behoren. Ik ben daarentegen geïnteresseerd in alles wat in het Afrikaans en het Nederlands *over* Zuid-Afrika is geschreven, ook buiten Zuid-Afrika. Mij gaat het om kwesties rond beeldvorming.[48] Bovendien is het vanuit het oogpunt van de

receptie van teksten moeilijk om wat in Nederland verscheen buiten beschouwing te laten, zolang het Nederlands in Zuid-Afrika als schrijftaal werd gebruikt en Nederlandse boeken werden gelezen als deel van de eigen traditie. Ik kom hier later nog op terug.

Voor het doel van deze studie heb ik mij beperkt tot wat er *in het Nederlands* over Zuid-Afrika is geschreven. Het gaat hier om een praktische en thematische afbakening van het materiaal, niet om een beginsel. Aangezien er zo lang geen systematisch onderzoek werd gedaan naar wat in het Nederlands over Zuid-Afrika is geschreven, is een beperking hiertoe voor het doel van deze studie legitiem. Maar het is niet mijn bedoeling een taalcriterium van Nederlandse kant in te stellen. Over de thematische kant van mijn studies (studies van teksten over Zuid-Afrikaanse werkelijkheden), wil ik aan het slot van deze inleiding iets zeggen onder het kopje 'representatie'.

De hier volgende studies behoren tot een marginaal gebied binnen de neerlandistiek en afrikanistiek. Vijftig jaar lang is er nauwelijks naar omgekeken. Daardoor is het nodig een context te schetsen om te voorkomen dat wat hier volgt door de onbekendheid van het materiaal en de omstandigheden waarin het gefunctioneerd heeft in het luchtledige blijft zweven of gekoppeld wordt aan de zeer betwistbare voorstellingen van Zuid-Afrikaanse literatuurhistorici. Voordat ik hierbij uitkom, zal ik echter eerst nog kort stilstaan bij de literair-historische indeling die tot nu toe de geldende was.

De jongste publicatie waarin een periodisering van de Afrikaanse en Nederlandse literatuur aangebracht wordt, is het eerste deel van Kannemeyers naslagwerk *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur* (1978). In dit boek komen uitsluitend teksten ter sprake die in Zuid-Afrika geschreven zijn. Waar het Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse geschriften betreft, verdeelt Kannemeyer ze in teksten die nog niet Afrikaans zijn en Nederlandstalige teksten die dat al wel zijn. Ze zijn volgens Kannemeyer Afrikaans op grond van hun 'totale geesteshouding en uitkyk op die lewe, en die verknogtheid aan die grond'.[49] Dit moet na het voorgaande bekend klinken.

Ook als men dit soort termen niet wil vullen met de belegen adem van een op afroep beschikbare volksgeest, zoals Kannemeyer inderdaad door een wat andere woordkeus probeert te vermijden, blijven ze moeilijk hanteerbaar. Ze kunnen alleen zinnig gebruikt worden na gedegen onderzoek naar de mentaliteit van de kolonisten in Zuid-Afrika. Alleen dan zou je in die teksten afwijkingen in de 'totale geesteshouding' kunnen herkennen ten opzichte van wat in de Nederlandse cultuur gangbaar was. Maar buiten het terrein van de rassenverhoudingen is er tot nu toe maar weinig serieus onderzoek gedaan naar de mentaliteitsgeschiedenis van de Nederlands-Afrikaanse kolonisten in Zuid-Afrika. Binnen disciplines als de Afrikaanse *kultuurgeskiedenis* en volkskunde bestaat er wel belangstelling voor mentaliteitskwesties, maar men werkt volgens een paradigma dat dateert van voor de recente ontwikkelingen in de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis. Daardoor blijft men steken in de projectie van twintigste-

eeuwse etnische zelfbeelden op het verleden. Zoiets is ook te zien bij Kannemeyer, waar hij vaststelt dat de mentaliteit van de vroege 'Afrikaner' bijvoorbeeld al gekenmerkt zou worden door 'verknogtheid aan die grond' in een tijd dat een groot deel van de proto-Afrikaners een nomadische levensstijl had. Indelingen van de (Zuid-)Afrikaanse literatuurgeschiedenis op basis van dat soort anachronistische voorstellingen hebben geen enkel bestaansrecht. Indelingen die uitsluitend de taalverschillen in acht nemen - Nederlands of Afrikaans - zijn eenzijdig omdat andere factoren verwaarloosd worden.[50] Daarom zou ik het thans geldende literair-historische kader door een ander willen vervangen.

De gebrekkige stand van onderzoek dwingt ons genoegen te nemen met een globaal literair-historisch kader. Anderzijds wil ik het kader wel laten aansluiten bij de productie en receptie van teksten. Daartoe zal ik vooral aandacht geven aan factoren die van invloed zijn op de schriftelijke communicatiesituatie - met andere woorden: door wie wordt wat, waar, geschreven, gedrukt en gelezen (de schriftelijke communicatiesituatie) en door welke factoren wordt dit veroorzaakt. Bepalende factoren zoals de politieke ontwikkelingen, de aard van de schrijftaal en de aan- of afwezigheid van een drukpers, en de verhoudingen tussen Zuid-Afrika en Nederland zijn volgens mij hier van belang. Je blijft met dat soort factoren zo dicht mogelijk bij de (bekende) feiten en bij de geschriften die het voorwerp van onderzoek zijn. In een situatie waar we beschikken over zeer gebrekkige onderzoeksgegevens, is dat de veiligste werkwijze. Het doel is een beeld te geven van de omstandigheden waarbinnen de teksten die in dit boek ter sprake komen gefunctioneerd hebben. Meer dan een grove schets kan deze voorstelling echter niet zijn.[51]

Met de hiervoor genoemde beperkingen in gedachte, wil ik vier fases onderscheiden: (1) de periode van ongeveer 1596 tot 1652, (2) van 1652 tot ongeveer 1800, (3) van 1800 tot ongeveer 1925 en (4) de tijd na 1925. De taal - Afrikaans of Nederlands - speelt in deze periodisering wel een rol, maar is niet allesbepalend. Van evenveel gewicht zijn kwesties rond de productie en de receptie van teksten, en politieke factoren.

1596-1652

De oudste Nederlandse publicatie waarin aan zuidelijk Afrika - niet specifiek Zuid-Afrika - aandacht wordt gegeven, is het *Itinerario* van Jan Huygen van Linschoten dat in 1596 in Amsterdam verscheen. Jan Huygen heeft het thuisfront vooral willen informeren over hoe de schatten van de Oost bereikt konden worden. Maar naar aanleiding van een bezoek aan de Portugese kolonie op het eiland Mozambique (bij Maputo), last hij enkele opmerkingen in over het goudrijke 'keizerrijk' Monomotapa in het binnenland van zuidelijk Afrika. Dit bleef niet zonder gevolgen. Jan Huygens mededelingen zorgden ervoor dat de voc na 1652 het binnenland ten noorden van Kaap de Goede Hoop ging onderzoeken.[52]

De beperkte aandacht voor zuidelijk Afrika in het *Itinerario* is tekenend voor de meeste Nederlandse representaties van zuidelijk Afrika in deze

periode. De aandacht was steeds terloops. Men was onderweg naar Indië of patria en ging in Zuid-Afrika aan land om water te halen. Dit leidde in de reisteksten tot enkele opmerkingen over het land en zijn bewoners. Waar Jan Huygen het beeld van het rijke, verstedelijkte binnenland van zuidelijk Afrika had gevestigd, zorgden andere korte bezoeken aan de kuststreken van Zuid-Afrika vooral voor het stereotiepe beeld van de vuile, stinkende, lelijke Hottentotten aan de kust, 'clockende ghelijck als Calkoensche-Hanen', dat ook na 1652 nog bleef gelden.[53]

1652-1800

De Nederlandse aandacht voor Zuid-Afrikaanse aangelegenheden maakte een kwalitatieve en kwantitatieve sprong na de stichting van een verversingspost in 1652. De gevolgen reikten echter nog verder. Het begin van het Nederlandse koloniale bewind is nog steeds de gebeurtenis met de grootste gevolgen voor de moderne Zuid-Afrikaanse geschiedenis. In 1652 begon de (gedwongen) integratie van Zuid-Afrika en zijn bewoners in de West-Europese cultuur, aanvankelijk de koloniaal-Nederlandse variant daarvan, en werd het land opgenomen in de wereldeconomie.

Voor de tekstproductie had het ook grote gevolgen. De koloniale vestiging zorgde voor de openlegging van het binnenland. Naast voortgaande terloopse aandacht voor Zuid-Afrika in reisteksten, ontstonden nu ook lokaal vervaardigde land- en reisbeschrijvingen die meer te biedenhadden dan de inmiddels obligaat geworden stereotiepe voorstellingen van de Hottentotten. Het Nederlands en de (Nederlandse) schriftcultuur kregen vaste voet aan de grond in de Kaap.[54] De grondslagen werden gelegd voor een Zuid-Afrikaans literair circuit, waarmee niet gezegd wil zijn dat er voor 1652 geen 'literatuur' in Zuid-Afrika bestond; die 'literatuur' was echter uitsluitend oraal.[55]

Aanvankelijk was de omvang van het lokale Zuid-Afrikaanse circuit, waarvan in 1652 de grondslagen gelegd werden, erg beperkt en sterk gericht op Nederland. Het overgrote deel van de teksten die gedurende deze periode in Zuid-Afrika ontstaan zijn, is door de VOC-bureaucratie voortgebracht voor intern gebruik. Deze tekstproductie was in een belangrijke mate bedoeld om de overzeese bewindhebbers op de hoogte van de gang van zaken te houden. Wat buiten het VOC-circuit geschreven werd, valt hierbij in het niet. Omdat er gedurende de hele VOC-tijd geen drukpers aan de Kaap was en geen literair verenigingsleven bestond, kon wat er aan de Kaap werd geschreven ook moeilijk buiten de familie- of vriendenkring verspreid raken. Een lokaal literair leven, zoals dat in dezelfde tijd in Europa bestond, was daardoor niet mogelijk. Wat er in deze periode bijvoorbeeld aan poëzie over Zuid-Afrika in druk verscheen, was steeds geschreven door passanten, auteurs die de Kaap in dienst van de VOC bezocht hadden en in Nederland publiceerden (hoofdstuk 2). Al het drukwerk moest in Zuid-Afrika geïmporteerd worden.

Afwezigheid van een lokale drukpers en ondergeschiktheid aan het VOC-gezag hadden ook tot gevolg dat politieke publiciteitsacties door

Kapenaren via Nederland gevoerd moesten worden. Daar zetelde het hoogste gezag en daar bestonden de faciliteiten om teksten te vermenigvuldigen. In de achttiende eeuw is dat twee keer gebeurd: aan het begin van de achttiende eeuw met de klachtschriften tegen het bewind van gouverneur Willem Adriaan van der Stel (met een reactie van de gouverneur) en aan het einde van de achttiende eeuw met de pamfletten van de Kaapse patriotten.[56]

1800-1925

Rond 1800 vonden twee veranderingen plaats die de culturele omstandigheden aan de Kaap diepgaand beïnvloed hebben. In 1795 bezetten de Engelsen de Kaap. Slechts voor een korte tijd (1803-1806) kwam de Kaap weer onder Nederlands gezag. Bovendien was er in Kaapstad een drukpers geïnstalleerd, in elk geval voor 1796.[57] Daarmee was voldaan aan de voorwaarden voor de werkelijke ontplooiing van een lokaal literair circuit.

Het doorsnijden van de staatkundige band met Nederland leidde ertoe dat de Kaapse kolonisten geleidelijk van de Nederlandse cultuur verwijderd raakten. Zo lijkt men in de loop van de negentiende eeuw aan de Kaap het gevoel van loyaliteit jegens Nederland te hebben verloren. Het gebruik van het woord ‘vaderlander’ biedt hiervoor indicaties. Riepen de slaven in Kaapstad volgens de Nederlands-Oostindische ambtenaar Teenstra in 1825 nog bij het zien van Nederlanders ‘daar gaan Vaderlanders heen’, in Zuid-Afrikaanse woordenlijsten aan het einde van de negentiende eeuw wordt het woord ‘vaderlander’ als aanduiding voor Nederlander als verouderd aangemerkt.[58]

Behalve culturele verwijdering veroorzaakte het doorsnijden van de staatkundige banden ook linguïstische verwijdering. Het Engelse bewind verschafte in de Kaapkolonie voornamelijk Engelstalig openbaar onderwijs, waarin het Nederlands een ondergeschikte plaats toebedeeld kreeg. De actieve beheersing van het Nederlands nam daardoor sterk af onder leerlingen die als moedertaal Afrikaans hadden. Toen de latere superintendent van onderwijs in de Zuid-Afrikaansche Republiek, N. Mansvelt, in 1874 Nederlands onderwees aan het Stellenbossche gymnasium, kreeg hij zelfs te maken met weerstand van zijn leerlingen:

> Zoo weinig waarde hechtte men over 't algemeen aan de studie van het Hollandsch, dat op een der eerste lessen een der oudste leerlingen, nog al een zoon van een Hollandsch-Afrikaansch predikant, een opstel, dat ik zorgvuldig gecorrigeerd had, onnagezien voor mijn ogen stuk scheurde, terwijl ik nog bezig was, den anderen leerlingen hun opstellen te overhandigen.[59]

Weliswaar zorgden het opkomende Afrikaner-nationalisme en de in 1890 voor de belangen van het Nederlands gestichte Zuid-Afrikaansche Taalbond voor een betere staatsrechtelijke positie van het Nederlands in de Kaapkolonie, maar tot een praktische gelijkstelling met het Engels kwam het niet. Engels bleef domineren in het onderwijs en het openbare leven.

Wel nam de hoeveelheid Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse publicaties sterk toe aan het einde van de negentiende eeuw en groeide met de opkomst van het Afrikaner nationalisme na 1880 ook de wil om het Nederlands goed te beheersen. Goede beheersing van het Nederlands lijkt een teken van Afrikaner etniciteit te zijn geworden.

In de Zuid-Afrikaansche Republiek, de belangrijkste van de twee Boerenrepublieken, was de staatsrechtelijke positie van het Nederlands altijd beter geweest dan in de Kaapkolonie. Het Nederlands was hier de enige officiële taal en dankzij Mansvelt, die de post van superintendent van onderwijs bekleedde, werd er in de jaren 1890 een efficiënt Nederlandstalig openbaar onderwijsapparaat opgezet voor blanke kinderen.[60] De ontwikkelingen in Oranje-Vrijstaat verliepen voor het Nederlands minder voorspoedig. Weliswaar was het Nederlands de officiële taal, maar in de praktijk overheerste het Engels in allerlei officiële functies.

Voor deze tweede fase was de installatie van drukpersen omstreeks 1800 bovendien belangrijk. De drukpers maakte een lokaal discursief circuit mogelijk. Er konden nu boeken, kranten en tijdschriften verschijnen voor een lokale markt, geproduceerd door lokale auteurs en drukkers. Dit tekstmateriaal werd over het algemeen niet gelezen buiten Zuid-Afrika. De toenemende linguïstische en culturele verschillen met Nederland en het Nederlands maakten het steeds noodzakelijker om lectuur te publiceren die op de lokale markt was afgestemd. De Nederlandse literatuur, zoals die omstreeks 1900 in Zuid-Afrika verscheen, moest daarom bij voorkeur in vereenvoudigd Nederlands worden geschreven en handelen over Zuid-Afrikaanse situaties (hoofdstuk 4). Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw werd er voor publicaties langzamerhand steeds meer gebruik gemaakt van het Afrikaans. Overigens duurde het nog tot de twintigste eeuw tot de productie van Afrikaanstalige teksten die van Nederlandstalige in Zuid-Afrika zou overtreffen.[61] Voor het leesgedrag geldt ongeveer hetzelfde.[62]

Het verlies van de Kaap betekende niet dat er na 1806 in Nederland niets meer over Zuid-Afrika werd gepubliceerd.[63] Veel was het aanvankelijk niet. Hier kwam pas verandering in na de succesvolle Transvaalse opstand tegen het Britse gezag in 1881. Verhalen over de successen van de Boeren werden in Nederland een middel om het nationale zelfrespect op te vijzelen.[64] Heel wat van deze Nederlandse publicaties moeten ook in Zuid-Afrika terecht zijn gekomen, via de boekhandel of door de boekenzendingen van het NZAV. Van grote betekenis voor Zuid-Afrika waren Nederlandse boeken over Zuid-Afrikaanse geschiedenis. De receptie van deze geschiedwerken laat ook zien hoe moeilijk het voor deze periode nog is om het Nederlandse circuit te scheiden van het Zuid-Afrikaanse. De door Nederlanders geschreven en in Nederland gepubliceerde geschiedwerken worden zelfs nu nog door historici van Zuid-Afrikaanse geschiedschrijving aangemerkt als specimina Afrikaner historiografie (hoofdstuk 4). Met de Nederlandse letterkunde was iets dergelijks het geval. ‘Onze Jan’ Hofmeyr roemde immers de grote Nederlandse schrijvers bij de inhuldiging van het

standbeeld voor ‘onze Taal’ in Burgersdorp.[65] Het Nederlandse literaire circuit overlapte het Zuid-Afrikaanse. Alleen voor de Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse teksten kan er voor deze periode een eigen circuit onderscheiden worden. Deze teksten werden uitsluitend lokaal geproduceerd en gelezen. Uit dit van oorsprong Nederlandstalige circuit is later het Afrikaanse gegroeid. Uitgevers, tijdschriften, kranten en auteurs die eerst Nederlandse literatuur publiceerden, gingen in de twintigste eeuw langzamerhand over op de productie van Afrikaanstalige teksten (hoofdstuk 5). Aan het circuit als zodanig veranderde echter weinig.

1925-1996

Het langzaam toenemende gebruik van het Afrikaans - versneld na 1905 met het ontstaan van de Tweede Taalbeweging - acht ik bepalend voor het begin van een volgende fase in de ontwikkeling van het schrijftaalcircuit. Naarmate het Afrikaans het Nederlands steeds meer ging verdringen (uit de school in 1914, van de kansel in 1916 en uit het parlement in 1925) werd het Nederlands minder gebruikt als schrijftaal.[66] Als we voorbijgaan aan het werk van immigranten zoals Jan Greshoff, H.A. Mulder en J. van Melle, hield de Nederlandse letterkunde uit Zuid-Afrika op te bestaan. Vanaf dit moment begon het Nederlands langzamerhand ook een vreemde taal te worden in Zuid-Afrika, nadat Nederland ongeveer een halve eeuw daarvoor al een vreemd land was geworden voor de ‘Hollandse Afrikanen’.[67] Hierdoor nam het relatieve belang van het lokale literaire circuit nog verder toe. Om in de behoeften aan lectuur te voorzien was men nu hoofdzakelijk aangewezen op de lokale productie, naast wat er in het Engels beschikbaar was.

Door de veranderingen in de receptie van Nederlandse boeken is de positie van recente Nederlandse boeken over Zuid-Afrika als *Het beloofde land* van Adriaan van Dis en *Moenie kyk nie* van Henk van Woerden anders dan die van Nederlandse literatuur over Zuid-Afrika in de negentiende eeuw. Aan het einde van de twintigste eeuw is het Nederlands in Zuid-Afrika een vreemde taal geworden.[68] Boeken als *Het beloofde land* kunnen daardoor niet meer doorgaan voor eigen Zuid-Afrikaanse literatuur, zoals dat voor 1925 in Zuid-Afrika in de ogen van velen nog mogelijk was met de hele Nederlandse literatuur.[69] Zuid-Afrika is niettemin een thema gebleven in de Nederlandse literatuur en speelt ook nog steeds een rol van betekenis in het Nederlandse zelfbeeld. De geschiedenis van Nederlandse representaties van Zuid-Afrika is daarom niet afgesloten in 1925.

In de hier volgende studies komen alleen teksten uit de tweede en de derde fase aan bod. De hoofdstukken 1 en 2 behandelen teksten uit de tweede fase, de hoofdstukken 3, 4 en 5 teksten uit de derde fase. Wat de derde fase betreft, heb ik mij beperkt tot teksten die in Zuid-Afrika geschreven, gepubliceerd en gelezen zijn.

Representatie

Bij de keuze van de teksten heb ik ook een inhoudelijk criterium gehanteerd. Hier komen alleen teksten aan de orde die een voorstelling geven van een of ander aspect van de Zuid-Afrikaanse werkelijkheid. Dat ik aan dit soort teksten de voorkeur geef boven andere (bijvoorbeeld godsdienstige poëzie) heeft niet alleen te maken met het grote aanbod van teksten die over de Zuid-Afrikaanse werkelijkheid handelen, maar ook met de historische context waarbinnen ik aan dit boek gewerkt heb. Zuid-Afrika was immers tot de eerste algemene verkiezingen in april 1994 internationaal en nationaal een 'vraagstuk', gekoppeld aan het begrip apartheid. De geschiedenis die aan een vraagstuk vooraf gaat, wordt daardoor gemakkelijk tot een voorgeschiedenis, niet alleen in de publieke opinie, maar ook in de historische studies van de laatste twintig jaar.[70] Teksten die op de een of andere manier met die voorgeschiedenis in verband kunnen worden gebracht, zijn binnen een dergelijk situatie interessanter dan teksten waarmee dit moeilijker gaat. Zulke teksten heb ik dan ook gekozen om de Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse geschriften als nieuw studieobject onder de aandacht van de lezers te brengen.

De werkelijkheidsvoorstellingen die ik heb uitgekozen, verschillen sterk van elkaar. In deze studie komen voorstellingen van de geografie en geschiedenis van Zuid-Afrika, en de sociale structuur van de Zuid-Afrikaanse samenleving ter sprake. Bij alle thematische verscheidenheid hebben deze voorstellingen echter met elkaar gemeen dat ze juist voorstellingen van de werkelijkheid zijn of, in de terminologie van de gangbare vakliteratuur, *representaties*. Dit soort teksten refereren niet alleen aan de werkelijkheid. Ze kunnen ook dienen als vervanging daarvan. Het zijn *substituten*, plaatsvervangers van de objecten die ze representeren, zoals Ernst Gombrich ooit heeft aangetoond in een befaamd artikel over stokpaarden en andere artefacten.[71] Als substituten van die werkelijkheid kunnen representaties ook het handelen van mensen beïnvloeden en zo de werkelijkheid doen veranderen. Dat gaat als volgt in zijn werk.

Bij representatie komt de representerende tekst in de plaats van wat zij representeert. Wat gerepresenteerd wordt, verdwijnt in de meeste gevallen achter de representatie als deze haar rol als substituut met succes vervult.[72] Om voorbeelden aan Gombrich te ontlenen: het stokpaard wordt voor zijn gebruiker een paard en het afgodsbeeld een echte god.[73] Uit deze voorbeelden blijkt ook dat representatie niet beperkt is tot teksten. In beginsel kan elk object iets anders vervangen, als de culturele omstandigheden het toelaten en de gebruiker het wil. Uiterlijke gelijkenis is daarvoor niet erg belangrijk. Het stokpaard heeft immers meer overeenkomst met een bezem dan met een echt paard. Het is alleen van belang dat iemand een object wil en kan zien als representatie. Daarom is het niet uitgesloten dat ook de bezem een paard kan vervangen.

Door hun functie van substituut kunnen sommige representaties de historische ontwikkelingen beïnvloeden.[74] Als we stemrecht hebben, ken-

nen wij zoiets uit onze dagelijkse ervaring. We zijn krantelezers en televisiekijkers die eens in de zoveel tijd een stem mogen uitbrengen over zaken die we alleen via representaties kennen. De wereld van de politiek bestaat voor de meesten van ons voorzover we die via televisiebeelden en kranteberichten kennen. Op basis van deze representaties bepalen we onze politieke voorkeuren. Als het democratische bestel goed werkt, zorgen onze stemmen er vervolgens voor dat de politieke ontwikkelingen in een bepaalde richting gaan. Daarmee wil ik overigens niet zeggen dat ons handelen altijd bepaald wordt door representaties. In het eerste hoofdstuk doe ik juist enige moeite om dit determinisme in zijn absolute vorm te weerleggen.

De representaties die in dit boek ter sprake komen, zijn opgenomen in het historische proces dat langs allerlei wegen geleid heeft tot het ontstaan van het Zuid-Afrikaanse vraagstuk. Hoe dit precies in zijn werk is gegaan, heb ik niet kunnen onderzoeken. Ik heb mij geconcentreerd op een beschrijving van het ontstaan van representaties omdat dit meer op het terrein van mijn deskundigheid als neerlandicus ligt.

Voor de methodische kant van mijn onderzoek heb ik inspiratie gezocht bij uiteenlopende auteurs uit de geesteswetenschappen, bijna allen van buiten de neerlandistiek. Terwijl ze allemaal op de een of andere manier bruikbare ideeën voor mijn onderzoek aangereikt hebben, treed ik met verschillende van hen in discussie. De verwijzing heeft daardoor soms de vorm van een *kritische Auseinandersetzung*, waarbij de door mij bepleite, opponerende standpunten nog steeds op een indirecte wijze schatplichtig blijven aan de auteurs met wie ik in debat treed.

Ik noem hier alleen de auteurs aan wie ik vooral veel te danken heb. Voor de analyse van representaties als grote, samenhangende gehelen was dat het werk van Michel Foucault, Edward Said, Peter Mason en Raymond Corbey. De reisteksten en geografische beschrijvingen kon ik onderzoeken na lezing van studies van Justin Stagl, Wolfgang Neuber en Arie Jan Gelderblom. Voor de bestudering van voorstellingen van de geschiedenis heb ik veel te danken aan het werk van F.R. Ankersmit, Hayden White, Stephen Bann, Ann Rigney en F.A. van Jaarsveld.[75] Wat de meeste van deze auteurs bij alle onderlinge verschillen met elkaar gemeen hebben, is dat ze in hun studies op zoek gaan naar de uitgangspunten en de innerlijke logica van een representatie. Hun werk onthult iets van het tekstmateriaal dat bij oppervlakkige lezing niet duidelijk geweest zou zijn. Het resultaat van hun werk stijgt daardoor uit boven de som van elementen waaruit het onderzoek naar 'beeldvorming' in de koloniale neerlandistiek nog steeds bestaat. Het verschil tussen beide benaderingen laat zich misschien illustreren aan de hand van het voorbeeld van de beschrijving van een machine. Waar het gangbare onderzoek naar beeldvorming in de koloniale neerlandistiek niet veel meer doet dan het benoemen van de onderdelen, proberen de hierboven genoemde auteurs aan te geven volgens welke principes de tekstuele machine werkt. In de hier volgende studies is dat ook mijn streven.

Ten slotte nog een opmerking over de hier en in de volgende hoofdstukken gebruikte etnoniemen. De laatste jaren geeft men in de wetenschappelijke literatuur over Zuid-Afrika de voorkeur aan termen die door vertegenwoordigers van gediscrimineerde groepen goedgekeurd zijn. Daarom spreekt men tegenwoordig van Khoi(khoi) en San (samen aangeduid als Khoisan), waar vroeger werd gesproken van Hottentotten en Bosjesmannen of Sonqua's (*Boesmans, Bushmen*). Ik volg deze gewoonte soms, maar wijk er meestal bewust van af, omdat ik qua terminologie wil aansluiten bij de teksten die het onderwerp van mijn studie zijn. Het gaat mij immers niet om de gerepresenteerde werkelijkheid - bijvoorbeeld die van de nomadische veehouders uit het westen van Zuid-Afrika die men tegenwoordig (weer) aanduidt als Khoi(khoi) of Khoekhoen - maar om de representaties zelf. Ik ben hoofdzakelijk geïnteresseerd in de mensen van papier die in Nederlandstalige representaties tot in de twintigste eeuw worden aangeduid als Hottentotten, Kaffers en Boeren.

Eindnoten:

1 Lesotho heette in de negentiende eeuw Basutholand (zie kaart).
2 In de Kaapkolonie bestond censuskiesrecht, waardoor niet-blanken volgens de wet niet waren uitgesloten van het kiesrecht. Door de eisen die gesteld werden aan bezit en rijkdom waren de kiesgerechtigden in de praktijk echter vooral blanken (en mannen). ‘Hollands’ was tot in de twintigste eeuw in Zuid-Afrika de gangbare aanduiding van het Nederlands. Overigens was Burgersdorp een dorp van relatief grote culturele betekenis in Zuid-Afrika in de negentiende eeuw. Van 1869 tot 1905 was het theologisch seminarie van de Gereformeerde Kerk (de ‘Doppers’) hier gevestigd.
3 In 1822 werd door het Engelse bestuur een proclamatie uitgevaardigd dat tussen 1822 en 1827 het Engels moest worden ingevoerd als voertaal bij overheidsinstanties (J. du P. Scholtz, *Die Afrikaner en sy taal 1806-1875*, Kaapstad etc. z.j., p. 15).
4 J.H. Hofmeyr, *Het leven van Jan Hendrik Hofmeyr*, Kaapstad 1913, p. 492. Hofmeyr was leider van de Afrikaner Bond, een politieke groepering die opkwam voor de belangen van de Afrikaner boeren. Van der Palm en Van Oosterzee waren twee in de negentiende eeuw populaire Nederlandse predikanten.
5 Bijvoorbeeld: G. Besselaar, *Zuid-Afrika in de letterkunde*, Amsterdam etc. 1914, p. 197.
6 De gegevens over de geschiedenis van het taalmonument zijn ontleend aan: P.J.T. de Wet, *Eeu fees- en gedenkboek Burgersdorp. 1846-1946*, Kroonstad z.j. [1946]; D.H. Cilliers, *Albert se aandeel in die Afrikaanse beweging tot 1900*, Burgersdorp 1982; A. Dreyer, *Zuid-Afrikaansche monumenten album*, Kaapstad 1916, p. 66-67; *Standard encyclopaedia of Southern Africa*, deel 2, p. 596-597. Een officieel monument voor de Afrikaanse taal werd in de jaren zeventig bij Paarl opgericht.
7 Over de geschiedenis van (onder andere) het Nederlandstalige onderwijs bestaan alleen verouderde studies: E.G. Malherbe, *Education in South Africa (1652-1922)*, Kaapstad/Johannesburg 1925; J. Chr. Coetzee (red.), *Onderwys in Suid-Afrika 1652-1960*, Pretoria 1963. Informatief is ook: N. Mansvelt, *Het onderwijs in Zuid-Afrika met betrekking tot de Nederlandsche taal*, Amsterdam 1902 en ‘De Hollandsche taal en het onderwijs in Zuid-Afrika van 1874 tot october 1899’, in: *De Gids* (1901), p. 504-517. Voor de geschiedenis van het uitgeverswezen en de geschiedenis van periodieken: ‘'n Kort geskiedenis van die firmas H.A.U.M. v/h Jacques Dusseau en J.H. de Bussy’, in: Nico S. Coetzee, *'n Halfeeu van letterkunde uit Suid-Afrika. 'n Bloemlesing opgestel ter herdenking van die vyftigjarige bestaan van die firmas H.A.U.M. v/h Jacques Dusseau en J.H. de Bussy*, Kaapstad/Pretoria 1944; C.F.J. Muller, *Sonop in die Suide. Geboorte en groei van die Nasionale Pers 1915-1948*, Kaapstad 1990.

8 Over de geschiedenis van het Nederlands in Zuid-Afrika bestaan geen goede studies. Men moet het stellen met het vooroorlogse proefschrift van Anna de Villiers die hoofdzakelijk schrijft over taalactivisme ten behoeve van het Nederlands (*Die Hollandse Taalbeweging in Suid-Afrika* (Annals of the Universty of Stellenbosch, Vol. 14, section B, no 1, October 1936). Verder bieden boeken over de geschiedenis van het Afrikaans informatie over het Nederlands (met name: F.A. Ponelis, *The development of Afrikaans*, Frankfurt a.M. etc. 1993).

9 De termen 'letterkunde' of 'literatuur' hebben in deze studie geen esthetische of fictionele betekenis. Ze betekenen zoiets als: dat wat geschreven is.

10 Elizabeth Conradie, *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika. 'n Kultuurhistoriese studie. Deel I (1652-1875)*, Pretoria/Kaapstad 1934, p. 87.

11 Voor de oudere literatuurgeschiedschrijvers vallen Afrikaner en Afrikaans samen. Afrikaans is voor hen de taal van de Afrikaner. Zoals bekend mag zijn, klopt dit niet met het feit dat ook veel niet-Afrikaners Afrikaanstalig zijn.

12 Conradie, *Hollandse skrywers*, p. xxi.

13 Rob Antonissen geeft een duidelijk overzicht van de belangrijkste standpunten van de recensenten (*Schets van een ontwikkelingsgang der Zuid-Afrikaansche letterkunde. 1e deel: studie*, Diest z.j.).

14 *Die Volkstem*, redactioneel, 21 juli 1934.

15 F.C.L. Bosman, *Drama en toneel in Suid-Afrika. Deel I: 1652-1855*, Kaapstad/Pretoria 1928. Het tweede deel, *Drama en toneel in Suid-Afrika. Deel II: 1856-1912*, verscheen jaren later (Pretoria 1980), maar werd voor het grootste deel geschreven in de jaren dertig. De latere toevoegingen zijn van mindere kwaliteit, helaas ook het gedeelte over Nederlandstalig toneel.

16 Besselaar was toen hij zijn boek publiceerde 'Hoogleraar in de Nieuwe Talen aan het *Natal University College* te Pietermaritzburg', zoals op de titelpagina van zijn boek vermeld staat. In de jaren dertig werd hij benoemd tot de eerste hoogleraar Zuid-Afrikaanse taal, literatuur en cultuur aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam.

17 P.J. Nienaber en G.S. Nienaber, *Geskiedenis van die Afrikaanse letterkunde vanaf die begin tot die einde van die 19de eeu*, Pretoria 1941, p. 14-15. Men zie ook: A.J. Barnouw, *Language and race problems in South Africa*, Den Haag 1934, p. 33; Gerrit Dekker, 'Professor Prinsen en die studie van die Nederlandse literatuur in Suid-Afrika', in: *De nieuwe taalgids*, 30, p. 130-134, m.n. p. 133.

18 P.J. Nienaber, *D'Arbez as skrywer*, Pretoria/Kaapstad 1936, p. 11; *Die Afrikaanse roman-tematologie*, Amsterdam 1938, p. 49. Anna de Villiers was de auteur van het Stellenbossche proefschrift *Hollandse Taalbeweging in Suid-Afrika*, gepubliceerd in 1936.

19 Conradie, *Hollandse skrywers*, p. xv.

20 *Hollandse skrywers*, p. xx (oorspr. curs.). Het topos heeft in de vorm van een hermeneutisch beginsel grote invloed gehad op de uitleg van de bijbel, vooral in de Middeleeuwen (Wanda Cizewski, 'Biblical interpretation', in: *Dictionary of the Middle Ages*, New York 1983, deel 2, p. 223-224.

21 E. Conradie, 'Wat is "gemeenskaplike besit van die Dietse volkere" op letterkundige gebied?', in: *Ons eie boek* 5,4 (1939), p. 219-221, met name p. 221; 'Bespreking van Schoonees' Prosa', in: *Zuid-Afrika* (1939), p. 77-79, m.n. p. 78.

22 Voor de literatuurgeschiedschrijving: F. Baur, 'Inleiding. De literatuur, haar historiografie en methodes', in: *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, 's-Hertogenbosch/Brussel z.j., deel 1, p. vii-cxvi, m.n. p. lxxvi-lxxvii.

23 Voor Kalff: Gerard Brom, *Geschiedschrijvers van onze letterkunde*, Amsterdam z.j., p. 128-131; J.J. Prinsen, *Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis*, 's-Gravenhage 1916, p. 1.

24 Nathan Rotenstreich, 'Volksgeist', in: *Dictionary of the history of ideas*, New York 1973, deel 4, p. 490-496, m.n. p. 492.

25 H. Taine, *Histoire de la littérature anglaise. Tome premier*, Parijs z.j., 16e druk, p. xxii-xxxi.

26 René Wellek, *A history of modern criticism: 1750-1950. IV: The later nineteenth century*, Londen 1970, p. 38-40.

27 Conradie, *Hollandse skrywers*, p. xxii; vgl. Conradie's tijdgenoot S.P.E. Boshoff, *Beskouinge en feite*, Kaapstad etc. 1936, p. 191-192.

28 Conradie, *Hollandse skrywers*, p. xxii; vgl. Boshoff, *Beskouinge en feite*, p. 191-192; Taine, *Histoire*, p. xiv.

29 Conradie, *Hollandse skrywers*, p. 42.

30 Volgens het *Woordeboek van die Afrikaanse Taal* (deel 2, Pretoria 1955, p. 689): een aanhanger van de opvattingen van John Philip, de leider van het Londense zendingsgenootschap in Zuid-Afrika na 1822. Meer in het algemeen: 'skimpnaam vir 'n blanke in S.A. wat simpatiek teenoor nie-blankes staan of wat geneig is om die nie-blankes se party te kies.'

31 Er bestaat ook nu nog onder historici geen enigheid over de tijd van en de redenen voor het ontstaan van een rasgevoel onder blanke kolonisten in Zuid-Afrika, waardoor het gevaarlijk is om wat Conradie vaststelt als kenmerkend voor de hele groep te beschouwen. Veel historici denken dat rasgevoeligheid bij blanke kolonisten in Zuid-Afrika pas in de eerste decennia van de negentiende eeuw ontstond. Als dat waar is, kan Van Reenen moeilijk als een typische exponent van de kolonistengemeenschap aan de Kaap beschouwd worden. Hij is hooguit kenmerkend voor een tendens. Een uitstekend overzicht van deze problematiek is te vinden in: D. van Arkel, G.C. Quispel en R.J. Ross, *'De wijngaard des Heeren'? Een onderzoek naar de wortels van 'die blanke baasskap' in Zuid-Afrika*, Leiden 1983.

32 Conradie, *Hollandse skrywers*, p. xx; zie ook p. xiii-xiv.

33 Volgens A.J. Barnouw, die op uitnodiging van de Carnegie Corporation in 1932 een studiereis maakte door Zuid-Afrika, bestond er in de dertiger jaren inderdaad een reëel gevaar dat de Afrikaanse taal en cultuur konden verdwijnen onder een vloedgolf van de Engelse taal en cultuur. Bij de omgangsvormen was dat al gebeurd. Een koppige bevestiging van het eigene was in deze omstandigheden een begrijpelijke reactie. (A.J. Barnouw, *Language and race problems*, p. 16-17, 40-41, 51). Barnouw was op dat moment hoogleraar Nederlandse geschiedenis, taal en literatuur aan de Columbia Universiteit in New York.

34 D.J. Opperman, 'Wanneer begin die Afrikaanse letterkunde?', in: *Die Huisgenoot*, 3 februarie 1939, p. 29, 55, 57.

35 Opperman, p. 55.

36 Rob Antonissen, *Schets van een ontwikkelingsgang der Zuid-Afrikaansche letterkunde*, p. 13-17; John Kannemeyer, *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur*, Deel 1, Pretoria etc. 1978, p. 24.

37 Antonissen, *Schets*, p. 17.

38 Ernst Lindenberg, ''n Probleem van die Afrikaanse literatuurgeskiedenis', in: *Tydskrif vir Letterkunde* 4,2 (1954), p. 59-62, m.n. p. 61 en 62.

39 Omvangrijke publicaties uit de tijd van na de oorlog, zoals het tweede deel van Conradie's *Hollandse skrywers* (1949) en het tweede deel van *Drama en toneel in Suid-Afrika* (1980) van Bosman, werden geschreven in de jaren dertig. In de periode 1945-1990 verschenen er wel een paar waardevolle artikelen en tekstuitgaven. Zie hiervoor de bibliografische verwijzingen in J.C. Kannemeyer, *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur*, deel 1.

40 René Wellek, *A history of modern criticism: 1750-1950*, p. 27. In de Afrikaanse literatuurwetenschap werd later door Rialette Wiehahn onderkend dat het concept berust op willekeur (*Die Afrikaanse poësiekritiek: 'n historiese-teoretiese beskouing*, Kaapstad/Pretoria 1965, p. 42-43).

41 Geciteerd in Wiehahn, *Die Afrikaanse poësiekritiek*, p. 93.

42 Twee voorbeelden van studies die ernstig lijden aan dit gebrek: *Literatuur en apartheid* van Jakes Gerwel (Bellville 1983) en *Breaking the barriers* van Chris van der Merwe (Amsterdam 1993). Beide werken gaan uit van de veronderstelling dat de ideologie van Afrikaners uitsluitend af te lezen is aan de Afrikaanstalige literatuur, zelfs waar het de negentiende eeuw betreft. V.A. February, die evenals de vorige auteurs schreef over stereotypering, maakt wel gebruik van enkele vroege Nederlandse teksten (*Mind your colour. The 'coloured' stereotype in South African literature*, Londen/Boston 1981, p. 12-27).

43 Een uitzondering op deze veronachtzaming van de Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse literatuur vormen de onderzoeksvoorstellen van Ampie Coetzee. In een reeks artikelen heeft hij geprobeerd om een theoretisch kader op te stellen voor de beschrijving van de gehele Zuid-Afrikaanse literatuur, inclusief de Nederlandstalige component ('Heer en knegskap in enkele Suid-Afrikaanse prosatekste, vanuit 'n nasionale perspektief', in: Henriette Roos (red.), *Lewe met woorde*, Kaapstad 1990, p. 47-61; 'Klare beskrywings van die Kaap van Goeie Hoop: 'n argeologie van tekste', in: *Stilet* 4 (1992), p. 77-93; '"wel ter pen en oock eenighsints in de teyckenkunst ervaren": Die gedig binne 'n episteem van representasie', in: *Stilet* 6,2 (1994), p. 21-38).

44 Terugblikkend blijft dat een merkwaardig verschijnsel. Hetzelfde heeft immers nooit gegolden voor literatuur uit landen met regimes die op andere manieren de mensenrechten schonden. De algemene afkeer van de apartheidspolitiek was in Nederland overigens een relatief jong verschijnsel. Het heeft jaren geduurd voordat het zich heeft kunnen ontwikkelen. Over de Nederlandse houding tegenover Zuid-Afrika gedurende de apartheidstijd schrijft G.J. Schutte,

Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie, Franeker 1986, en *De roeping ten aanzien van het broedervolk. Nederland en Zuid-Afrika, 1960-1990*, Amsterdam 1993.

45 Ik wil hier graag een uitzondering maken voor het werk van F.C.L. Bosman.

46 De bestaande publicaties zijn echter verre van volledig. *Hollandse skrywers* van Conradie reikt (in het tweede deel) niet verder dan 1905 en het tweede deel van Bosmans *Drama en toneel* gaat niet verder dan 1912. Binnen het tijdvak dat ze bestrijken, zijn er bovendien hiaten.

47 Daarbij bepaalde ze zich hoofdzakelijk tot gedrukte teksten.

48 Binnen dit kader kan er in het tweede hoofdstuk een tekst aan de orde gesteld worden die in Nederland geschreven en gepubliceerd is: de 'Eerkroon voor de Caab de Goede Hoop' van Jan de Marre uit 1746.

49 J.C. Kannemeyer, *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur*, deel 1, p. 24.

50 Vgl. het standpunt van Lindenberg dat hiervoor ter sprake kwam. Lindenbergs eigen beknopte geschiedenis van de Afrikaanse letterkunde besteedt geen aandacht aan wat er in Zuid-Afrika in het Nederlands is geschreven (E. Lindenberg, *Inleiding tot die geskiedenis van die Afrikaanse letterkunde*, Pretoria/Kaapstad 1980).

51 Voor deze poging tot een periodisering moesten de gegevens bij elkaar gesprokkeld worden, voor een groot deel uit sterk verouderde studies. Naast de eerder genoemde literatuurgeschiedenissen heb ik voor wat volgt onder andere gebruik gemaakt van: E.G. Malherbe, *Education in South Africa (1652-1922)*; J. Chr. Coetzee (red.), *Onderwys in Suid-Afrika 1652-1960*; N. Mansvelt, *De betrekkingen tusschen Nederland en Zuid-Afrika*, Utrecht 1902; N. Mansvelt, *Het onderwijs in Zuid-Afrika met betrekking tot de Nederlandsche taal* en *De Hollandsche taal en het onderwijs in Zuid-Afrika van 1874 tot october 1899*; Anna de Villiers, *Die Hollandse Taalbeweging in Suid-Afrika*; J. Ploeger, 'Onderwys en onderwysbeleid in die Suid-Afrikaanse Republiek onder ds. S.J. du Toit en dr. N. Mansvelt, 1881-1900', in: *Argiefjaarboek* 15,1 (1952); J.C. Coetzee, *Onderwys in Transvaal: 1838-1937*, Pretoria 1941; *Boekspieël van Suid-Afrika/South Africa in print*, Kaapstad 1952; J. du P. Scholtz, *Die Afrikaner en sy taal 1806-1875*, Kaapstad etc. z.j.; J.C. Steyn, *Tuiste in eie taal*, Kaapstad 1980; C.F.J. Muller, *Sonop in die Suide. Geboorte en groei van die Nasionale Pers 1915-1948*; F.A. Ponelis, *The development of Afrikaans*; P.H. Zietsman, *Die taal is gans die volk*, Pretoria 1992. Een ideeënhistorisch overzicht gericht op de politieke ideeën van de Hollands-Afrikaanse kolonisten bieden: André du Toit en Hermann Giliomee, *Afrikaner political thought. Analysis & documents. Volume one: 1780-1850*, Kaapstad 1983; André du Toit, 'Workshop on research in intellectual history: 19th century discourses on nationality, religion and language at the Cape - or how to get one hand clapping in time', in: B.F. Nel, R. Singh en W.M. Venters (eds.), *Focus on quality. Selected proceedings of a conference on qualitative research methodology in the social sciences*, Durban 1985, p. 190-243.

52 Zie hierover hoofdstuk 1. Het vroegste bezoek aan de Kaap was dat van de expeditie onder leiding van Cornelis de Houtman van 5 tot 10 augustus 1595, dat beschreven is door Willem Lodewycksz in *D'Eerste Boeck* (Amsterdam 1598). Verder in het *Verhael vande reyse by de hollandsche schepen gedaen naer Oost Indien* (Middelburg 1597) en het *Iovrnael vande reyse der Hollantshce* [sic] *schepen gedaen in Oost Indien* (Middelburg 1598). Anders dan meestal in Zuid-Afrika beweerd wordt, is Houtman van geen van deze drie teksten de auteur. Deze drie teksten zijn opgenomen in: G.P. Rouffaer en J.W. IJzerman (eds.), *De eerste schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman 1595-1597*, delen 1 en 2, 's-Gravenhage 1915 en 1925.

53 *De reis van Joris van Spilbergen naar Ceylon, Atjeh en Bantam 1601-1604*, 's-Gravenhage 1933, p. 18. Zie hoofdstuk 1 voor het beeld van de kust en het binnenland in de zeventiende eeuw.

54 De schrijftechniek is een van de vele belangrijke technologische vernieuwingen die door de Nederlanders naar Zuid-Afrika gebracht zijn.

55 Met 'literair circuit' bedoel ik een systeem waarbinnen teksten geproduceerd (geschreven) en gelezen worden. Vóór 1652 bestond er in Zuid-Afrika geen literair circuit. Er waren wel orale circuits. De 'oratuur' laat ik hier echter verder buiten beschouwing.

56 F.C. Dominicus, *Het ontslag van Willem Adriaen van der Stel*, Rotterdam 1928; C. Beyers, *Die Kaapse Patriotte gedurende die laaste kwart van die agtiende eeu en die voortlewing van hul denkbeelde*, Pretoria 1967; G.J. Schutte, *De Nederlandse patriotten en de koloniën*, diss. Utrecht 1974, p. 60-87.

57 Het oudste bewaard gebleven product van de Kaapse pers is een fragment van een almanak, in 1796 gedrukt door Johann Christan Ritter, een Duitse boekbinder die zich in 1784 aan de Kaap

had gevestigd. In de literatuur bestaat er geen eenstemmigheid over het moment waarop de eerste drukpers is geïnstalleerd. Sommigen veronderstellen - zonder bewijzen - dat Ritter in 1784 al over een drukpers kon beschikken. (A.C.G. Lloyd, *The birth of printing in South Africa*, Londen 1914; P.J. Nienaber, *'n Beknopte geskiedenis van die Hollands-Afrikaanse drukpers in Suid-Afrika*, Bloemfontein etc. 1943; *South Africa in print / Boekspieël van Suid-Afrika*, Kaapstad 1952, p. 156-160; *Early Cape printing / Vroeë Kaapse drukwerk 1796-1802*), Kaapstad 1971 (South African Library reprint series / Suid-Afrikaanse Biblioteek herdrukreeks.)

58 'Vaderlandsch, zoo heet bij den buitenman al wat van de Nederlanden komt' (A.N.E. Changuion, *Proeve van Kaapsch taaleigen*, 1848); 'Vaderlander, in onbruik geraakt woord voor Nederlander' (A. Pannevis, *Lys van Afrikaanse woorde en uitdrukkings*, ca. 1880); 'Vaderlans, vaderlandsch, di. Nederlandsch [...] voor een Hollander, wordt niet meer gebruikt' (N. Mansvelt, *Proeve van een Kaapsch-Hollandsch idioticon*, 1884). Alle hier genoemde woordenlijsten zijn opgenomen in: H.J.J.M. van der Merwe (red.), *Vroeë Afrikaanse woordelyste*, Pretoria 1971.

59 N. Mansvelt, 'De Hollandsche taal en het onderwijs in Zuid-Afrika van 1874 tot october 1899', in: *De Gids* (1901), p. 504-517, m.n. p. 505.

60 N. Mansvelt, *De betrekkingen tusschen Nederland en Zuid-Afrika*.

61 Zelfs de uitgeverij van het Genootskap van Regte Afrikaners (de beweging voor erkenning van het Afrikaans), D.F. du Toit & Co., publiceerde meer Nederlandse dan Afrikaanse boeken: 93650 Nederlandse boeken, tegenover 81000 Afrikaanse (J.C. Steyn, *Tuiste in eie taal, die behoud en bestaan van Afrikaans*, p. 139).

62 Er bestaan voor Zuid-Afrika geen studies over leesgedrag aan het begin van de twintigste eeuw. Een blik in het archief van het Stellenbossche studenten-genootschap 'Ons Spreekuur' geeft echter wel aanwijzingen. Volgens de catalogus en het uitleenregister van de bibliotheek van 'Ons Spreekuur' werden tussen 1901 en 1913 hoofdzakelijk Nederlandse en Vlaamse boeken geleend, terwijl de bibliotheek van 1150 titels ook voornamelijk uit Nederlandse boeken bestond. Ook in de lezingen over literair werk - allemaal in het Nederlands, ook bij Afrikaanse onderwerpen - die door de leden van 'Ons Spreekuur' werden gehouden, kwamen voornamelijk Nederlandse en Vlaamse werken ter sprake (de canon van de negentiende eeuw met als topscoorder Hendrik Conscience; de Tachtigers ontbreken vrijwel, met uitzondering van Frederik van Eeden). (Universiteit van Stellenbosch, Manuskrip-Afdeling, Argief van 'Ons Spreekuur', 97/1-3, 97/11.) Ook in de talrijke Christelijke Jongelieden Verenigingen en Debatsverenigingen las men Nederlands en was het Nederlands tot 1919 de officiële verenigingstaal (Bun Booyens, *'Ek heb geseg!' Die verhaal van ons Jongeliede- en debatsverenigings*, Kaapstad etc. 1983).

63 G.J. Schutte, *Nederlandse publicaties betreffende Zuid-Afrika*, Kaapstad 1989.

64 G.J. Schutte, *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie*, Franeker 1986; B.J.H. de Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*, Amsterdam 1993; W.F. Jonckheere, 'Zuid-Afrika door het oog van de Nederlandse dichter', in: *Maatstaf* 42,5 (1994), p. 17-30.

65 Eenstemmigheid was er aan het einde van de negentiende eeuw niet over de kwestie of de Nederlandse literatuur eigen was of vreemd. Volgens het artikel 'De Zuid-Afrikaansche Litteratuur en hare opkomst' werden alleen Nederlandse teksten die na 1806 in Zuid-Afrika waren geschreven tot de Zuid-Afrikaanse literatuur gerekend (*Ons Tijdschrift. Geïllustreerd Familieblad voor Zuid-Afrika* 3 (1897), p. 7-11, 61-64).

66 Het zou overigens nog tot de jaren dertig duren tot er een Afrikaanse bijbelvertaling kon verschijnen.

67 Deze bewering berust op indrukken. Een en ander zou degelijk onderzoek verdienen.

68 Tot voor kort werd er op sommige middelbare scholen als deel van het lesprogramma voor het Afrikaans nog één Nederlands boek gelezen. Daarnaast gebruikt men in de humaniora aan Afrikaanstalige universiteiten nog enkele Nederlandse handboeken.

69 Vandaar dat men wellicht niet meer kan spreken over Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse letterkunde bij boeken als die van Van Dis en Van Woerden. Men rekent Louis Ferron immers ook niet tot zoiets als de Nederlandstalige Duitse letterkunde.

70 Dit wil zeggen de Zuid-Afrikaanse geschiedenis van voor 1948 (de overwinning van de Nationale Partij), een datum die in het (populaire) geschiedbewustzijn gezien wordt als het begin van de apartheidspolitiek. Over de recente historiografie zie men: Nigel Worden, *The making of modern South Africa*, Londen 1994. Christopher Saunders beklemtoont de rol van historici in de bestrijding van apartheid: 'The forgotten factor. How historians contributed to the collapse of apartheid', in: *Times Literary Supplement*, 1 april 1994, p. 12.

71 De definitie van een representatie als substituut ontleen ik aan het magistrale essay van E.H. Gombrich, 'Meditations on a hobby horse or the roots of artistic form', p. 1 (in: E.H. Gombrich,

Meditations on a hobby horse and other essays in the theory of art, Londen 1963, p. 1-11). Overigens heeft Gombrich het niet over teksten, maar over beelden, schilderijen en stokpaarden.

72 Vgl. wat Said opmerkt: '[...] the written statement is a presence to the reader by virtue of its having excluded, displaced, made supererogatory any such real thing as "the Orient"' (*Orientalism*, Harmondsworth 1991, p. 21).

73 Gombrich, 'Meditations on a hobby horse', p. 2 en 3.

74 Louis Montrose formuleert het wat abstracter: '[r]epresentations of the world in written discourse are engaged in constructing the world, in shaping the modalities of social reality' ('Professing the renaissance: The poetics and politics of culture', in: H. Aram Veeser (ed.), *The new historicism*, New York 1989, p. 15-36, m.n. p. 16). Edward Said heeft in *Orientalism* (Harmondsworth 1991) laten zien hoe representaties de Europese en Amerikaanse politiek tegenover het Midden-Oosten beïnvloed hebben.

75 Michel Foucault, *L'ordre du discours*, Parijs 1971; *The archeology of knowledge* [Vert. van *L'archéologie du savoir*.] Londen 1972 (1969). E.W. Said, *Orientalism*, Harmondsworth 1991. Peter Mason, *Deconstructing America. Representations of the Other*, Londen/New York 1990. Raymond Corbey, *Wildheid en beschaving. De Europese verbeelding van Afrika*, Baarn 1989. Justin Stagl, 'Die Apodemik oder "Reisekunst" als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung', in: *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit, vornehmlich im 16.-18. Jahrhundert*, (Rassem, Mohammed en Justin Stagl, Hrsg.), Paderborn etc. 1980. Wolfgang Neuber, *Fremde Welt im europäischen Horizont. Zur Topik der deutschen Amerika-Reiseberichte der Frühen Neuzeit*, Berlijn 1991. Arie Jan Gelderblom, 'Observaties op de buitenplaats', in: *Mannen en maagden in Hollands tuin*, diss. Utrecht 1991, p. 120-136. F.R. Ankersmit, *De navel van de geschiedenis*, Groningen 1990. Hayden White, *Metahistory. The historical imagination in nineteenth-century Europe*, Baltimore/Londen 1973. Stephen Bann, *The clothing of Clio*, Cambridge 1984; *The inventions of history. Essays on the representation of the past*, Manchester/New York 1990. Ann Rigney, *The rhetoric of historical representation*, Cambridge etc. 1990. F.A. van Jaarsveld, *The Afrikaner's interpretation of South African history*, Kaapstad 1964.

1 Monomotapa, Namaqua's en Chobona's
De representatie van het binnenland van zuidelijk Afrika (1652-1686)

Op 14 oktober 1685 zag het barre landschap bij het tegenwoordige Springbok er vriendelijker uit dan gewoonlijk. Voor het eerst in vier jaar was er genoeg regen gevallen in dit gebied in het noordwesten van Zuid-Afrika.[1] Daardoor was de tocht van de expeditiemacht onder leiding van commandeur Simon van der Stel gemakkelijker geweest dan die van vorige expedities van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Het gebied waar men op 14 oktober kampeerde was nu 'een zeer vermaakelyke vlakte, rondom bezet met lage heuvelen, van gras, hout en water wel voorzien': een tijdelijke *locus amoenus*.[2]

Ook in andere opzichten zat het mee. Op 14 oktober werd een 'vredesverbond' met de plaatselijke inboorlingen, de Namaqua's, gesloten waarin men overeenkwam 'voor eeuwig en altoos met malkanderen in een goede en heilzame [...] vrede [te] leven'. Dezelfde dag werden in het reisjournaal enkele notities gemaakt over veelbelovende mineraal-reserves in de vorm van een 'koperberg' en 'glinsterend zand, 't welck wy oordeelden en vaststelden mineraal te zyn'. Deze dag was het hoogtepunt van een reeks bezoeken aan het noordwesten door expedities van de VOC. Nooit eerder en nooit later leek de verwezenlijking van de wensen van de VOC in Zuid-Afrika zo nabij te zijn als in oktober 1685. Eindelijk zou de VOC in het bezit kunnen komen van de zo fel begeerde mineraalreserves. Op die manier zou het mogelijk worden de financiële lasten voor het onderhoud van de verversingspost aan de Kaap de Goede Hoop te verlichten.

De rest van de dag vierde men de verjaardag van de commandeur. Europeanen en inboorlingen leverden hierbij ieder op hun eigen wijze een bijdrage:

> Terwyl van daag de geboortedag van den E. Heer Commandeur, schoten wy, t'zyner eere, 3 charges, yder agtervolgt wordende met een kanonschoot. De Amaquas, zulks gewaar wordende, quamen den Ed. Heer Commandeur met muzyk vereeren, 't welk bestont in lange holle rieten, daar zy yeder met een byzonderen toon op weten te blaazen, het geen een groote en swaare galm van zich geeft, nergens beter by te vergelyken zynde, als by 't geluid van een orgel. Zy stonden allen in 't rond, zynde wel 20 in getal, en in 't midden van hen een, hebbende in de hand een lang dun stokje. Deze zong voor en sloeg de maat, op 't welcke zy allen net wisten te spelen. Zy sprongen in 't rond, hebbende de eene hand aan 't oor, en met de andere houden zy 't riet aan den mond. Rondom deze speellieden waren mannen en vrouwen, de welke op dit geluid danzen, vermeerderende het zelve met

> in de handen te klappen, 't welk alles zeer ordentelyk, naar dat zy wilde mensen zyn, toeging.[3]

Het bleek echter al gauw dat de verwachtingen te hoog gespannen waren geweest. De inboorlingen wilden na enige tijd niet meer samenwerken en werden zelfs vijandig. Op 18 december 1685 is er een gewapende confrontatie. De koperreserves waren weliswaar van een hoge kwaliteit - zo goed dat ze nu, na meer dan honderd jaar exploitatie, nog niet zijn uitgeputmaar het ontbrak aan middelen om het koper te winnen. Er was bovendien te weinig hout om het koper te smelten en de kust, die niet zo ver weg was, was ongeschikt als aanlegplaats voor schepen. Uiteindelijk had de expeditie alleen maar meer kennis van het binnenland en zijn bewoners opgeleverd. Door de meegebrachte aquarellen, een kaart en een reisjournaal konden ook anderen dan de deelnemers aan de tocht zich een beeld vormen van het gebied ten noorden van de nederzetting aan de Kaap.[4]

Bevredigend was dit resultaat eigenlijk ook niet, want de expedities van de VOC in Zuid-Afrika hadden niet in de eerste plaats de bedoeling de wetenschap te bevorderen. Economische doelstellingen stonden voorop. De verversingspost aan de Kaap was voor de VOC een financiële last, hoe nuttig die ook mocht zijn om de sterfte aan boord van schepen te beperken.[5] Een van de manieren om deze last te verlichten had de exploitatie van delfstoffen en handel met inboorlingen kunnen zijn. Helaas bevonden zich dichtbij de Kaap geen waardevolle delfstoffen en stond de economie van de nomadische inboorlingen op een te laag technologisch peil om voor de VOC interessante handelswaar te kunnen voortbrengen. De inboorlingen konden alleen als leveranciers van slachtvee een rol in het handelsverkeer spelen.[6] Vandaar dat al vroeg de gedachte ontstond handelsmogelijkheden in het binnenland te onderzoeken, met name in gebieden waarvan men dacht dat de Portugezen er lucratieve contacten mee onderhielden. Geen gebied was wat dat betreft aantrekkelijker dan Monomotapa met zijn goudmijnen. Met het doel een handelsverbinding met Monomotapa tot stand te brengen werden sinds 1659 geregeld expedities in noordelijke richting op pad gestuurd. In de meeste gevallen waren het moeizame tochten met geringe successen.

Deze expedities vonden plaats in twee periodes. Van 1659 tot 1664 werden zeven expedities eropuit gestuurd en van 1682 tot 1686 nog eens vier.[7] Gedurende de eerste fase was het voornaamste doel direct of indirect in contact te komen met het goudrijke ‘keizerrijk’ Monomotapa. Tijdens de tweede fase moest de aanwezigheid en exploiteerbaarheid van de koperreserves in Namaqualand worden vastgesteld. Initiatiefnemers waren vooral twee lokale bevelhebbers, de commandeurs Van Riebeeck en Van der Stel, en twee bezoekende commissarissen van de VOC, Rijkloff van Goens en Adriaan van Reede. De door Van der Stel geleide expeditie (1685-1686) was de laatste in de reeks in de zeventiende eeuw.

Het startschot voor de expedities was de opdracht van commissaris Van Goens in 1657 ‘om de secreten van Africa meer ende meer te ontdecken’.[8]

Degenen die de expedities moesten uitvoeren - in opdracht van Van Goens vrijwilligers - waren gewone VOC-soldaten onder leiding van subalterne functionarissen. Alleen de expeditie onder leiding van commandeur Van der Stel vormt op deze regel een uitzondering, omdat commissaris Van Reede had vastgesteld dat de subalterne bevelhebbers van de eerdere expedities te angstig waren om initiatieven te nemen. Daardoor vielen de resultaten van de expedities tegen, meende Van Reede.[9] Van der Stels expeditiemacht had ook de meeste manschappen. In het journaal van de expeditie wordt in het begin opgesomd wie en wat er meeging. Dat waren 'd'Ed. Heer Commandeur', Simon van der Stel, in zijn 'kales' met drie slaven, 56 'blanke koppen', de politieke gevangene prins Dain Mangala uit Makassar, twee kanonnetjes, honderden ossen, paarden, wagens en een schuit om rivieren over te steken. Uit aantekeningen elders in het journaal blijkt dat er ook nog een groep Hottentotten mee ging. Mogelijk apocrief zijn beweringen over een orkestje van 'twee trompetters, eenighe schalemeyen en vyf of ses violon-speelders' dat volgens Gerrit van Spaan in navolging van een bericht bij Tachard het verjaardagsfeest van de commandeur met muziek zou hebben opgevrolijkt.[10] In de hiervoor geciteerde passage wordt er niets over het orkestje gezegd.

De historiografie over de expedities

De geschiedenis van deze zeventiende-eeuwse expedities in noordelijke richting is in de historische literatuur globaal bekend. In 1916 publiceerde Godée Molsbergen een van verbindende teksten voorziene bloemlezing uit de reisjournalen in *Tochten naar het Noorden* 1652-1686, als eerste deel van het vierdelige *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd*, in de Van Linschoten-reeks. In 1931 beschreef Mossop de expedities nog eens in zijn inleiding bij de uitgave van twee reisjournalen uit 1682 en 1683.[11] Hij had dit al uitgebreider gedaan in *Old Cape Highways*.[12] Na de Tweede Wereldoorlog is aan de expedities en vooral aan die van Van der Stel aandacht gegeven door Boëseken.[13] Boëseken en de eerder genoemde historici beschrijven het oprukken van de Europeanen in het binnenland: hoe ver ze kwamen en welke route ze volgden en, anekdote-gewijs, wat er onderweg gebeurde. Zo laat men niet na te vermelden hoe commandeur Van der Stel ontsnapte aan een neushoorn die op hem af stormde.[14] De verschijning van de neushoorn illustreert de heroïek van de bevelhebber en de gevaren van de Afrikaanse wildernis.[15]

Voor deze historici en anderen die de reisjournalen gebruikten om daaraan informatie te ontlenen over de verhouding tussen de Nederlanders en de Khoikhoi, zijn de reisjournalen in de eerste plaats een middel om door te dringen tot het gebeuren dat ze denoteren.[16] Daarom vond Godée Molsbergen het ook niet nodig alle reisjournalen uit te geven. Sommige liet hij weg omdat ze toch niets nieuws zouden bevatten ten opzichte van een latere tekst; andere journalen werden om dezelfde reden samengevat.[17]

De publicatie van de teksten kon ook nationalistische doelen dienen. Voor Godée Molsbergen die aan het begin van de eeuw een aantal jaren hoogleraar geschiedenis was aan het Victoria College in Stellenbosch, het academische bolwerk van het Afrikaner nationalisme, bewezen de reisjournalen dat het Nederlandse aandeel in de ontdekking van Afrika niet verwaarloosd mocht worden.[18] Zo kreeg zowel het Nederlandse als het Afrikaner nationalisme een steuntje in de rug. Ook Mossop, die geen Afrikaner-nationalist was, mythologiseerde de expedities. Hij maakte van de ontdekkingsreizigers graalridders van wie de oudgediende reiziger Van Meerhoff een 'imperfect sir Galahad' was.[19] '[I]mperfect' was Van Meerhoff misschien omdat hij trouwde met een Hottentot-vrouw, Van Riebeecks tolk Eva. De graalridders waren in Mossops voorstelling de helden van de in 1910 gestichte Unie van Zuid-Afrika: 'The story of their adventures is one which may stir the pride in every South African whatever his descent.'[20] Sporen van Mossops mythologisering zijn zelfs nog in recente literatuur zichtbaar, maar dan ontdaan van een nationalistische betekenis.[21]

De genoemde historici waren vooral in de teksten geïnteresseerd als bron van informatie over gebeurtenissen waarmee ze in verband staan. Mijn interesse hier is anders gericht. Ik wil in dit hoofdstuk aandacht geven aan de teksten als representaties van een vreemde werkelijkheid. Het doel van mijn onderzoek zal niet zijn om een reconstructie te geven van gebeurtenissen uit het verleden, voorzover die via de teksten achterhaalbaar zijn. Ik zal niet de routes van de expedities traceren en de vorderingen in de ontdekking van het binnenland beschrijven. Evenmin wil ik het inheemse verzet tegen de opmars van de Nederlanders aan de vergetelheid ontrukken. Als het wel gebeurt, is het een nevenproduct van de hoofdzaak waar het mij hier om gaat. Ik wil allereerst een beschrijving geven van de voorstelling van zuidelijk Afrika en zijn bewoners in Nederlandse teksten tussen 1652 en 1686 en de doorwerking hiervan in geografische verhandelingen die in Europa werden gepubliceerd. Op die manier is het mogelijk de ontwikkeling van de representatie van een buiten-Europees gebied in Europese geschriften te volgen. Deze kwestie had nooit prioriteit in het onderzoek van de hiervoor genoemde historici.

Daarnaast wil ik ook een theorie over de representatie van de vreemde wereld ter discussie te stellen, die momenteel in het Engelse taalgebied zo vanzelfsprekend is dat zij bijna het karakter heeft van een dogma. Ik doel hiermee op de opvatting dat ervaringen en waarnemingen niet van invloed zijn op de voorstellingen van vreemde werelden. Volgens de studies die deze opvatting verdedigen, is de representeerder steeds gevangen in het geldende discours over de vreemde werkelijkheid. Dit wil zeggen dat de representeerder alleen zou herhalen wat vóór hem door anderen over het onderwerp van representatie is opgemerkt. De werkelijkheid waarop het discours betrekking heeft, zou niet van belang zijn voor de representatie.

De teksten die ontstaan zijn naar aanleiding van de Kaapse ontdekkingsreizen laten echter iets anders zien. De Namaqua's (of Amaqua's) worden bijvoorbeeld in het hiervoor gegeven citaat aangeduid als 'wilde mensen',

van wie het opmerkelijk is dat ze ordelijk kunnen dansen. Voordat de expedities met de Namaqua's in aanraking kwamen, werden ze niet zo aangeduid. Integendeel, men dacht dat ze vertegenwoordigers waren van de orde en beschaving die in het binnenland zouden heersen. De ervaringen van de expedities veroorzaakten echter dat de voorstelling veranderde. Anderzijds bleven onderdelen van de representatie van het binnenland van zuidelijk Afrika ongeacht de ervaringen voortbestaan. De vraag is dan welke onderdelen van de representatie veranderden en welke gelijk bleven en onder welke voorwaarden een en ander gebeurde.

De teksten die verband houden met de elf expedities in noordelijke richting maken het mogelijk om de hiervoor genoemde algemene problematiek rond het verschijnsel 'representatie van de vreemde wereld' op theoretisch niveau aan de orde te stellen. Door onderlinge verbanden en gemeenschappelijke thematiek vormen deze teksten een coherent corpus met voldoende omvang en variatie om als basis te dienen voor uitspraken van theoretische aard. Wat met Amerika en het Nabije Oosten in het groot gebeurde, is in de representatie van zuidelijk Afrika op kleine schaal te vinden. Daarbij is het Zuid-Afrikaanse geval veel overzichtelijker, wat de controleerbaarheid van de beweringen vergroot.

De onderlinge samenhang tussen de teksten wordt vooral duidelijk als we letten op het kader waarbinnen de teksten tot stand zijn gekomen. De reisjournalen en de andere door VOC-ambtenaren vervaardigde teksten werden in opdracht van de VOC opgesteld. Ze werden niet geschreven door onafhankelijk opererende individuen die hun hoogst persoonlijke ervaringen vastlegden, maar door werknemers in dienst van een grote handelsmaatschappij, die in hun optreden aan de verwachtingen van hun superieuren moesten beantwoorden. Bij de beschrijving van de representatie moet daarom rekening gehouden worden met het institutionele kader en de daarbinnen geldende directieven.

De kaders van representatie

Vanaf de eerste expeditie was het de gewoonte dat de expedities een schriftelijk stuk met opdrachten meekregen, dat de naam 'memorie' draagt. De memorie bevat allereerst reisaanwijzingen. Aangegeven wordt waarnaar gezocht moet worden en welke route men moet volgen. Van groot belang was het informatie terug te brengen. Vandaar dat het een vaste opdracht is gedurende de reis een journaal bij te houden. Schrijfmateriaal behoorde dan ook, naast levensmiddelen en vuurwapens, tot de onmisbare uitrustingsstukken van expedities. In de memorie voor de zesde expeditie, onder leiding van Pieter Cruijthoff, is in de afdeling 'Comptoir offte schrijf-gereetschap' aangetekend wat men moest meenemen voor het bijhouden van zo'n reisjournaal:[22]

2 boecken papier
1 bos schachten
1 almanak
1 pennemes[23]

Alleen dankzij de reisjournalen was het voor de opdrachtgevers (commandeur en politieke raad aan de Kaap, de commissaris op zijn inspectiereis en Heren XVII in Amsterdam) mogelijk om eerstehands informatie te verkrijgen die gebruikt kon worden in de verdere besluitvorming. Om ervoor te zorgen dat die informatie adequaat was, werden er richtlijnen meegegeven voor zaken waar de journaalhouder op moest letten. Het pakket met richtlijnen dat voor de eerste expeditie onder leiding van Christian van Hoesum in februari 1659 werd opgesteld (VRJ II, p. 12-3), bleef vrijwel ongewijzigd in gebruik tot de expeditie van De la Guerre (1663-1664), de zevende in de reeks.[24] Bij de latere expedities die in 1682 van start gingen, werden de gestandaardiseerde richtlijnen uit Van Riebeecks tijd niet meer gebruikt.[25] Deze richtlijnen - ook die van de latere expedities - openbaren in zekere zin het verlangen naar feitelijke informatie bij de opdrachtgevers.

Het journaal (ook genoemd 'daghregister' of 'rapport') behoorde in een stille dialoog te zijn verwikkeld met deze richtlijnen. De schrijver van het journaal, een 'lantreyser' die daartoe is aangewezen, moest antwoord geven op de vragen die de commandeur hem had meegegeven. Zijn antwoorden in de vorm van een reisjournaal waren vervolgens bedoeld om gelezen te worden door de commandeur en de politieke raad, de Heren XVII en de commissarissen die de Kaap bezochten.[26] Als dialoog tussen twee partijen moesten ze gelezen worden volgens een instructie van commandeur Wagenaer aan zijn opvolger in 1666.[27] De geïntendeerde lezers van memorie en journaal waren de genoemde instanties binnen de VOC. In sommige gevallen werden de meegebrachte journaalaantekeningen echter ook verspreid buiten het VOC-circuit. Dat is vooral gebeurd met het journaal van de expeditie van Simon van der Stel (1685-1686), dat integraal door François Valentyn in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* werd gepubliceerd, nadat Tachard er al eerder een zeer onbetrouwbare samenvatting van had gegeven in *Voyage de Siam* (1686).[28] Eerder was dit gebeurd met berichten uit de journalen van de derde en vierde expeditie (1660-1661), die in Olfert Dappers *Naukeurige Beschryvinge der Afrikaensche Gewesten* (1668) terecht kwamen.

Wat hielden de richtlijnen voor de expedities nu in? In de eerste plaats moest gevolg gegeven worden aan de '6 articulen', de door Van Riebeeck opgestelde richtlijnen die vanaf 1659 tot 1664 in de reis-memories waren opgenomen.[29] De journaalhouder moest volgens deze '6 articulen' dagelijks aantekeningen maken van de geografische positie van de expeditie en hij moest geografische, etnologische, commerciële en staatkundige inlichtingen verzamelen.[30] Als aanvulling op deze lijst werd in het zesde artikel een verwijzing opgenomen naar verdere aanwijzingen in een nota van de VOC met richtlijnen voor schriftelijke rapportage:

> [...] ende opdat Ul. emmers tertegen [terdegen] soudt mogen weeten hoe Ul. alles suldt mogen aenteyckenen ofte opschrijven, hebben wij Ul. bij deesen tot meerder opmerckinge ende narichtinge noch medegegeven copie van de memorie bij d'E. Heeren Bewindthebbers ontworppen, om in 't stellen van raporten op te letten, waermede wij hoopen Ul. boven ons mondeling onder<r>echt wel voorts sult weeten wat Ul. in 't een en 't ander te doen staet [...]. (VRJ II, p. 13)

Het is aantoonbaar dat een dergelijke memorie al in 1634 bestond. In het archief van de VOC-ambtenaar Wollebrand Geleynssen de Jongh bevindt zich zo'n handgeschreven memorie die hij meekreeg op zijn reis naar Indië in 1634.[31] Later verscheen de memorie in druk en werd zij nog eens door gouverneur-generaal Maetsuyker uitgevaardigd in 1670 als 'instructie voor de Kooplieden'.[32] Dat de memorie voor Geleynssen de Jongh uit 1634 en de memorie waarnaar Van Riebeeck verwijst dezelfde zijn, valt allereerst uit de overeenkomende bewoordingen van de benaming van de memorie af te leiden. Ik heb hieronder de woorden uit de titel van de memorie van Geleynssen de Jongh gecursiveerd waar ze overeenkomen met de hiervoor geciteerde verwijzing naar zo'n memorie door Van Riebeeck:

> *Memorie* van tgene daerop de commissen ende andere *officieren in 't stellen van haerluyder rapporten* ofte discoursen zullen hebben te letten, om de Bewinthebberen van alles punctuelijk te onderrechten.[33]

De overeenkomsten gaan overigens verder dan de bewoordingen van de benaming van de memorie. Van Riebeecks '6 articulen' komen inhoudelijk overeen met de 'ses principaele Hooft poincten' uit de memorie van Geleynssen de Jongh. In de 'rapporten' moet volgens de memorie van Geleynssen de Jongh aandacht gegeven worden aan hetzelfde soort onderwerpen:

1. Eerst de gelegentheit ende Situatie vande plaetsen daer sy geweest sijn oft ten dienst geleegen hebben vande Compagnie.
2. Ten Anderen op de Politie of regeringe der selver.
3. Ten Derden op den Handel trafique ende principale neeringe aldaer.
4. Ten vierden op de vruchten van de Landen.
5. Ten vijfden op des vijants magt ende Gelegentheijt ende Correspondentie in de selve Plaetsen.
6. Ten sesden op de magt ende gelegentheyt ende Correspondentie vande Compagnie in de selve Plaetsen.[34]

Alle zes punten zijn in Van Riebeecks '6 articulen' terug te vinden. Ten opzichte van de memorie voor Geleynssen de Jongh zijn Van Riebeecks richtlijnen een aanpassing aan de lokale omstandigheden. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in het derde artikel van Van Riebeeck waar de handelswaren gespecificeerd zijn: 'honich, was, struysveeren, oliphantstanden, silver,

goudt, parelen, schiltpatshoorn, muscus, cevet, amber, eenige fraye vellen [...]' (VRJ II, p. 12). De struisvogelveren en de olifantstanden zijn typisch Afrikaanse producten.

Gedurende de tweede fase van de ontdekkingsreizen (1682-1686) werden Van Riebeecks richtlijnen niet meer gebruikt. Er werden nu kortere opdrachten gegeven voor het maken van aantekeningen. In de memorie voor de eerste reis onder leiding van Oloff Bergh (1682) wordt bijvoorbeeld het volgende opgedragen: dat 'den persoon van Reijnier Dadel van 't gepasseerde dagelijckse aenteijkeninge moet houden, bijsonderlijck wat menschen Ul. coomen te gemoet, en item van gedierte, planten &a: alles soo distinct en perfect als doenelijck sij'.[35]

Ars apodemica

Van Riebeecks zes artikelen en de memorie voor Geleynssen de Jongh staan in dezelfde traditie, die van de *ars apodemica* (afgeleid van het Griekse woord *apodèmeo*, 'reizen'), de wetenschap van het reizen die aan het einde van de zestiende eeuw ontstaan is.[36] In deze wetenschap van het reizen werd er onder meer op aangedrongen om volgens een variabel aantal topische vragen waarnemingen te doen met betrekking tot de geografie, naamgeving, steden, staatkunde en cultuur van het gebied dat men bereist. Vervolgens moesten deze waarnemingen weer systematisch worden gepresenteerd in een reisverslag. Dat topische vragen voor het opstellen van reisbeschrijvingen werden aanbevolen, had vanzelfsprekend te maken met het voorbeeld van de rhetorische *inventio* (stofvinding). Ook als het gaat om de aard van de topische vragen is de afhankelijkheid van retorica en poetica zichtbaar. In de retorica en de van haar in hoge mate afhankelijke poetica bestonden al verzamelingen met topische vragen voor de beschrijving van steden en landstreken (topografie en chorografie). De *ars apodemica* zorgde echter voor een aanmerkelijke uitbreiding van het topenbestand en voor de toepassing ervan in reisteksten. Ook Nederlanders, Hugo Blotius en Justus Lipsius, hebben belangrijke bijdragen geleverd aan de ontwikkeling van de *ars apodemica*.

De overeenkomst tussen Van Riebeecks '6 articulen' en de memories voor Geleynssen de Jongh met de *ars apodemica* is onmiskenbaar, als we ze vergelijken met twee specimina van (Latijnse) apodemische vragenlijsten: een korte, zeer populaire lijst van een anonieme Ramist uit de zestiende eeuw en de lijst van Heinrich Rantzau uit zijn *Methodus Apodemica* (Lipsiae 1588),[37] Hoewel uitgebreider, komen Van Riebeecks '6 articulen' in de buurt van het lijstje van de Ramist. De lijst van Geleynssen de Jongh komt qua omvang en detaillering in de buurt van Rantzau. Het verschil zit echter in het toepassingsgebied van de VOC-lijsten. Anders dan de gebruikelijke apodemische lijsten die het 'grand-tourisme' moesten helpen bevorderen, staan de VOC-lijsten in dienst van geopolitieke en economische doelstellingen en hebben ze betrekking op een buiten-Europese wereld. Door de

eerste eigenaardigheid tenderen ze in de richting van de latere ‘statistiek’, de statenkunde, de achttiende-eeuwse wetenschap die de kracht en organisatie van staten bestudeerde.[38] Zo moesten de reizigers in opdracht van Van Riebeeck vaststellen ‘[h]oe stercq van volcq ende met wie sij in vrunt-schap of vijantschap leven’ (artikel 5). De buiten-Europese wereld komt aan de orde in vragen die betrekking hebben op de geografie, de economie en de bewoners van het gebied.

De journalen geven maar in een beperkte mate antwoord op de meegegeven vragen. Voor een deel heeft dit te maken met de van elkaar verschillende organisatorische principes van het reisjournaal en de *ars apodemica*. Het eerste is gericht op het aantekenen van gebeurtenissen binnen tijd en ruimte: onderweg wordt dagelijks aangetekend wat er gebeurt. De topische waarnemingscategorieën van de *ars apodemica* hebben daarentegen de bedoeling om teksten te produceren die van tijd en plaats abstraheren. Binnen de *ars apodemica* zijn reisjournalen aantekeningen die verder bewerkt moeten worden tot een systematisch geordende tekst waarin de onderafdelingen antwoord geven op apodemische vragen.[39] Alleen de ‘Memorie van haer [dit wil zeggen de Namaqua's] gelegentheden ende manieren van cleedinge, etc.’ (VRJ III, p. 487-8), samengesteld door Van Meerhoff tijdens de derde expeditie (1661), geeft systematisch antwoord op de vragen. In tegenstelling tot de journaalaantekeningen die in de verleden tijd gesteld zijn, gebruikt Van Meerhoff voor deze beschrijving de ‘ethnographic present’ die suggereert dat in de beschrijving de tijdloze essentie van de beschreven mensen is weergegeven.[40] Vrij uitgebreid beschrijft hij het uiterlijk van de Namaqua's. Vervolgens geeft hij een schatting van het vee dat ze bezitten, de voorwerpen die ze vervaardigen en de wapens die ze hebben. Hij noemt hun vriendelijke houding tegenover de Nederlanders en beschrijft kort het land dat ze bewonen. De beschrijving is helemaal geconcipieerd als antwoord op de ‘6 articulen’.

Zoals gezegd was het gewoonlijk anders. Niet alleen ontbreekt de systematiek meestal, iets wat normaal is voor een reisjournaal, maar bovendien ontbreekt in veel gevallen ook informatie over de vreemde wereld. Het reisjournaal geeft dan een myopisch verslag van de belevenissen van de expeditie - gebrek aan water en gras, landschappelijke hindernissen, ziekte - zonder veel aandacht voor de buitenwereld. Daarom wordt er wellicht in memories op aangedrongen dat de expedities de tijd moeten nemen om waarnemingen te verrichten en met inboorlingen te praten. Ook daarom klaagt Adriaan van Reede over de geringe informatieve waarde van de Zuid-Afrikaanse reisjournalen die hij las.[41] Deze klacht is niet voor alle reisjournalen terecht. Het journaal van Van Meerhoff, opgesteld tijdens de derde reis en de reis van Van der Stel, bevat heel wat geografische en etnografische informatie. In het laatste geval is de hoge kwaliteit vermoedelijk mede te danken aan de opdracht van Adriaan van Reede om nauwkeurige beschrijvingen mee terug te brengen.

Twee bijzonderheden zijn al opvallend bij de aanbieding van de informatie. Als het om de geografie gaat, is een vast middel van beschrijving de

figura sententiae (stijlfiguur) van de *similitudo* (vergelijking). Voor reizigers in een vreemde wereld is dat een onmisbaar beschrijvingsmiddel: '[m]en vint hier ook een soort van visch, den barm in Hollant zeer gelykende'; 'quamen door een moeras, met Vaderlandts riet bewassen'.[42] In plaats van een vergelijking kan de beschrijving ook de vorm van een beoordeling krijgen: 'eenzaam en naar' heuvelland of, en dit gebeurt in de meeste gevallen, een inventarisatie van de bruikbaarheid van de omgeving voor de reizigers: '[d]eze onze rustplaats was van gras, water, en hout, genoeg voorzien'.[43] Dat zijn de dingen die een expeditie nodig heeft en het is erg nuttig om dergelijke zaken aan te tekenen voor volgende expedities. De journalen hadden niet alleen ten doel het hoogste gezag voor te lichten over de mogelijkheden van exploitatie van het binnenland. Ze hielpen andere reizigers, in combinatie met kaarten, ook weer hun weg te vinden. Twee expedities, de zesde en de zevende, kregen de journalen en memories van de vorige expedities mee, met het verzoek om er onderweg nog eens in te kijken.[44] In combinatie met ervaren reizigers, zoals Van Meerhorf, die deelnam aan alle expedities tussen 1660 en 1664, hielpen de journalen en de kaarten het binnenland toegankelijk te maken.

Uiteindelijk moesten de journalen naar de Heren XVII gestuurd worden. Er is een voorbeeld waarbij er vermoedelijk gesleuteld is aan het journaal om te voorkomen dat bepaalde informatie de Heren XVII zou bereiken. Dit is gebeurd bij het journaal dat is bijgehouden tijdens de tocht van commandeur Van der Stel. Van het journaal bestaan verschillende versies: een transscriptie die door Valentyn is opgenomen in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (V) en een handschrift dat zich bevindt in de bibliotheek van het Trinity College te Dublin en ooit ontvreemd is uit het archief van de VOC in Amsterdam (T).[45] Naast een aantal onbelangrijke verschillen is er één wezenlijk verschil. De tekst van Valentyn vermeldt voor 18 december 1685 een gewapende confrontatie met Sonqua's ('Bosjesmannen' of 'San') die in het officiële rapport (T) niet beschreven wordt. De reden voor de verzwijging is dat Van Reede zijn toestemming voor de expeditie verbonden had aan de voorwaarde dat er geen gevaar zou mogen bestaan voor vijandelijkheden.[46] Van der Stel had hem verzekerd dat zoiets niet te verwachten was, hoewel eerdere expedities anders ervaren hadden. Als er dan toch vijandelijkheden voorvallen die beschreven worden in het journaal, heeft Van der Stel er vermoedelijk voor gezorgd dat de informatie zijn superieuren niet zou bereiken. Volgens de kopie van het journaal die naar Amsterdam ging (T), is er namelijk niets bijzonders voorgevallen: een sergeant wordt er op uitgestuurd om een rivier te zoeken en hij keert terug na de rivier gevonden te hebben.[47]

Voor de expeditie van Simon van der Stel is commissaris-generaal Adriaan van Reede bovendien een belangrijke figuur geweest.[48] Hij verleende aan Simon van der Stel toestemming om op reis te gaan nadat de Heren XVII aanvankelijk afwijzend gereageerd hadden. Hij bemoeide zich ook verder met de voorbereiding van de expeditie.[49] Zo werd de schrijver van het journaal door Van Reede aangewezen, evenals de bevelhebber van

de soldaten. Beiden werden uitgekozen vanwege hun opmerkingsgave en moesten na terugkeer Van Reede nareizen om een mondeling rapport uit te brengen.[50] Zoals nog zal blijken, moest de reis ook materiaal opleveren voor een etnologisch vraagstuk dat Van Reede bezig hield, de kwestie van het bestaan van 'voetogen'. Vermoedelijk als reactie op Van Reedes klacht over de geringe informatieve waarde van een eerder journaal, is het journaal van de reis van Van der Stel veel informatiever dan eerdere journalen.[51]

De centrale organen van de VOC in Nederland lijken hoofdzakelijk geïnteresseerd geweest te zijn in de commerciële resultaten van de expedities. Dat is bijvoorbeeld af te leiden uit de uitgebreide samenvatting die advocaat Pieter van Dam maakte van het journaal van de expeditie van Van der Stel.[52] Het journaal is in de samenvatting gereduceerd tot het voor de VOC noodzakelijke. De beschrijving van de gebeurtenissen van 14 oktober 1685 (de verjaardag van Van der Stel) die aan het begin van dit hoofdstuk geciteerd is, laat Van Dam bijvoorbeeld weg. Zijn samenvatting geeft alleen een globaal beeld van de belevenissen van de expeditie. Hoofdzakelijk ('specialycken', staat er in de titel van de samenvatting) was Van Dam geïnteresseerd in de vraag of het koper in Namaqualand nu wel of niet winbaar was.

Een belangrijke uitzondering binnen deze kring van mensen voor wie alleen commerciële overwegingen van belang waren, was Nicolaas Witsen. Als bewindhebber gebruikte hij de kanalen van de VOC om zijn natuurhistorische interesses te bevredigen. In opdracht van hem werden onder andere de tekeningen gekopieerd die Van der Stels tekenaar Hendrik Claudius had gemaakt tijdens de tocht naar Namaqualand.[53]

De representatie van het binnenland

De Nederlandse interesse voor het binnenland van zuidelijk Afrika dateert al van voor de vestiging van een nederzetting in 1652. Met het oog op de stichting van de verversingspost aan de Kaap verscheen een pamflet bij de Amsterdamse drukker Hondius, de *Klare besgryving van Cabo de Bona Esperanca; Med de By-gelegen Kutst naar Angola toe* (1652). De tweede helft van de titel verwijst naar een kaart met de kustlijn van Angola tot de Kaap. Onder deze kaart is een gedicht afgedrukt van de hand van J.J. Wissink. De veroveringszucht van de VOC, die nu ook de Kaap heeft bezet, wordt daarin bezongen.[54] Van de bewoners van de Kaap is geen gevaar te duchten, zegt de dichter: 'zy eten slegs malkaar, wy zyn gereed tot slaan'. Als een *poeta vates* ziet hij ook wat de VOC-dienaren daar in de toekomst zullen doen. Dat is niet het nat houden van groentetuinen ten behoeve van de voorbijvarende schepen, maar het zoeken naar metaal en het onderzoeken van het binnenland:

Ik zi het ingewand der hoge Bergen zoekken,
Op hoop van puyk Metaal. Den *Hottento* verbaast,
Di sidderd ende lild, ja sgynd de Tyd te vloekken,
Om dat ons Donder-bus tot lof van Holland raast.
Men trekt te Landwaards in doorsnuff'lend alle hoekken,
Men vind een beter Aard' van Mensgen, stel u sgrap,
Man-moedig Neer-lands volk, gy vind door lang te soekken,
Gy hebt u 's Heeren wensg, dat's puyk van Koopmansgap.

Wat hier nog toekomstmuziek is, werd in november 1660 werkelijkheid, voorzover het althans om het onderzoeken van het binnenland gaat. '[P]uyk Metaal' werd pas in de negentiende eeuw gevonden.

Om te proberen de onkosten van de vestiging aan de Kaap te dekken, werd er reeds vroeg opdracht gegeven om te zoeken naar goud. Tegen Willem Muller, die tussen 7 september en 5 oktober 1655 een ontdekkingsreis in oostelijke richting moest leiden, werd gezegd dat hij moest letten op 'gout, mineralen en gesteenten'. Dit soort ondernemingen kreeg vervolgens een fikse stimulans toen de gevolmachtigde commissaris van de VOC, Rijkloff van Goens sr., in een 'instructie' de opdracht gaf een expeditie uit te rusten naar Monomotapa. Daar zou 'profijt' voor de VOC te vinden zijn. Van Goens dacht dat '8 a 10 couragieuse jongeluijden, daeronder een landtmeter' voorlopig genoeg zouden zijn.[55] Tot zo'n expeditie kwam het in februari 1659 toen een expeditie van zes man onder leiding van Christian van Hoesum uitgestuurd werd om een verbinding met Monomotapa tot stand te brengen. De expeditie leverde niet veel op. Van Riebeeck dacht dat Van Hoesum en consorten niet verder dan 30 mijl het binnenland in gereisd waren, ondanks hun verzekering dat ze wel 90 mijl afgelegd hadden (VRJ III, p. 24). In dat geval zouden ze volgens het kaartbeeld dat men van het binnenland had maar 30 tot 40 mijl verwijderd geweest zijn van de 'reviere Spirito Sancto [...] uyt welcke al 't goudt naer Mosambique soude gehaelt worden'.[56] Het reisjournaal van de expeditie is niet bewaard.[57] In november 1660 werd een tweede expeditie van twaalf man onder leiding van Jan Danckaert uitgestuurd. Weer was de opdracht om contact te maken met Monomotapa, maar de routebeschrijving is dit maal uitgebreider.

Zoals al is af te leiden uit het geciteerde gedicht, bestond er een voorstelling van het binnenland, nog voordat de expedities erin waren doorgedrongen. In het binnenland zouden beschaafdere volken wonen dan de 'Hottentotten' aan de kust. Uit het document met opdrachten ('memorie') dat de expeditie meekrijgt, blijkt zelfs dat de voorstelling over het binnenland zeer concreet was (VRJ III, p. 293-4). De expeditie kreeg een kaart mee en een routebeschrijving. De kaart was afkomstig uit het *Itinerario* van de zestiende-eeuwse reiziger Jan Huygen van Linschoten (afb. 3). Het geeft een beeld van het binnenland dat de indruk wekt alsof men het binnenland van Zuid-Afrika goed kende.[58] Het binnenland is gevuld met steden, bergen en rivieren, net als op de kaarten van Europa. Met de kaart kreeg de expeditie een routebeschrijving mee, die was opgesteld op basis van de

Afb. 3 Samengestelde kaart van zuidelijk Afrika uit het Itinerario van Jan Huygen van Linschoten.

kaart. De eerste plaats die moest worden bereikt, was 'Cortado op de Reviere de Infante, 40 mijlen van de zeecant ende omtrent 110 mijlen Noortoostwaerts te landt van hier leggende'. Daarna moesten Belugaris, Davagul en Butua nog worden aangedaan om uiteindelijk Monomotapa te bereiken. Een gids was niet nodig. Er werden geen communicatieproblemen verwacht. De inwoners van het binnenland spraken immers een beetje Portugees - wellicht als gevolg van hun handel met de Portugezen - en de leider van de expeditie, Jan Danckaert, had in Italië gereisd en sprak dus wat Italiaans, terwijl een van zijn ondergeschikten Latijn kende. Een inheemse tolk was daarom ook niet nodig.[59]

Het ging allemaal veel minder soepel dan de verwachting was. Op 12 november 1660 vertrok de expeditie uit de Kaap en zij keerde op 20 januari 1661 uitgeput terug, zonder een van de plaatsen gevonden te hebben die op de kaart en in de memorie vermeld stonden. In Jan Danckaerts journaal (VRJ III, p. 466-477) wordt melding gemaakt van een moeizame tocht over bergen en door struikgewas. Soms vorderde de expeditie nauwelijks door het moeilijke terrein, zoals op 1 december 1660:

> Primo December sijn wij weder Noortwaert aengelopen ter lenghte van omtrent 50 roeden, waer wij, een moras vindende, niet door en conden comen, soodat wij weder Westwaert mosten keeren, ter lenghte van omtrent een goede mijl, daer wij passerende op de lengte van omtrent 1/2 mijl, Noortwaert op omtrent 20 revieren, daer wij mosten rusten, wel drie mijlen gereyst hebbende sonder aen de voortganck

> naer den N. als omtrent een goede l/2 mijl, namiddagh weder Noortwaert lopende ter lenghte van omtrent 2 mijlen ende bleven aldaer slapen.

Het was een ongelukkige reis. Door ziekte geplaagd moet de helft van de tochtgenoten halverwege achterblijven onder de hoede van de chirurgijn. Bovendien is er op 4 december al sprake van insubordinatie jegens Danckaert. Bij een meningsverschil tussen Danckaert en een van de expeditieleden richt men snaphanen op elkaar. Als Danckaert op de achttiende december zijn behoefte moet doen en zijn tochtgenoten vooruit laat lopen, kan hij ze, als hij klaar is, niet meer terugvinden. De hele nacht dwaalt hij rond om niet te verkleumen van de kou. Tenslotte ziet hij de volgende dag een rookkolom en komt hij uitgeput bij zijn manschappen terug. Het lijkt geen toeval te zijn geweest dat Danckaert zijn tochtgenoten niet kon terugvinden als je over de herhaalde voorvallen van insubordinatie leest. Nog op de 22e voelde hij 'de kracq [...] van doen sij mij verlooren hadden'.

Op de plaats waar volgens de kaart van Jan Huygens *Itinerario* de stad Cortado had moeten liggen, vond men niets. De reis werd daarom voortgezet naar de volgende stad op de kaart, Mossata (VRJ III, p. 306). Wel werd er een rivier gevonden die bekend was van de kaart en de routebeschrijving:

> [Den] 6en [januari 1661] hebben daer blijven rusten aen de Oliphants-revier. Geloove vastelijck dat dese Oliphants-revier de groote revier, in de caert gemerkt staende, moet wesen.

Met 'de groote revier' wordt vermoedelijk de 'Reviere de Infanta' uit de memorie bedoeld, maar als Danckaert zich ervan bewust was dat hij meer in noordwestelijke, dan in noordoostelijke richting was voortgetrokken en als de 'Oliphants-revier' dezelfde is als de rivier die tegenwoordig deze naam draagt (gezien de afmetingen is dat wel aannemelijk), dan moet zijn geloof wel krachtig zijn geweest. Op de kaart stromen alle rivieren immers zuidwaarts of oostwaarts, terwijl de 'echte' Olifantsrivier noordwaarts stroomt.

Op het eerste gezicht lijkt de hele onderneming nutteloos te zijn geweest. Toch heeft de expeditie er wel voor gezorgd dat de routebeschrijving van de volgende expeditie, die al op 30 januari 1661 vertrekt, niet meer steunt op de kaart uit het *Itinerario* van Jan Huygen van Linschoten. Ook tegenover de informatie van de inboorlingen, die, zoals we nog zullen zien, een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan het vestigen van een imaginair discours over het binnenland, lijkt nu reserve te bestaan. Zoiets is af te leiden uit een uitlating als de volgende in de memorie: 'wordende ons van de Hottentoos wijs gemaeckt, dat in gecuypte carnen op deselve manier als in Hollant hare botter carnen ende de melcq in vaetjes bewaren' (VRJ III, p. 322). Mijn stelling is dat na de tocht van Danckaert (dit wil zeggen de tweede expeditie) de herziening van het discours over het binnenland begon. De ervaringen van Danckaerts expeditie en die van latere expedities

en een pragmatische instelling bij functionarissen van de VOC hebben ervoor gezorgd dat het discours van vóór 1660 betwistbaar werd. Afhankelijk van de betrokken individuen werd het oude discours gedeeltelijk aangepast en in één geval zelfs verworpen.

Deze situatie wijkt sterk af van beweringen in Engelstalige studies over de representatie van de vreemde wereld die momenteel gezaghebbend zijn. Deze studies proberen aan te tonen dat representatie en 'werkelijkheid' niets met elkaar te maken hebben. Vanuit een dergelijke optiek is het ondenkbaar dat de representatie aangepast wordt omdat men de werkelijkheid beter leerde kennen. Niet de empirie, maar uitsluitend het heersende discours bepaalt de representatie. Deze gedachtengang is bijvoorbeeld verdedigd in de bijzonder invloedrijke studie van Edward Said over de representatie van het Midden-Oosten in de wetenschap en de literatuur, *Orientalism*.[60] Ik wil de Kaapse casus gebruiken om deze theorie over de representatie van de vreemde werkelijkheid bij te stellen.

De theorie over de representatie van de niet-Europese wereld

In *Orientalism* heeft Said onderzocht hoe het discours over het Midden-Oosten ontstaan is, zich ontwikkeld heeft en hoe het van invloed is geweest op de koloniale machtsuitoefening binnen dat gebied. Dat laatste is iets waar Said in het voetspoor van Foucaults *Surveiller et punir* (*Discipline, toezicht en straf*) veel nadruk op legt.[61] De gevolgen van representaties worden groter als ze aan macht worden gekoppeld. Politieke en culturele macht verlenen gewicht aan representaties en legitimeren deze. Zo heeft de voorstelling dat de Oriënt is bevroren in zijn achterlijkheid, dat er zelfs ten opzichte van een glorieus verleden sprake is van achteruitgang, een argument verschaft voor westerse interventie. Westerse energie was op grond van een dergelijke representatie nodig om vooruitgang in de Oriënt te bewerkstelligen. Hoe dit ook geloofd werd door de westers georiënteerde bovenlaag in de koloniale gebieden, is beschreven door Mitchell in *Colonising Egypt* (1988), een boek dat zich laat lezen als een aanvulling op Saids *Orientalism*, omdat hier de gevolgen van het 'oriëntalisme' voor een land dat tot de Oriënt behoort, in detail onderzocht worden.[62] Wat Said uitdrukkelijk niet wil doen - om dit probleem gaat het hier - is het oriëntalistische discours aanvallen door het te confronteren met de werkelijkheid die door dat discours als Oriënt wordt aangeduid. Het discours functioneert namelijk ten opzichte van de werkelijkheid die het voorgeeft te imiteren als een vervanging van die werkelijkheid (p. 21). Met die werkelijkheid als zodanig heeft het niets te maken, zegt Said. Een vergelijking is daardoor niet zinvol. De enige verbinding die het discours heeft met de werkelijkheid is de verbinding met de cultuur van herkomst, de westerse cultuur (p. 272). De kerngedachte van *Orientalism* komt goed tot uiting in het volgende citaat:

> [...] the real issue is whether indeed there can be a true representation of anything, or whether any and all representations, because they are representations, are embedded first in the language and then in the culture, institutions, and political ambience of the representer. If the latter alternative is the correct one (as I believe it is), then we must be prepared to accept the fact that a representation is eo ipso implicated, intertwined, embedded, interwoven with a great many other things beside the 'truth', which is itself a representation. What this must lead us to methodologically is to view representations (or misrepresentations - the distinction is at best a matter of degree) as inhabiting a common field of play defined for them, not by some inherent common subject matter alone, but by some common history, tradition, universe of discourse. Within this field, which no single scholar can create but which each scholar receives and in which he finds a place for himself, the individual researcher makes his contribution. (p. 272-3)

Volgens Said is oriëntalistische representatie - in het citaat beperkt tot de wetenschappelijke component - dus afhankelijk van de positie waarin zich de representeerder bevindt: de eigen taal en cultuur en de (wetenschappelijke) instituties waarvan hij deel uitmaakt. De werkelijkheid daarbuiten speelt een zeer ondergeschikte rol. Als je iets representeert doe je dat binnen de gegeven beperkingen van je positie als representeerder. Hoewel hij door de term representatie de suggestie wekt dat er nog wel een verband bestaat tussen het discours en de werkelijkheid waarnaar het verwijst, lijkt Said over te hellen naar een radicale tweedeling tussen werkelijkheid en discours door elders een term als projectie (p. 95) te gebruiken voor de wijze waarop het discours functioneert. Het discours is dan niets meer dan een taalbouwsel dat door zijn inbedding in gezaghebbende instituties in staat is om geloof in zijn waarheid af te dwingen.

Dergelijke ideeën zijn vatbaar voor verdere uitbreiding, zowel geografisch als theoretisch. Saids opvatting wordt bijvoorbeeld in Freudiaanse aankleding herhaald door Christopher Miller in zijn boek *Blank Darkness. Africanist discourse in French*.[63] Het Afrikanistische discours, een parallel van Saids oriëntalistische, functioneert volgens Miller als een wensdroom, een invulling van de leegte die Afrika voor Europa is met verbeeldingen van eigen, Europese verlangens en angsten. In aansluiting bij de gedachte dat de gerepresenteerde werkelijkheid geen rol speelt bij representaties, geeft de Engelse antropoloog Peter Mason de voorkeur aan de term *presentatie* in zijn boek *Deconstructing America*.[64] Dit boek handelt over de constructie van het discours over de Nieuwe Wereld in de eerste decennia na de ontdekking van Amerika. Duidelijker dan Said stelt Mason dat het verhaal over de andere wereld bij de recipiënt ervan alleen maar de schijn opwekt dat het een werkelijkheid beschrijft. Mason spreekt met verwijzing naar Roland Barthes over een 'effet de réel'.[65] De term representatie sticht dan, terecht denk ik, verwarring volgens Mason:

> Discourse, including anthropological discourse, does often refer to something that is conceived as external reality. However, such reference has a function internal to

> discourse. It produces what Barthes called ‘l'effet de réel’, having as its function the denotation of reality. [...] The world of (anthropological) discourse, however, can be situated within the world of anthropology - it is part and function of what is presented by discourse. In this sense, discourse is not representation, for it is not secondary. It is presentation; it does not recreate but creates. (p. 14)

Ongeacht de vraag of een discours verwijzen wil naar een bestaande werkelijkheid, wil Mason dan ook praten over de presentatie van een imaginaire wereld. Amerika is net zo goed als Utopia van Thomas Moore een imaginaire wereld, omdat beide voortgekomen zijn uit de verbeelding.

Om aannemelijk te maken dat de werkelijkheid bij representaties inderdaad geen rol speelt, gebruikt Mason gegevens die moeten aantonen dat er in de vroegmoderne tijd een voor ons erg ongewone antropologie ten aanzien van Amerika als waar gegolden moet hebben. Wat niet kon overeenstemmen met de empirie vond kennelijk geloof, omdat werkelijkheid en (re)presentatie nu eenmaal niets met elkaar te maken hebben. Mason wil de suggestie wekken dat alle Europeanen tot aan het begin van de achttiende eeuw (tot aan Lafitau, 1681-1746) geloofd hebben dat Amerika bevolkt werd door de zogenaamde Plinische rassen. Deze rassen, zoals hondhoofdigen en antipoden, functioneerden in de oudheid en de middeleeuwen als emblemen van het vreemde dat zich buiten de *orbis mundi* bevond. Tijdens de Europese expansie emigreren ze in Europese representaties naar de Nieuwe Wereld. Mason biedt een aantal gegevens die dit ondersteunen, waarvan het grootste deel afkomstig is uit de zestiende eeuw. De suggestie die uitgaat van zijn gegevens, is dat iedereen daar zo over dacht, dat iedereen geloofde dat Blemmyae - hoofdloze mensen met gezichten in hun borst - in Amerika woonden. Europeanen zouden ook gemakkelijk geloof hechten aan buiten-Europese verhalen over imaginaire wezens.

Wat de eerste zaak betreft, kan gezegd worden dat het bestaan van imaginaire wezens zelfs in de middeleeuwen nooit boven twijfel verheven was.[66] Zo verwerpt Marco Polo in sommige gevallen de traditionele voorstellingen van de vreemde wereld als ze strijdig blijken te zijn met zijn ervaringen.[67] Aan het eind van de zestiende eeuw wordt de twijfel aan de meer extreme Plinische wezens zelfs vrij algemeen. Voor de Fransman Léry, in de zestiende eeuw, was Amerika weliswaar een Nieuwe Wereld, maar tegelijk hield hij het bestaan van Plinische rassen voor onmogelijk.[68] Een tweede indicatie voor de aanvechtbaarheid van Masons voorstelling van zaken is de carrière van *De reis van Jan van Mandeville*, een middeleeuwse reistekst waarin Plinische rassen beschreven worden. Deze tekst verloor snel aan populariteit in de tweede helft van de zestiende eeuw, omdat ze niet meer serieus genomen werd.[69] In het algemeen vermindert het geloof in het bestaan van fantastische wezens drastisch na 1600.[70] Dat empirische gegevens hierbij een rol gespeeld hebben, samen met een andere houding tegenover gezaghebbende bronnen uit de oudheid, komt duidelijk naar voren in het bijschrift van een van Roemer Visscher's *Sinnepoppen* waarin

Afb. 4 Twee Blemmyae (uit: Roemer Visscher, Sinnepoppen)

de Blemmyae als exemplum genomen worden voor iets wat door de ervaring van reizigers ongeloofwaardig is geworden:

> Hy leut / die 't leut / ick en leut naet
>
> Dit is een Waterlandts Barbarisch spreeckwoort, als zy willen segghen: Hy ghelooft / die't gelooft / ick ghelooft niet. Daer om heb ick dit willen ghebruycken by de monstreuse beesten, in de achtste tafel van Asia, geroert door Ptolomeum in zyn Geographia. Het is wonder dat de Oudtheydt onversocht, dus langhe daer op gestaen heeft: maer onse nieuwe Schippers en Stuerluyden, die nu over al ghevaren hebben, vinden daer af noch teecken noch mercke.[71]

Deze bezwaren nemen echter niet weg dat er toch veel waars steekt in de opvatting dat het discours in zijn almacht de werkelijkheid buiten het gezichtsveld kan houden. Marco Polo laat bijvoorbeeld niet steeds de

ervaring zwaarder wegen.[72] Ik zal een modern Nederlands voorbeeld nemen om de macht van het discours te illustreren: *Met Louis Couperus in Afrika*. Dit is een van Couperus' minder bekende boeken, een verzameling reisverslagen van een tocht naar het Islamitische Noord-Afrika.[73]

Couperus

Couperus maakte tussen 7 november 1920 en 3 mei 1921 een reis door koloniaal Algerije en Tunesië. Zijn reisverslagen verschenen wekelijks in de *Haagsche Post* en werden later gebundeld onder de titel *Met Louis Couperus in Afrika*. In overweldigende mate zijn Couperus' gebundelde reisbeschrijvingen een bevestiging van de opvatting dat de representatie van de andere wereld een intertextueel verschijnsel is, waar de werkelijkheid niet aan te pas komt. Couperus is allereerst op zoek naar bevestiging van het oriëntalistische discours. Je zou kunnen zeggen dat hij op zoek is naar een wereldtentoonstellingservaring van de andere wereld.[74] Terwijl hij in westerse hotels verblijft, zoekt hij een visuele consumptie van de Oriënt zoals hij die heeft leren kennen uit boeken, van schilderijen en tijdens het bezoek aan een wereldtentoonstelling in Parijs. Couperus' Oriënt is een orthodox oriëntalistische Oriënt, waar alles nog is zoals het was in bijbelse tijden en waar de werkelijkheid steeds weer schilderachtig is, dit wil zeggen zoals op een schilderij van een oosters straattafereel van Delacroix of Gauthier.[75] Bovendien is de Oriënt sensueel. Wellicht meer om aan het verwachtingspatroon van zijn lezers te voldoen dan uit eigen voorkeur, besteedt Couperus uitgebreid aandacht aan buikdanseressen en hoeren.

Deze zogenaamd authentieke Oriënt, waar in elk geval één buikdanseres zegt een reïncarnatie te zijn van een andere die tijdens een wereldtentoonstelling in Parijs roem had verworven (p. 34), moet in veel gevallen gezocht worden onder de laag westerse cultuur, die, zoals in Algiers, de oriëntaalse oermaterie bedekt heeft. Zo tolerant als hij is tegenover de hoeren, zo boos wordt Couperus bij de aanblik van een naaimachine op een traditionele markt (p. 67). De Oriënt behoort oriëntaals te blijven, dit wil zeggen bevroren in zijn archaïsche levensstijl. Bij Couperus zie je dus hoe het discours de werkelijkheidservaring inderdaad overheerst. De werkelijkheid mag niet veel meer zijn dan een reeks prikkels die het oriëntalistische discours activeren. Alleen op zeldzame momenten ontstaat er een lichte twijfel over het geloof in de aangehangen representatie van de oosterse werkelijkheid, maar die is moeilijk te scheiden van een algemeen epistemologisch scepticisme:

> Begrijpen wij ooit een ander ras? Waar wij zelfs raadsel blijven voor rasgenooten, zal de Arabische psyche zeker wel eeuwig ons onoplosbaar enigma blijven. Waar wachten deze decoratieve figuren met burnous en tulband op? Op een openbaring van Allâh? Gaat hun ras vooruit of achteruit, volgens onze Westersche ideeën? Verbergen zij ons een innerlijke zielecultuur, bereiden zij zich op stil occulte wijze

> voor op een naderende toekomst in dit leven of in hun paradijs of.... zijn zij loom, sloom, energieloos? Drukt hen de overheersing of schikken zij zich? Meenen zij het als zij beweren, dat zij dwepen met Parijs of is het hoffelijke ironie? Hebben zij moderne wetenschap, kunst, letteren? Ik geloof het niet. (p. 129)

Het voorbeeld past in het straatje van Said. Het is goed mogelijk nog andere teksten te vinden die voorbeelden leveren van de determinerende kracht van het discours.[76] Interessanter is het echter te onderzoeken of het niet toch mogelijk is dat bevindingen over de empirische werkelijkheid die strijdig zijn met het discours, uitgesproken kunnen worden en onder welke omstandigheden dit kan gebeuren. Voordat ik daarover iets ga zeggen, wil ik eerst nog enkele opmerkingen maken over de rol van de categorie ervaring bij Said en Mason.

Hoewel er bij de overheersende kracht die Said en Mason toeschrijven aan het discours geen plaats meer lijkt te zijn voor de ervaring, kunnen beiden het vanuit ethische behoeften niet zonder de eigen ervaring stellen. Beiden vinden het representerende systeem dat ze beschrijven verwerpelijk. Met een discursief determinisme als uitgangspunt, is het echter niet goed mogelijk kritiek te leveren. Wie kan er immers schuldig zijn als disciplines en cultuurpatronen bepalen wat gezegd kan worden? Culturen fabriceren voorstellingen van andere culturen om aan de cultuur inherente redenen, zonder dat er criteria bestaan om de juistheid van die voorstellingen te bepalen. Van individuele schuld en veroordeling kan dan geen sprake zijn. Krachten die de macht van individuen te boven gaan, bepalen hun handelen.[77]

Mason en Said schrikken terug voor deze consequenties. Ondanks het door hen aangehangen discursief determinisme willen ze de beschreven representaties bekritiseren. Ze vinden ze foutief en verwerpelijk. Said laat herhaaldelijk doorschemeren dat de oriëntalisten een verkeerde voorstelling van zaken geven. De representaties zijn kennelijk onwaar omdat Said over betere kennis van de gerepresenteerde werkelijkheid beschikt. Aan het slot van zijn boek komt de aap uit de mouw: een soort existentiële ervaring van de werkelijkheid die door alle mensen gedeeld zou worden, is een belangrijke grond voor kritiek op een discours:

> Perhaps too we should remember that the study of man in society is based on concrete human history and experience, not on donnish abstractions, or on obscure laws or arbitrary systems. The problem then is to make the study fit and in some way be shaped by experience, which would be illuminated and perhaps changed by the study. At all costs, the goal of Orientalizing the Orient again and again is to be avoided, with consequences that cannot help to refine knowledge and reduce the scholar's conceit. (p. 327-8)

Voor Mason is een antropologie die Amerika bevolkt met de eigen imaginaire voorstellingen van het Andere, een voorbeeld van de verwerpelijke onderwerping van het vreemde aan het eigene, een ‘egologie’, zoals Ema-

nuel Levinas dit noemt.[78] Deze houding moet volgens Mason in het spoor van Levinas vervangen worden door een openheid voor de Ander en het Andere die de Ander onaangetast laat. Ook dan is de ervaring niet ver, al wordt het woord niet genoemd.

Dit neemt niet weg dat de studies van Mason en Said ook zonder een uitgesproken afkeer voor het studie-object geschreven hadden kunnen worden. Alleen de afkeer van de beschreven representaties brengt de consistentie van beider betoog danig in gevaar en ondergraaft het betoog in zijn geheel daarbij ook nog eens. Ook die afkeer van de voorstelling van een oriëntalistische oriënt en een Amerika dat bevolkt is door Plinische rassen, zou je immers een vorm van egocentrisme kunnen noemen. De Anderen uit het Europese verleden, die deze representaties gevormd hebben, worden eerst afgemeten aan het verlichte normensysteem van Said en Mason en vervolgens veroordeeld.

Afgezien van deze problemen met de consistentie van de theorie, is er volgens mij een ander gebrek aan de studies van Mason en Said. Terwijl ze het enerzijds niet zonder een of andere vorm van ervaring kunnen stellen om kritiek te leveren, wordt de ervaring in empirische zin aan de andere kant gebagatelliseerd. De ervaring komt volgens mij ten onrechte niet aan bod als een categorie die bijdragen aan discoursen kan leveren. Hierdoor komen Said en Mason ook niet toe aan een beschrijving van de omstandigheden waaronder de ervaring van invloed kan zijn.

De rol van de ervaring in representaties - een beperkte rol, moet ik nu al zeggen - wil ik aan de orde stellen in de verdere bespreking van de representatie van zuidelijk Afrika gedurende de eerste jaren van de Nederlandse aanwezigheid aan de Kaap de Goede Hoop. Mijn betoog wordt nu weer feitelijker, maar de bedoeling is om aan het slot de hiervoor besproken theorie over de representatie van de vreemde wereld bij te stellen.

Het discours over het binnenland voor 1660

Hoewel er dus veel te zeggen valt voor de opvattingen van Said en Mason, lijken ze me in hun algemeenheid eenzijdig. De representatie van zuidelijk Afrika tussen 1652 en 1686 laat zien dat de ervaring tenminste invloed had op onderdelen van de representatie. In het onderstaande zal ik de veranderingen die de ervaringen van de expedities in de representatie veroorzaakt hebben, proberen te beschrijven en aangeven onder welke omstandigheden deze veranderingen kunnen optreden.

Om te beginnen zal onderzocht moeten worden hoe de representatie was voordat de expedities het binnenland introkken. In het oude, imaginaire discours over zuidelijk Afrika wordt er een fundamenteel onderscheid gemaakt tussen de Kaap en het binnenland. Al voor de komst van de Nederlanders bestaat er in het Nederlands een ‘discourse of the Cape’, zoals J.M. Coetzee dat genoemd heeft in *White writing*.[79] Dit discours behelst een vaste representatie van de bewoners van de Kaap, de ‘Hotten-

totten', als vies, onbeschaafd, lui en dom. Zo worden ze bijvoorbeeld voorgesteld in de al genoemde *Klare besgryvingh* uit 1652, een compilatie van oudere reisbeschrijvingen:

> Het volk is hier in alles het onvernuftige *Vee* gelijk/ uytgenomen de Mensghelijkke Nature/ waar uyt Somtijds een kleyn vonkjen *Verstandts* door het samen staan der *zinnen* voord komt. (p. 28-9)

De berichten na 1652 uit het Kaapse dagregister sluiten hierbij aan.

Hiertegenover wordt het binnenland van zuidelijk Afrika voorgesteld als beschaafd. In de *Klare besgryvingh* wordt dit gezegd op grond van verklaringen van de Hottentotten, van wie verondersteld wordt dat ze ballingen zijn van de 'keizer' van Monomotapa, die het binnenland zou regeren (p. 33). Deze gunstige opinie over het binnenland vindt ook steun in het *Itinerario* van Jan Huygen, die met bijgevoegde kaarten de belangrijkste bron was voor geografische kennis over het binnenland aan de Kaap.[80] In de Kaapse documenten is Monomotapa (als aanduiding van stad of land), de 'keizer' van Monomotapa, die ook Monomotapa (of 'Monomotapaër') wordt genoemd, het centrum van een beschaving die beschikt over vaste nederzettingen en veel goud, dat verhandeld wordt aan de Portugezen in Sofala, in wat nu Mozambique is.

Anders dan in oudere geschiedschrijving over zuidelijk Afrika wordt beweerd, hebben deze beschrijvingen van Monomotapa zeker een grond van waarheid.[81] Portugese bronnen en archeologisch onderzoek hebben aangetoond dat er in het oosten van het tegenwoordige Zimbabwe en het westen van Mozambique een koninkrijk heeft bestaan met een redelijk hoge graad van maatschappelijke organisatie, waar ook goud werd gevonden dat met de Portugezen geruild werd tegen textiel.[82] De heersers over dit gebied, die voor zoveel naamsverwarring hebben gezorgd, werden Munhumuthapa's genoemd.[83] Portugezen hadden hierover ook gepubliceerd: João de Barros in *Asia* (1552) en de dominicaan João dos Santos in *Ethiopia Oriental* (1602).[84]

Portugese belangstelling voor Monomotapa dateert al van het eind van de vijftiende eeuw. Van islamitische handelaren hadden de Portugezen tijdens het bezoek van Vasco da Gama aan Zuidoost-Afrika gehoord over de goudhandel met het binnenland. Door een van Da Gama's tochtgenoten, Tomé Lopez, werd Monomotapa geïdentificeerd met het Ophir waar koning Salomo zijn goud vandaan haalde, een identificatie die later ook opduikt in het Kaapse dagregister.[85] Met het oog op de goudhandel stichtten de Portugezen in 1505 een vesting in Sofala. Tegen de verwachting in is er van de goudhandel nooit veel terecht gekomen. Goudhandel was maar een marginale activiteit van de inheemse Shona's in de tijd dat de Portugezen in Mozambique waren. De opbrengsten waren klein, het seizoen voor mijnbouw (de droge tijd) kort, de techniek primitief en de risico's groot.[86] Kort voordat de Nederlandse expedities op pad gestuurd werden, berichtte een vertegenwoordiger van de Engelse East India Company na een bezoek

aan Sofala dat de handel alleen bestond uit kleine hoeveelheden ivoor en ambergrijs.[87] In de zeventiende eeuw was Sofala een vervallen nederzetting. Toch bleef de legende van rijkdom in het binnenland bestaan. De legende bracht de Zuid-Afrikaanse mijnbouwmagnaat en imperialist Cecil Rhodes aan het einde van de negentiende eeuw op de gedachte dat Portugees archiefmateriaal misschien een weg naar het goud van Monomotapa kon openen. De historicus Theal werd verzocht een en ander uit te zoeken, zodat zelfs het eerste moderne onderzoek naar de geschiedenis van Zuidoost-Afrika zijn oorsprong vindt in het goud van Monomotapa.[88]

Commissaris Van Goens kende vermoedelijk een van de Portugese boeken. In zijn opdracht om expedities uit te sturen verwijst hij namelijk naar een 'Portugeese beschrijvinge'.[89] In de andere Kaapse documenten ontbreken echter verwijzingen naar Portugese geschriften. Bij de lokale functionarissen van de VOC aan de Kaap lijkt Jan Huygen van Linschoten de enige schriftelijke bron voor kennis over het binnenland te zijn geweest. Het *Itinerario* van Jan Huygen was overigens maar kort over Monomotapa. Het wordt een mijn genoemd:

> In dese myne van Monomotapa wort veel goudt geuonden, ende noch ander goudt, dat de Portugesen noemen goudt van Botongo en ouro em po, ofte stof gout, want is ghelijck sandt so cleijn, maer is van beste alloy, dat in geheel orienten gheuonden wort.[90]

De Portugese gouverneur van Mozambique gaf tegenover Jan Huygen hoog op over de enorme rijkdommen die uit Monomotapa en Sofala kwamen. Hij zou als bevelhebber binnen drie jaar maar liefst driehonderdduizend dukaten verdienen, merendeels dankzij het goud uit Monomotapa en Sofala (p. 25).

Belangrijker voor het beeld van het binnenland dan deze berichten over enorme rijkdommen, was de bij Jan Huygens *Itinerario* gevoegde kaart.[91] Ten onrechte was het binnenland daarop gevuld met steden, rivieren, bergen en bossen. Door de afstand van de Kaap naar Sofala op 120 mijl aan te duiden in het Itinerario (p. 24), verschafte Jan Huygen ook een misleidende schaal voor de kaart. Men verkeerde daardoor in de veronderstelling dat het rijk van Monomotapa, dat op de kaart ook nog veel zuidelijker gesitueerd was dan in de werkelijkheid, gemakkelijk vanuit de Kaap bereikt kon worden. Omgekeerd zouden de bewoners van Monomotapa ook naar de Kaap kunnen reizen (VRJ I, p. 380-1).

Mondelinge informatie vulde de schriftelijke bronnen aan. In de memorie voor de reis van Jan Danckaert wordt bijvoorbeeld verwezen naar Martinus Martinij, een 'Spaensen hooch Duijtse padre', 'die de gansche werelt deurgereyst ende veel ondervonden ende beschreven heeft'.[92] Martinij verzekerde dat de inlanders genoeg hadden van hun contact met de hoogmoedige Portugezen en genegen waren tot vriendschappelijke omgang met de Nederlanders (VRJ III, p. 294).

Belangrijker dan deze Europese reiziger, waren echter de inheemse informanten voor de idealiserende voorstelling van het binnenland. Hun intenties bij het verstrekken van informatie zijn duister. Misleidingsstrategieën om het binnendringen van de Europeanen te verhinderen, lijken mij uitgesloten, want hun verhalen over het goudrijke binnenland moeten alleen maar de lust gewekt hebben om het te verkennen. Eerder moet er sprake geweest zijn van een naar de mond praten door de inboorlingen en het projecteren van Nederlandse wensdromen in de vertaalde en dus dubbelzinnige verhalen van de Hottentotten.[93] Het effect van de verhalen is in elk geval dat motieven toegevoegd worden aan het imaginaire verhaal over het binnenland. De kapitein van de Chainiqua's, Chaihanthima, zegt bijvoorbeeld over het Chobona-volk dat het in huizen woont en landbouw bedrijft, en wat meer is, rijk is aan goud, terwijl het een behoefte heeft aan koper en rode kralen (VRJ II, p. 185-190). Chainhanthima zou zelfs een vrouw uit het huis van de Chobona bezitten die veel gouden sieraden bezit. Als hij dat hoort wil Van Riebeeck onmiddellijk met haar kennismaken. Maar er is steeds een reden die dat verhindert. Chaihanthima zegt dat zijn vrouw gewend is om thuis te zitten en zich te laten bedienen door jonge vrouwen. De sieraden bleek ze even later ook niet meer te bezitten. Ze zei die te hebben achtergelaten bij de Chobona omdat ze de waarde er niet van kende. Inlanders die de waarde van goud niet kennen, het moet om te likkebaarden geweest zijn voor een koopman van de VOC.

Totdat de expedities het binnenland introkken, was er alleen sprake van een verder uitdijen van het imaginaire discours. Aan de grondstructuur ervan veranderde weinig. Zuidelijk Afrika was verdeeld in een kustgebied met wilde bewoners en een noordelijk binnenland waar beschaafde volkeren woonden die allemaal op de een of andere manier contact onderhielden met Monomotapa, het hart van de beschaving. Zodra expedities echter doordringen in het binnenland en ervaringen opdoen die in strijd zijn met wat in het imaginaire discours gezegd wordt, begint de afkalving ervan. Niettemin blijven belangrijke delen van het discours onaangetast. Om het veranderingsproces zichtbaar te maken, wil ik kijken naar de manier waarop de Namaqua's, een volk uit het noordwesten van het tegenwoordige Zuid-Afrika, gerepresenteerd zijn.

De Namaqua's

Voor de komst van de Nederlanders bestonden de Namaqua's voor Europeanen niet. Bij het water halen en de veehandel aan de Kaap had men alleen contact met de volken uit de omgeving van de Tafelberg. Pas toen men na het vestigen van de verversingspost informatie ging vergaren over Monomotapa, hoorde men van het bestaan van de Namaqua's.

Naar de Kaap toe straalde de glans van Monomotapa af op de volkeren die ermee in verbinding zouden staan, met name de Chobona's; over hen bestond dezelfde naamsverwarring als bij Monomotapa. Met hen in ver-

binding stonden weer de Namaqua's. De inheemse informant Herry vertelde over de Namaqua's dat ze machtig waren, en rijk aan vee, en dat ze erg leken op de aan de Nederlanders bekende Hottentotten (VRJ II, p. 197). In de vertaling van Eva, de tolk van Van Riebeeck, werden ze echter evenbeelden van de Nederlanders aan de Kaap en omdat het beter paste in het beeld van het binnenland dat men al had, werd niet Herry - die ook als onbetrouwbaar gold - maar Eva geloofd. Volgens Eva woonden de Namaqua's in stenen huizen, waren ze netjes gekleed, hadden ze zelfs kerken om God te aanbidden en lieten ze zwarte slaven voor zich werken '(sijnde sijluijden witachtigh met lancq haer)'. Bovendien waren het geschikte handelspartners die hun talrijke vee en grote voorraden ivoor graag wilden ruilen tegen koper en kralen.[94] De eerste expeditie onder leiding van Christian van Hoesum (1659) moest met hen contact opnemen maar slaagde daar niet in.[95]

Door de teleurstellende ervaringen van vooral de tweede expeditie onder leiding van Jan Danckaert, kreeg het beeld van het binnenland zijn eerste knauw. Daarom werd de derde expeditie onder leiding van Cruijthoff (1661) niet meer op pad gestuurd met de kaart van Jan Huygen van Linschoten. Ook ten aanzien van de berichten over de Namaqua's was Van Riebeeck nu voorzichtiger. Er was wantrouwen ontstaan tegen de voorstelling van de Namaqua's als spiegelbeelden van de Nederlanders blijkens een uitlating als de volgende: *'wordende ons van de Hottentoos wijs gemaeckt*, dat in gecuypte carnen op deselve manier als in Hollant hare botter carnen ende de melcq in vaetjes bewaren' (VRJ III, p. 322; mijn curs.).

De expeditie onder leiding van Pieter Cruijthoff was al tien dagen na de terugkeer van Jan Danckaerts expeditie uitgestuurd, op 30 januari 1661. De doelstellingen waren heel wat minder ambitieus dan bij de vorige expeditie. De expeditie moest alleen contact zien te maken met de Namaqua's. Journaalhouder tijdens de tocht was de latere echtgenoot van Eva, chirurchijn Pieter van Meerhoff van Kopenhagen, die ook al was meegeweest met Danckaerts expeditie. Anders dan de meeste journaalhouders, was Van Meerhoff nadrukkelijk aanwezig in zijn tekst, althans de geredigeerde versie ervan, want de taal van het journaal verschilt nogal sterk van die van een in gebroken Nederlands gesteld briefje van hem, dat in het dagregister ongeredigeerd is overgenomen (VRJ III, p. 326). Zijn journaal bevat een persoonlijke, bijna filmisch geobserveerde beschrijving van de eerste ontmoeting met de Namaqua's:

> Tegen den avont worden daer een vuur aengesteecken, W.Z.W. van ons op een bergh. Ick, Pieter van Meerhoff, hebbe bij mij genomen onse twee Hottentoos en sijn daer nae toe gegaen. Halffwegh van 't geberchte gecomen sijnde, begost Donckeman [een van de Hottentot-gidsen] te roepen: 'Mr. Pieter, Namaqua'. Ick sagh omhoog, telden 23 stucx, die op de klippen stonden en sagen nae ons. Ick gingh nogh wat hooger ende onse Hottentoos worden soo vervaert, die ick bij mij hadt, sij namen haer schoenen van haer voeten en wouden weer terughloopen, seyden: 'Namaqua boeba kros coqua'. Ick nam mijn verkijker om te sien off het soo waer;

Afb. 5 Namaqua's getekend door Hendrik Claudius tijdens de expeditie onder leiding van Simon van der Stel naar Namaqualand.

> ick sagh dat sij gewapent waeren met drooge huyden en hadden een vel op haer slincker arm hangen, pijl en boogh op haer scholderen ende in yder handt een hasagay. Ick gaf mijn Hottentoos goede woorden en seyde, sy souden niet vervaert wesen, Namaqua soude ons niet doen. (VRJ III, p. 484)

Van Meerhoff klom omhoog om de Namaqua's op te zoeken en dwong zijn Hottentotten met dreigementen om met hem mee te gaan. Ze moesten als ze waren bovengekomen, roepen dat er tabak, kralen en koper te krijgen waren. Tot een ontmoeting kwam het die avond van de achttiende februari 1661 echter niet als gevolg van de invallende duisternis.

De volgende dag verschenen de Namaqua's bij het kamp. Het ritueel van de kennismaking begon waarin de hoofdrol was weggelegd aan Van Meerhoff:

> [...] sij quamen eyntlijck met haer 7en ontrent een musquetschoot van ons, de andere bleven in 't bosch zitten. Ick liet onse Hottentoos haer toegemoet gaen; de Namaquas gingen sitten aen d'eene sijt van een moras en onse Hottentoos aen d'ander sijde, riepen malcander langh toe eer sij dorsten bij ons comen. Op het lest quamen sij over. Soo heb ick, Pieter van Meerhoff, een pijp taback in mijn mont genomen en sijn deselve tegemoet gegaen om te sien off sij oock eenige kennis van taback hadden. Bij haer gecomen wesende, quam datelijck een van haer, die mij de pijp uyt de mont nam, begost te roocken; die hadt meer bij de Caepse Hottentoos geweest. (VRJ III, p. 485)

Van Meerhoff was bij dit eerste contact getroffen door de imponerende verschijning van de koning van de Namaqua's en zijn drie zoons. Ze waren groter dan de grootste Compagniesslaaf Cattibou. In latere berichten over de Namaqua's werd deze opmerking uitgebreid tot de Namaqua's in het algemeen. Dat gebeurde al in het dagregister: 'sijnde seer cloeck volcq, als halve reusen' (VRJ III, p. 341). Een aantal jaren later verscheen deze beschrijving bij Olfert Dapper in zijn *Naukeurige Beschryvinge der Afrikaensche Gewesten* (Amsterdam 1668): 'De *Namaquas*, volgens ondervinding der onzen, zyn luiden groot van gestalte, byna als halve reuzen [...].'[96] In zijn *Oud en Nieuw Oost-Indien* (Amsterdam 1724-1726) geeft Valentyn nog commentaar op deze voorstelling. Men had hem 'wysgemaakt, dat deze Namaquas byzondere kloeke lieden, ja wel halve reuzen, waren'. In 1705 had hij de gelegenheid om met hen kennis te maken aan de Kaap. Ze bleken niet veel anders te zijn dan de gewone Hottentotten. Ze waren maar een klein beetje 'kloeker en vetter' dan de Kaapse Hottentotten. Blanker waren ze overigens wel.[97]

Als bijlage bij de tekst van het journaal geeft Van Meerhoff een beschrijving van de Namaqua's, de 'Memorie van haer gelegentheden ende maniere van cleedinge, etc.' Hij zegt daarin dat de Namaqua's overeenkomen met de Hottentotten aan de Kaap: in hun nederzettingsvorm en hun haardracht (VRJ III, p. 487). Het eerste punt wordt in het dagregister in een nabeschouwing over de expeditie nog eens herhaald (VRJ III, p. 341). Dit alles zou het moeilijker moeten maken de Namaqua's te blijven rekenen tot het beschaafde binnenland. Vooralsnog bleef de voorstelling echter ongewijzigd.

Het beeld van de Namaqua's zoals het door Van Meerhoff is vastgelegd, is bepalend geweest voor de eerste representatie van de Namaqua's voor een geïnteresseerd Europees publiek in Olfert Dappers *Naukeurige Beschryvinge der Afrikaensche Gewesten* (p. 634-635). Onder verwijzing naar (de reisjournalen van) de derde en de vijfde expeditie geeft Dapper een wat rommelige samenvatting van de beschikbare informatie.[98] Het bijzondere is dat Dapper zijn inlichting van iemand uit de Kaapkolonie had gekregen. In het 'Aen de lezer' in de *Naukeurige Beschryvinge* zegt hij dat hij zijn beschrijving van de bevolking van de Kaap 'uit overgezondene schriften (door zekeren naukeurigen onderzoeker aldaer te zamen gestelt,) meerendeels getrokken is'.[99]

Uniek was dit ontlenen aan VOC-materiaal overigens niet. Tachard citeerde in 1686 in zijn *Voyage de Siam* een semi-officieel document dat hij aan de Kaap te pakken had gekregen en dat vermoedelijk door de tekenaar Claudius was opgesteld. Ook een kaart en afbeeldingen van mensen en dieren, die door Claudius gemaakt waren, nam hij over in zijn boek. Daarnaast gaf Tachard een onnauwkeurige samenvatting van de belevenissen van de laatste expeditie. Claudius werd later bestraft door commandeur Van der Stel voor het het verstrekken van informatie aan Tachard.[100] Enkele decennia later publiceerde Valentyn het reisjournaal van de reis van

Van der Stel integraal in *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. Ook in Valentyns geval is het mogelijk dat hij zijn teksten ter plaatse bemachtigd heeft.[101]

Hoewel de Namaqua's zich dus niet wezenlijk bleken te onderscheiden van de Hottentotten aan de kust, bleef de opinie over hen aanvankelijk nog gunstig. Ze waren 'trouw', vond Van Meerhoff (VRJ III, p. 488) en ze stonden in verbinding met Monomotapa (VRJ III, p. 409). In de instructie voor zijn opvolger uit 1662 duidt Van Riebeeck ze niet onsympathiek aan als 'een volcq te machtige rijck van bestiael [vee], van seer grote stature, bij nae als halve reusen, gecleet met schone bereijde vellen'.[102] Ze waren een 'ander volcq als dese Hottentoos' door hun grotere lengte, het ontbreken van vuil vet op hun lichamen, nettere kleding, langer haar en het bezit van meer ivoor.[103]

Na Van Riebeecks tijd kwamen de Namaqua's echter in een negatief licht te staan. Kennelijk als gevolg van een veranderde politiek tegenover de Nederlanders, kregen de zesde en de zevende expeditie te maken met tegenstand van de Namaqua's. De zesde expeditie werd geconfronteerd met openlijke vijandigheid: 'seyden soo wy niet wouden wederkeeren, sy alsdan tegens ons backalayen souden'.[104] Commandeur Wagenaer vatte dit in een brief aan de Heren XVII op als wantrouwen van de Namaqua's jegens de Nederlanders.[105]

De zevende expeditie onder leiding van De la Guerre (1663-1664) kreeg te maken met subtielere vormen van verzet van de Namaqua's die, evenals de dreigementen, tot doel hadden om het doordringen van de expedities in Namaqualand tegen te gaan. De expeditie kreeg het volgende te horen van de Namaqua's:

> [...] want wij weten wel, soo verd ghij U in dat lant begeeft, ghij sult voort reysen op hoop dat ghij water sult vinden; ondertusschen comt ghij soo verre dat ghij flaeu wort van de groote hitte, alsdan soo moet ghij daer allemael sterven van honger ende dorst, 't welck wy niet gaarn hadden want U heer mochte dencken dat wy U doot hadden geslagen; doet nu u eygen sin, wilt ghij voortreysen ofte terugh het is ons evenwel, waer door wy als halff verslagen stonden van 't bericht [...] (1 dec. 1663)

Bij een eerdere gelegenheid had de expeditie al problemen gehad met een door dacha (marihuana) bedwelmde, amok makende Namaqua.

Bij de volgende fase van de expedities naar het noorden (1682-1686) werd de vijandige politiek van de Namaqua's tegenover de Nederlanders voortgezet. De eerste expeditie onder leiding van Oloff Bergh (1682) voelde zich bedrogen en bespot, en zag zich gedwongen terug te keren. Steeds hadden de Namaqua's beloofd dat ze contact zouden maken met de expeditie, maar steeds weer bleven ze de Nederlanders ontwijken:

> [...] 't scheen sij met ons de spot dreven, en uijt waeren om ons te bedriegen, dan waeren wel op onse hoeden, sochten de Caps. van ons te komen, seggende gij

> Duijtsmans aende Caep meesters, maar d' Amacquaes hier, dat de vaendrigh [Bergh] haest niet mocht hooren als onverdragelijck [...][106]

Tijdens Van der Stels tocht deden zich soortgelijke problemen voor. Weer kregen de Nederlanders van een onwillig stamhoofd te horen dat ze het weliswaar aan de Kaap voor het zeggen hadden, maar niet in Namaqualand.[107] Dit heeft er zeker toe bijgedragen dat het aanvankelijk gunstige beeld van de Namaqua's op den duur uit de ambtelijke stukken verdwenen is. Van de Nederlanders afwijkende gewoonten waren een andere factor. In het bijschrift van de door Hendrik Claudius gemaakte afbeelding van een Namaqua (1686) werden de negatieve typeringen op een rijtje gezet:[108]

> [...] levende ruwer sonder eenige wetten of godsdienst [...] schijnen niet dan den donder en blixem te vreesen, sijn seer leugenachtig en bedriegelijk, eetende alles wat haar voorkomt tot ratten, honden, katte, rupsen sprinckhanen &a. toe, voor de hasen alleenlijk hebbense een afkeer en walgingh [...] hare vrouwen leenen sij goedwillig d'een den anderen die dies te geijler hoe hare mans minder jaloers sijn[...][109]

De Namaqua's waren nu wezens uit de omgekeerde wereld geworden die hun smerige eten verkiezen boven lekkere hazen. Een ‘delicatesse’ was voor hen een groene rups, die ze ofwel roosterden boven een houtskoolvuur na ‘de groene vuijligheid [eruit] geperst [te] hebben’ ofwel kookten in ‘sijn eijgen groene sop’.[110] Kortom de Namaqua's waren nu ‘wilde mensen’, zoals ze aangeduid werden in de beschrijving van de festiviteiten rond de verjaardag van Van der Stel, die ik aan het begin van dit hoofdstuk citeerde.

De hierboven geschetste ontwikkeling in de representatie van de Namaqua's in de ambtelijke documenten, wordt echter niet weerspiegeld in de publicaties van wereldreizigers over hun ervaringen aan de Kaap. Verschillende malen komen de Namaqua's daar ter sprake in verband met de ontdekkingsreizen die gemaakt zijn:[111] bij Nieuhoff (RH, p. 22-3), Schreyer (RH 126), Vogel (RH, p. 214), De Chaumont (RH, p. 300), De Choisy (RH, p. 304), Wintergerst (RH p. 463), Bogaert (RH, p. 483) en het meest uitgebreid bij Tachard (RH, p. 289-292). Deze discrepantie is begrijpelijk doordat de reizigers die de Kaap aandeden geen directe kennis hadden van het binnenland. Ze baseerden zich meestal op uitlatingen van deelnemers aan expedities, onder wie Van der Stel. In veel opzichten wijken de voorstellingen van de wereldreizigers sterk af van wat de reisjournalen te melden hadden. Men is onnauwkeurig met de gegevens rond de expedities en gelooft dat goud en zilver door de expedities al gevonden zijn. Geen van de reizigers lijkt inzage te hebben gehad in de reisjournalen. Alleen Tachard had schriftelijke bronnen. Hij nam, zoals wij zagen, een korte verhandeling op van een anonieme VOC-functionaris (Hendrik Claudius) over de stammen in zuidelijk Afrika. De Namaqua's verschijnen daarin nog steeds op

de wijze waarop Van Meerhoff ze had voorgesteld, als groot en sterk, en ook als verstandig en ernstig.[112]

Dat de Namaqua's er in de verslagen van wereldreizigers goed van af kwamen, had vermoedelijk de volgende oorzaken. Ten eerste bestond de gewoonte om bij het schrijven van reisteksten het werk van voorgangers te plagiëren.[113] De kans dat een representatie die eenmaal ingang gevonden had, kon blijven voortbestaan was daardoor groot. Zo stonden de Namaqua's sinds Van Meerhoffs beschrijving bekend als groot. Ten tweede lijken veel reizigers zich steeds op dezelfde anonieme zegsman te baseren. Vermoedelijk is deze zegsman de apotheker en tekenaar Hendrik Claudius, die voor andere informatie door hen bij name genoemd wordt en die Tachard bovendien voorzien heeft van een tekening van Namaqua's.[114] De zegsman, wie hij ook was, had kennelijk een gunstiger opinie over de Namaqua's dan de journaalhouder van de laatste tocht en ook een gunstiger opinie dan degene die Claudius' aquarellen van aantekeningen had voorzien.

Wat de wereldreizigers hebben opgemerkt over de Namaqua's wordt echter overschaduwd door de integrale weergave van het journaal van de reis van Simon van der Stel in Valentyns magnum opus *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. Valentyns werk, met zo'n 5000 bladzijden en 1050 illustraties de meest omvattende Europese representatie van de wereld buiten Europa, was tot in de negentiende eeuw een tekst van groot gezag.[115] Gedeeltes van het werk werden in de negentiende eeuw zelfs nog gebruikt voor de opleiding van Indische ambtenaren.[116] Men mag aannemen dat de representatie van de Namaqua's die door Valentyn werd overgenomen in wetenschappelijke kringen in Nederland voortaan de geldende zal zijn geweest.

Empirie en taxonomie

De hierboven geschetste verplaatsing van de Namaqua's naar de categorie ‘wild’ in de ambtelijke documenten van de VOC heeft zowel empirische als taxonomische oorzaken. In de Europese ervaring van het vreemde speelde al sinds de oudheid een taxonomisch onderscheid een rol tussen het eigene en het vreemde. De vreemdeling was een barbaar, heiden, wilde, al naar gelang het zelfbeeld van de Europeaan.[117] Vanaf de zestiende eeuw was dat zelfbeeld gaan samenvallen met de hele Westeuropese manier van leven.[118] Deze ontwikkeling is ook zichtbaar in zuidelijk Afrika in de confrontatie met de inheemse bevolking. De Hottentotten waren afstotend omdat ze zich niet gedroegen volgens Nederlandse en, in het algemeen, Europese concepties van beschaafd gedrag: verstaanbare taal, aanvaardbare eetgewoonten, nette kleding - de produkten van het civilisatieproces dat begonnen was in de middeleeuwen.[119] Daarentegen leken de Namaqua's, volgens Eva, in hun gedrag op de Nederlanders. Ze hadden immers nette kleding, woonden in keurige huizen en gingen naar de kerk. Ze waren

daardoor sympathieke vertegenwoordigers van het beschaafde binnenland. De ervaring had echter het inzicht verschaft dat de Namaqua's zich niet op dezelfde manier gedroegen als de Nederlanders. Daar kwam nog bij dat ze 'bedriegelijk' gebleken waren. Het gevolg was dat ze een andere plaats in de taxonomie toegewezen kregen: ze werden 'wilde mensen' zoals de Hottentotten aan de Kaap dat vanaf het begin al geweest waren.[120]

De afgang van de Namaqua's, hun verhuizing uit het beschaafde binnenland naar de wilde randgebieden, maakte een aanpassing van het Nederlandse discours over zuidelijk Afrika nodig. Al waren de Namaqua's begin jaren '60 dan nog niet zo walgelijk als later, ze waren ook niet meer de geschikte handelspartners met toegang tot Monomotapa, zoals eerst de verwachting was. Voor het imaginaire discours over het binnenland had dit tot gevolg dat de grens van de beschaving dieper naar het binnenland werd geschoven. Nu werd aan andere volken de rol van beschaafde intermediairs met Monomotapa toebedeeld: de Brigodys ('Brickje'), de Chobona's of Choboqua's, Bri en Gri ('Grienbri') gingen de rol van de Namaqua's in de representatie overnemen.[121] Steeds meer werd de grens tussen beschaafd en wild ook vereenzelvigd met de rivier Vigiti Magna van de kaart van Van Linschoten. Het was gebleken dat de Namaqua's wild waren en een aantal dagreizen verwijderd woonden van de oever van de Vigiti Magna. Over het tussenliggende gebied hadden de Namaqua's aan de expedities verzekerd dat het droog was.[122] De beschaafde landbouwers moesten dus aan de oevers van de Vigiti Magna gezocht worden. Vandaar dat deze rivier een doel werd voor latere expedities.

Dit vasthouden aan de grondvoorstelling waarin de Nederlanders door een korst van wilde volken gescheiden waren van het beschaafde Monomotapa dat het binnenland beheerste, acht ik geen aanwijzing voor de veronachtzaming van de empirie door de Nederlanders. Op het punt van motieven in het discours over het binnenland, zoals de representatie van de Namaqua's, is het aantoonbaar dat er al tussen 1660 en 1686 veranderingen optraden. Bovendien is er voor de tweede periode van expedities (1682-1686) een duidelijke verschuiving van de aandacht te zien, van het goud van Monomotapa naar het koper in het land van de Namaqua's. Men liet meer bescheiden, maar verwezenlijkbare projecten, zoals winning van koper, kennelijk prevaleren boven de steeds verder terugwijkende mogelijkheden om goud uit Monomotapa te krijgen. Men wist immers dat er koper te vinden was bij de Namaqua's.[123] De vraag was alleen hoeveel en hoe.

Ook in een ander opzicht gaven de VOC-dienaren aan de Kaap blijk van een empirische instelling. Men was bijvoorbeeld niet bereid voetstoots verhalen te geloven die strijdig waren met de ervaring van de zichtbare wereld. Terwijl Mason het geloof in, naar onze opvattingen, groteske representaties, aanbiedt als een algemeen verschijnsel in de Europese houding tegenover de Nieuwe Wereld, is het in de Kaapse documenten eerder uitzonderlijk. In de reisjournalen is er maar één aantekening opgenomen van het waarnemen van een fantastisch wezen, wanneer Van Meerhoff

tijdens de derde reis een driekoppig (‘drie kattenhooffden’) en driestaartig monster ziet (VRJ III, p. 483). Gewoonlijk was de houding tegenover fantastische wezens echter anders. Zo hoorde de expeditie onder leiding van Oloff Bergh van de Namaqua's een verhaal over de volkeren die ten noorden van hen woonden en die hen scheidden van de beschaafde Gri en Bri:

> eerstelijck boven d'Amacquaes [...] Alabriqua blanck volck dragen vellen is Hotts., Aart Eijck Gamoere, menschen die oogen op de voeten hebben, dan als de vaendrigh aen haer liet vraegen sij sulx wel gesien en aldaer eenig van haer geweest hadden, gaven tot antwoort van neen, en niet als seggen van andere Hottentots hadden vraegden aen haer hoe langh reijsens het soude wesen dat bij d'Eyckegammoerees souden kunnen komen, dat ons niet wisten te seggen, en geen andere kennis hadden als van die Natie naest aen haer, maar hadden gehoort dat seer ver en veel dagen reijsens was, en 't selve niet konden noemen [...].[124]

Het bestaan van een volk met een witte huid was niet problematisch. Vragen om uitleg was in zo'n geval niet nodig. Dat was anders met een volk dat ogen op de voeten had. Ongeloof is ook bespeurbaar wanneer de ‘voetogen’ een tweede keer ter sprake komen in een gesprek tussen commissaris Adriaan van Reede en enkele Namaqua's. Van Reede vertelt in de aantekeningen die hij tijdens zijn bezoek aan de Kaap had gemaakt een sterk verhaal dat hij uit de mond van Namaqua's bij het fort aan de Kaap had gehoord via tolken:

> Onder verscheijde dingen die zij verhaelden was seer aenmerkelijk, dat eenige dagen rijsens van haere landen gevonden wiert een geheel volck, lang en groot, seer snel in het loopen, jae soodanigh, zij alle soorten van wild in den loop konden inhaelen. Haer hooft was glad van voorn sonder oogen, mond of neuse, even gelijk een gladden bil van een mensch. Den mond stond dwars in het midden van de borst en haer oogen ter plaetse daer de benen aen de voeten vast zijn, ofte boven op de voet, in het midden van een dicke vlees-agtigh knobbel, voor de rest even gelijck alle mensen gemaeckt, en zulcx mannen en vrouwen.[125]

Van Reede is evenals Bergh *cum suis* nogal sceptisch over de betrouwbaarheid van deze mededelingen. Hij vraagt hoe deze voetogen dan door de rivier kunnen gaan, waarop de Namaqua's antwoorden dat in het land van de voetogen geen water is.

> En verder hoe zij het maeckten als door cruepelbosch, hoogh gras en struijken mosten gaen, want zijnde de oogen op der aerden, konden deselve het lighaem den weg niet wijsen. Hierover soo begonnen de Hottentotse tolken luijde te laghen, ende de andere [de Namaqua's] quaet te worden, men haer niet en wilde gelooven die menschen gesien te hebben, beroepende sich op zijn gehele natie, en die van zijn gebueren bij dewelcke dat volck wel soude wesen bekent.[126]

Van Reede blijft sceptisch: '[h]et schijnt onderwijlen geen van de minste en vremste fabulen dien men bedenken kan'. Hij wil afwachten wat de expeditie van Van der Stel hierover te melden zal hebben. Van Reede besluit: 'het soude aan de curieuse [nieuwsgierige mensen] van desen tijt veel stof geven daerover te philosopheren'.[127]

Uit het bovenstaande kan men moeilijk besluiten dat de Nederlanders aan de Kaap lichtgelovig waren. Bergh en zijn tochtgenoten lijken er niets van te geloven en Van Reede acht het een fabeltje, een verzonnen verhaal. Anderzijds moest de expeditie volledige zekerheid brengen.

Dat Van Reede niet onmiddelijk de zaak als onzin liet berusten, heeft aan de ene kant te maken met het wetenschappelijk erfgoed uit de oudheid en de middeleeuwen waarin het bestaan van 'Plinische rassen', ondanks groeiende twijfel (zie Roemer Visscher) door sommigen mogelijk geacht werd. Als erfgenaam van deze traditie situeerde Johan Bleau bijvoorbeeld de Amazones in Monomotapa.[128] Andere Plinische wezens, de Blemmyae 'waarvan gezegd wordt dat ze geen hoofden hebben [en] dat hun mond en ogen op hun borst zijn aangebracht' (Plinius), lijken bovendien wel wat op de voetogen.[129] Voetogen en Blemmyae hebben met elkaar immers gemeen dat menselijke lichaamsdelen zijn verschoven, met het verschil dat er bij de voetogen nog een soort hoofd is achtergebleven en de ogen wat dieper gezakt zijn dan bij de Blemmyae.

Anderzijds ervoer Van Reede de Zuid-Afrikaanse fauna als gekenmerkt door vreemde combinaties:

> Want de schaepen sonder wol en lang hair sijn eer geijten als schaepen. En soo is het met ander wild mede gelegen, schijnende alsof de nature alhier 't samenvoegingh van bijsonder soorten gemaeckt hebbende, niet anders dan monsters had willen voortbrengen. Want soo siet men hier het hooft van een eland, bok, koeij, hard en ree met andere lighaemen te sijn gevoegt, en ons in twijfel steldt hoe deselve te noemen of nae het hooft of nae het lighaem.

Binnen een dergelijke *ervaring* van de dierenwereld is het in elk geval niet geheel onmogelijk dat de mensen soortgelijke eigenschappen kunnen vertonen. Zolang er nog geen ervaringen tegenover stonden, kon de onwaarheid van dergelijke voorstellingen niet bewezen worden. Dit hoeft niet noodzakelijk blind geloof in *auctores* en gedweeë onderwerping aan een of ander discours te impliceren. De empiricus Robert Boyle, stichter van de Royal Society, had in 1665 juist een vragenlijst opgesteld die moest helpen om de oude fabeltjes te weerleggen.[130] Reizigers moesten bijvoorbeeld vaststellen of het echt waar was dat de neushoorn en de olifant onverzoenlijke vijanden waren, zoals in de traditionele biologie werd beweerd. Iets soortgelijks is te lezen in de memorie voor de zesde expeditie uit 1662. Deze expeditie moest 'overall neerstich uijtsien en alderweghen ommehooren, off over die revier [de Vigiti Magna] alsulcke robuste menschen in sodanige vaste Steden off plaetsen woonen alsser van geseijt en geschreven wort op dat eens hiervan ooprecht bescheijt souden mogen becomen en uijt de

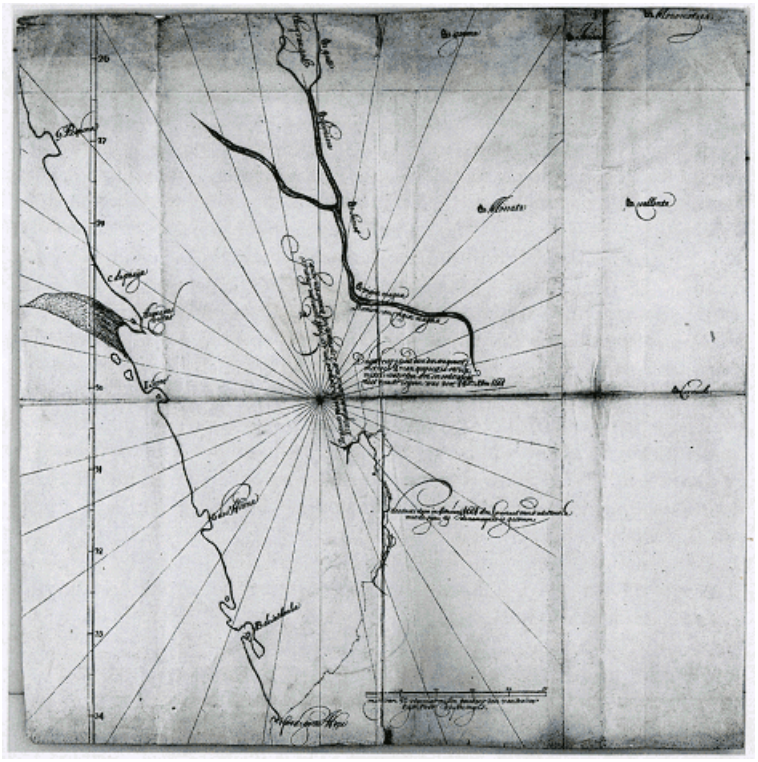

*Afb. 6 Kaart van zuidelijk Afrika uit 1662 waarop het nieuwe, realistische kaartbeeld geprojecteerd is op het oude, imaginaire (*ARA, *kaart 4*, VEL, *849)*

droom geholpen worden'.[131] Ook al betekent de uitdrukking 'iemand uit de droom helpen' in ouder Nederlands vooral 'het wegnemen van onzekerheid' en minder 'een waan verstoren', wat je zeker uit deze zinsnede kunt opmaken is een sterke reserve tegenover wat er gezegd en geschreven werd over het binnenland.[132] De ervaringen van de expeditie moesten uitsluitsel geven.

In het algemeen kan gezegd worden dat het vasthouden aan de grondstructuren van de representatie van zuidelijk Afrika niet in mindering komt op de belangrijke rol die de ervaring speelde in de beeldvorming over het binnenland. Zolang het tegendeel niet was bewezen, kon een bepaalde voorstelling van zaken immers nog steeds waar zijn. De bronnen voor het imaginaire wereldbeeld waren bovendien min of meer van empirische aard: inlanders die het binnenland zouden kennen en iemand als Jan Huygen die lang in Portugese dienst had rondgereisd en ook vijftien dagen

in Mozambique was geweest en daar met allerlei mensen had gesproken.[133] De beweringen over het binnenland hadden daardoor een hogere graad van waarschijnlijkheid dan de huidige, zuiver hypothetische theorieën over intelligent leven buiten de aarde.

De houding tegenover het binnenland wordt nog het beste geïllustreerd door een kaart uit 1662 die na de vijfde expeditie is gemaakt (afb. 6).[134] Het traject van de derde en de vijfde expeditie is daarin geprojecteerd op het (imaginiare) kaartbeeld van de kaart uit het *Itinerario*. Het oude kaartbeeld kon alleen standhouden voor gebieden waar geen expedities waren geweest. Het leidt een voorwaardelijk bestaan en zal worden uitgewist op het moment dat de ervaring anders leert of de hele hypothese over het verstedelijkte binnenland onaannemelijk wordt.

Mijn conclusie uit het voorgaande is dat men ondanks cognitieve problemen tussen 1660 en 1686 het beeld van het binnenland voor betwistbaar aanzag. In het algemeen was men bereid het als een hypothese te hanteren die bij toegenomen ervaring naar behoren kon worden aangepast. In een geval was een bezoekende hoogwaardigheidsbekleder van de VOC zelfs bereid om de hele hypothese, inclusief het bestaan van Monomotapa, dat, zoals gezegd, werkelijk bestaan heeft, te verwerpen.[135]

Gevolgtrekkingen

Het bovenstaande heeft mij ertoe gebracht de ideeën van toonaangevende schrijvers over de Europese representatie van de vreemde wereld in heroverweging te nemen. Zoals ik eerder al heb gezegd, willen gezaghebbende auteurs over het onderwerp, Said, Mitchell, Miller, Mason en ook, met hen, de classicus Hartog ons doen geloven dat representaties van andere werelden uitsluitend projecties zijn van degene die over die andere werelden spreekt.[136] De schrijver doet niet meer dan de willekeurige voorstelling van het beschreven gebied waarschijnlijk maken voor zijn lezers. Bovendien sluit hij steeds aan bij gangbare voorstellingen. Voor kritiek en afwijzing van bestaande representaties hoeft niet gevreesd te worden. Iedereen die deel uitmaakt van een bepaalde cultuur, zal de in die cultuur gangbare projecties immers overnemen. Het discours dwingt je daartoe. De genoemde auteurs hebben veelal gelijk. Maar de Kaapse ontdekkingsreizen laten zien dat het representerende discours niet altijd oppermachtig is. Dit hangt volgens mij samen met de wijze waarop dit soort representaties functioneert in de communicatie. Het perspectief op deze problematiek wordt, meen ik, anders als de positie van de gebruiker van representaties meer aandacht krijgt.

Het gaat in alle gevallen die hier ter sprake zijn gebracht om representaties van een bepaalde stand van zaken in de werkelijkheid, om verhalen over landen en volken in vreemde werelden. De representaties hebben de pretentie overeen te stemmen met de empirische werkelijkheid en wanneer ze in hun pretentie slagen worden ze als beschrijvingen opgevat.

Dit wil zeggen dat de recipiënt van de representatie gelooft dat ze werkelijkheidsgetrouw zijn.[137] Maar dat is niet het einde van het verhaal. Juist omdat de genoemde representaties de indruk wekken een bestaande werkelijkheid te beschrijven, zijn ze in beginsel vatbaar voor kritiek. Het 'effet de réel' kan er onder zekere voorwaarden voor zorgen dat men, wat als werkelijkheid wordt voorgesteld, gaat (onder)zoeken. Het is dan mogelijk dat een reiziger tot de conclusie komt dat zijn ervaringen niet overeenstemmen met de gangbare representatie van de werkelijkheid waar hij doorheen reist. In een beperkte mate is dit zichtbaar bij de Kaapse teksten over het noordelijke binnenland. Het discours van voor 1660 werd gedeeltelijk aangetast door ervaringen die ermee in strijd waren. Maar waarom gebeurde hetzelfde nu niet in het hierboven besproken geval van Louis Couperus, die toch een tijdgenoot was van het wetenschappelijke positivisme? Ik denk dat dit te maken heeft met een aantal variabelen die de veranderbaarheid van representaties bepalen:

1 De kracht van de representatie. Uit de berichtgeving over de oorlog tegen Irak (1990-1991) blijkt dat het oriëntalistische discours enorm vitaal is - de voorstelling van de oriëntaalse vijand is in 1991 niet veel anders dan honderd jaar eerder.[138] Door de kracht van het discours is het relatief moeilijk je als westerling eraan te onttrekken. Anderzijds was het discours over het binnenland van zuidelijk Afrika in 1652-1686 veel 'dunner'. Het bestond voornamelijk uit wat Jan Huygen van Linschoten te melden had en wat inheemse informanten daaraan konden toevoegen.
2 De mate waarin de representatie uit empirisch weerlegbare onderdelen bestaat. Het oriëntalistische discours bestaat volgens Said vooral uit onderdelen die zich aan empirische falsifiëring onttrekken. Het is vooral een interpretatie van de vreemde werkelijkheid (zij is archaïsch, wellustig, er is een despotische regering, etc). Het discours over zuidelijk Afrika was daarentegen op sommige punten veel concreter en controleerbaarder - het ging bijvoorbeeld om topografische gegevens.
3 Het verlangen naar feitelijke kennis bij de representeerder - uit zichzelf of om te voldoen aan de verlangens van een adressaat. De toerist Couperus had er alle belang bij om te blijven geloven in het oriëntalistische discours. Dat verschafte hem een maximaal esthetisch genot dat hij 'romantisch' noemt.[139] Er zijn in Couperus' reisverslag geen aanwijzingen te vinden dat hij zich gebonden voelde aan verlangens naar nauwkeurige geografische beschrijving bij zijn lezers. Daartegenover eiste de leiding van de VOC dat haar personeel betrouwbare feitelijke kennis van het binnenland van zuidelijk Afrika zou verschaffen. Dit komt tot uiting in de opdrachten tot nauwkeurige beschrijving die de expedities meekrijgen. Voortdurend geloof in de imaginaire voorstelling van het binnenland zou immers tot financiële fiasco's hebben kunnen leiden.[140]

Wat ik dus tegenover Said *cum suis* bepleit, is dat er rekening moet worden gehouden met variabelen bij de beschrijving van het functioneren van het representerende discours. Invloed van deze variabelen kan leiden tot bevestiging of (gedeeltelijke) bijstelling ervan. Het zal overigens niet altijd gemakkelijk zijn om het onderlinge gewicht van de variabelen te bepalen.

Alle variabelen hoeven overigens niet steeds in één richting te wijzen. De uitwerking van een variabele kan bijvoorbeeld tot bepaalde onderdelen van de representatie beperkt blijven. Er hoeft dus geen sprake te zijn van een alles doordringende empirie. Dat is ook zichtbaar in de Kaapse representatie van het binnenland. Er zijn onderdelen waarop de ervaring geen vat krijgt. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de taxonomie van wild en beschaafd in het Kaapse discours. Het onderscheid tussen wild en beschaafd onttrekt zich aan de ervaring omdat het niet empirisch weerlegbaar is (zie factor 2). De ervaring verschaft alleen de invulling, maar kan de taxonomie als zodanig niet opheffen omdat deze bepaald wordt door factoren die inherent zijn aan de cultuur die de taxonomie gebruikt. Zo leidt de ervaring dat de Namaqua's niet leven als de Nederlanders en dat ze zich vijandig opstellen ertoe dat zij verplaatst worden naar de categorie ‘wild’. Als ze daarin terechtgekomen zijn, is het, bij de beschrijving van hun aandeel aan de festiviteiten ter gelegenheid van Van der Stels verjaardag, zelfs verbazingwekkend dat ze ordelijk kunnen dansen.

Eindnoten:

1 ‘Dagregister en beschryvinge van de Voyagie gedaan naar het Amaquas land, onder het beleid van den ed. Heer Simon van der Stel, Commandeur van Cabo de Boa Esperanca’, in: F. Valentyn, *Beschryvinge van de Kaap der Goede Hoope en de zaken daar toe behoorende*, 2 delen, Kaapstad 1971-3, deel 1, p. 224-367, m.n. p. 288. Het journaal van de reis onder leiding van Simon van der Stel naar de Namaqua's werd voor het eerst gepubliceerd door Valentyn in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (Amsterdam 1724-6). Van het journaal bestaat ook een versie in handschrift dat zich bevindt in de bibliotheek van Trinity College in Dublin (uitgegeven door Gilbert Waterhouse, *Simon van der Stel's journey to Namaqualand in 1685*, Kaapstad 1979). Ik verwijs echter naar Valentyns tekst omdat deze, zoals verderop zal blijken, vollediger is dan het Trinity-handschrift. Ik verwijs hieronder steeds naar de moderne editie van Valentyns tekst in de Van Riebeeck-reeks.

2 ‘Dagregister en beschryvinge van de Voyagie gedaan naar het Amaquas land, onder het beleid van den ed. Heer Simon van der Stel’ (Valentyn, *Beschryvinge van de Kaap der Goede Hoope*, p. 290).

3 ‘Dagregister en beschryvinge van de Voyagie gedaan naar het Amaquas land, onder het beleid van den ed. Heer Simon van der Stel’ (Valentyn, *Beschryvinge van de Kaap der Goede Hoope*, p. 292). Tachard heeft het over de deelname aan de verjaardagsactiviteiten door een orkestje dat door Van der Stel was meegebracht (*Voyage de Siam*, Parijs 1686).

4 De aquarellen zijn afgedrukt in Gilbert Waterhouse (ed.), *Simon van der Stel's journey to Namaqualand in* 1685, Kaapstad 1979.

5 Over de rol van de Kaap in het verminderen van de sterfte aan boord van VOC-schepen zie: A.E. Lieftink, *Harde heelmeesters. Zeelieden en hun dokters in de 18de eeuw*, Zutphen 1991.

6 Over de Khoi en San aan de Kaap de Goede Hoop zie men: Richard Elphick en V.C. Malherbe, 'The Khoisan to 1828', in: Richard Elphick en Hermann Giliomee (eds.), *The shaping of South African society, 1652-1840*, Kaapstad 1992, p. 3-65.

7 De journalen van de meeste expedities zijn gepubliceerd, op enkele uitzonderingen na: het journaal van de expeditie onder leiding van Christian Jansz. van Hoesum (3 februari 1659 tot 7 maart 1659) is niet bewaard (VRJ III, p. 24, noot 7); het journaal van de zevende expeditie onder leiding van De la Guerre uit 1664 is wel bewaard, maar werd niet gepubliceerd; het journaal van de tiende expeditie onder leiding van Schrijver heb ik niet kunnen vinden. Hieronder zal ik achtereenvolgens de naam van de leider van de expeditie en tussen haakjes de tijden van vertrek en terugkeer van de expedities vermelden, gevolgd door de (gemakkelijkste) vindplaats van het journaal. (1) Christian Jansz. van Hoesum (3 februari 1659 tot 7 maart 1659), journaal niet bewaard; (2) Jan Danck[a]ert (12 november 1660 tot 20 januari 1661), in: VRJ III, p. 466-477; (3) Pieter Cruythoff (30 januari 1661 tot 11 maart 1661), in: VRJ III, p. 478-491; (4) Pieter van Meerhoff (21 maart 1661 tot 23 april 1661), in: VRJ III, p. 492-499; (5) Sergeant Pieter Everaerts (15 november 1661 tot 13 februari 1662), in: VRJ III, p. 500-514; (6) Pieter Cruythoff (21 oktober 1662 tot 1 februari 1663), in: E.C. Godée Molsbergen, *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd*, deel 1, 's-Gravenhage 1916, p. 66-113; (7) Jonas de la Guerre (11 oktober 1663 tot 22 januari 1664), Verbatim copie in Kaapse Argiefbewaarplek naar origineel in ARA; (8) Oloff Bergh (30 oktober 1682 tot 19 december 1682), in: E.E. Mossop (ed.), *Joernale van die landtogte van die edele Olof Bergh* (1682 en 1683) en die vaandrig Isaq Schrijver (1689), Kaapstad 1931, p. 80-141; (9) Oloff Bergh (27 augustus 1683 tot 24 oktober 1683), in: E.E. Mossop (ed.), *Joernale van die landtogte van die edele Olof Bergh (1682 en 1683)*, p. 144-177; (10) Isaac Schrijver (23 februari 1684 tot 20 mei 1684), niet opgespoord; (11) Simon van der Stel (25 augustus 1685 tot 26 januari 1686), F. Valentyn, *Beschryvinge van de Kaap der Goede Hoope en de zaken daar toe behoorende* (Van Riebeeck reeks).

8 A.J. Boëseken (ed.), *Memoriën en Instructiën 1657-1699*, Kaapstad 1966, p. 7-8.

9 [H.A. van Reede], 'Journaal van zijn verblijf aan de Kaap', in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 62 (1941), p. 91.

10 Gerrit van Spaan, *Het koddig en vermakelyk leven van Louwtje van Zevenhuizen of het schermschool der huislieden, Vervat in twee Deelen, waaragter is De Afrikaansche en Aziaansche Weg-wijzer, Beschryvende verscheide Gewesten en Landstreken*, Rotterdam 1752 (1694), p. 318. Naar [Guillaume Tachard], *Voyage de Siam*, Parijs 1686, p. 106.

11 E.E. Mossop (ed.), *Joernale van die landtogte van die edele Olof Bergh (1682 en 1683)*, Kaapstad 1931.

12 E.E. Mossop, *Old Cape Highways*, Kaapstad z.j., p. 117-169.

13 A.J. Boëseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, Kaapstad 1964; 'Die geheime bekoring van Afrika', in: C.F.J. Muller (red.), *Vyfhonderd jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis*, Pretoria 1990 (1968), p. 51-64.

14 G.M. Theal, *History of South Africa before 1795*, deel 3, Kaapstad 1964 (herdruk van 1907), p. 281.

15 Dat was al eerder gedaan door Tachard (*Voyage de Siam*, p, 106).

16 Bijvoorbeeld: Richard Elphick, *Kraal and Castle*, Kaapstad 1977; H.C. Bredekamp, *Van veeverskaffers tot veewagters*, Bellville 1983.

17 Het eerste gebeurt met de journalen van Oloff Bergh, het tweede met De la Guerre's journaal: E.C. Godée Molsbergen, *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd*, deel 1, 136, 117-8.

18 E.C. Godée Molsbergen, *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd*, deel 1, p. [xxvii]-xxix. Het Victoria College is de voorloper van de Universiteit van Stellenbosch.

19 E.E. Mossop (ed.), *Joernale van die landtogte*, p. 5, 17.

20 E.E. Mossop (ed.), *Joernale van die landtogte*, p. 5.

21 Bredekamp heeft het over het 'legendarische' Monomotapa en de 'mystieke' rivier Vigiti Magna (*Van veeverskaffers tot veewagters*, p. 19, 21, 23). Vooral dit laatste heeft iets weg van de graalmythologie van Mossop.

22 'Memorie dienende tot narichting van Pieter Cruijthoff [...]', Kaapse Argiefbewaarplek, C 1322, p. 21. Zie ook de memorie voor de reis van De la Guerre ('Instructie voor den sergiant Jonas de la Guerre'): A.J. Boëseken (ed.), *Memoriën en Instructiën 1657-1699*, p. 69.

23 De 'almanak' was vermoedelijk een kalender (WNT, dl. 2, kol. 219). Verder is er nog sprake van '1 toutsteenie' (toetssteentje), een stukje kiezellei om de waarde van edele metalen mee vast te stellen (WNT, dl. 17, kol. 784).

24 De memories van de eerste zeven expedities zijn bijna allemaal gepubliceerd: (1) Christian van Hoesum, in: VRJ III, p. 23-4; (2) Jan Danck[a]ert, in: VRJ III, p. 293-296; (3) Pieter Cruythoff, in: VRJ III, p. 322-325; (4) Pieter van Meerhoff, in: VRJ III, p. 351-353; (5) Pieter Everaerts, in: VRJ III, p. 408-411; (6) Pieter Cruythoff, niet gepubliceerd (Kaapse Argiefbewaarplek, C 1322, p. 6-15); (7) Jonas de la Guerre, in: A.J. Boëseken (ed.), *Memoriën en Instructiën 1657-1699*, p. 62-9.

25 Voor memories van latere expedities zie: A.J. Boëseken (ed.), *Memoriën en Instructiën 1657-1699*, (8) p. 171-174; (9) p. 174-178; (10) p. 178. Instructies voor de elfde expeditie zijn door Adriaan van Reede gegeven als deel van meer omvattende opdrachten aan Van der Stel: 'Instructie voor den Commandeur Simon van der Stel [...]', in: A.J. Boëseken (ed.), *Memoriën en Instructiën 1657-1699*, p. 189-226, m.n. p. 214-215.

26 Voor de organisatie van de VOC aan de Kaap zie: M.F. Katzen, 'White settlers and the origin of a new society, 1652-1778', in: Monica Wilson en Leonard Thompson (eds.), *A history of South Africa*, deel 1, Kaapstad/Johannesburg 1985, p. 187-232, m.n. p. 213-228 ('VOC government at the Cape').

27 'Van dese lanttochten, hoedanigh en op wat tijt des jaers, als met hoe veel vrijwillige lieffhebbers die duslange hier zijn ondernomen geweest sal UE. bij de successive mede gegeven instructien en daer op ingebrachte rapporten veel te lesen vinden' (A.J. Boëseken (ed.), *Memoriën en Instructiën 1657-1699*, p. 73-4).

28 p. 105 e.v.

29 De term '6 articulen' wordt gebruikt in een memorie van de expeditie onder leiding van Jonas de la Guerre uit 1664 (A.J. Boëseken (ed.), *Memoriën en Instructiën 1657-1699*, p. 67).

30 De memorie voor de eerste expeditie (VRJ II, p. 12-3).

31 ARA, Collectie Geleynssen de Jongh, no. 66. Verder hierover: 'Beschrijving van een verzameling stukken afkomstig van Wollebrand Geleynssen de Jongh', in: *Verslagen van 's Rijks Oude Archieven* 35 (1912), p. 94-135, m.n. p. 106. G.J.D. Wildeman, bibliothecaris van het Scheepvaartmuseum in Amsterdam, heeft mij opmerkzaam gemaakt op de memorie voor Geleynssen de Jongh.

32 J.A. van der Chijs (ed.), *Nederlandsch-Indisch plakaatboek, 1602-1811*, deel 2 (1642-1677), Batavia/'s-Gravenhage 1886, p. 530-534.

33 ARA, Collectie Geleynssen de Jongh, no. 66.

34 ARA, Collectie Geleynssen de Jongh, no. 66.

35 A.J. Boëseken (ed.), *Memoriën en Instructiën 1657-1699*, p. 173.

36 Hierover: Justin Stagl, 'Vom Dialog zum Fragebogen. Miszellen zur Geschichte der Umfrage', in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 31 (1979), p. 611-638; 'Die Apodemik oder "Reisekunst" als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung', in: Mohammed Rassem en Justin Stagl (Hrsg.), *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit*, Paderborn 1980; 'Der wohl unterwiesene Passagier. Reisekunst und Gesellschaftsbeschreibung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert', in: B.I. Krasnobaev, Gert Robel en Herbert Zeman (Hrsg.), *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturforschung*, Berlijn 1980, p. 353-384; 'Die Methodisierung des Reisens im 16. Jahrhundert', in: Peter J. Brenner, *Der Reisebericht*, Frankfurt a.M. 1989, p. 140-177. Wolfgang Neuber, *Fremde Welt im europäischen Horizont. Zur Topik der deutschen Amerika-Reiseberichte der Frühen Neuzeit*, Berlijn 1991.

37 Beide *artes apodemicae* zijn opgenomen als bijlage bij 'Die Apodemik oder "Reisekunst" als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung' van Justin Stagl.

38 A.Th. van Deursen, *Geschiedenis en toekomstverwachting. Het onderwijs in de statistiek aan de universiteiten in de achttiende eeuw*, Kampen 1971.

39 Wolfgang Neuber, *Fremde Welt im europäischen Horizont*, p. 48.

40 Johh van Maanen, *Tales from the field. On writing ethnography*. Chicago/Londen 1988, p. 68.

41 [H.A. van Reede], *Journaal van zijn verblijf aan de Kaap*, p. 91.

42 'Dagregister en beschryvinge van de Voyagie gedaan naar het Amaquas land, onder het beleid van den ed. Heer Simon van der Stel' (Valentyn, *Beschryvinge van de Kaap der Goede Hoope*, p. 236 en 246). Wolfgang Neuber, *Fremde Welt im europäischen Horizont*, p. 156.

43 'Dagregister en beschryvinge van de Voyagie gedaan naar het Amaquas land, onder het beleid van den ed. Heer Simon van der Stel' (Valentyn, *Beschryvinge van de Kaap der Goede Hoope*, p. 248 en 246).

44 'Memorie dienende tot narichtingh van Pieter Cruijthoff corporael van de adelborsten gaende als hooft met eennigh volck van hier lantwaart in om te onderstaan off weder bij de ontdeckte

volckeren de Namaquas comen en met deselve in nader gespreck treeden kan' (KA, C 1322, p. 6-15, m.n. p. 14-5); A.J. Boëseken (ed.), *Memoriën en Instructiën 1657-1699*, p. 67.

45 Over de twee versies van het journaal: Gilbert Waterhouse (ed.) *Simon van der Stel's journey to Namaqualand in 1685*, p. 9-16.

46 [H.A. van Reede], 'Journaal van zijn verblijf aan de Kaap', p. 92.

47 Waterhouse signaleert verschillen, zonder een verklaring voor de verschillen aan te bieden.

48 Het meest recente overzicht over het leven van Adriaan van Reede is te vinden in: J. Heniger, *Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein (1636-1691) and the Hortus Malabaricus*, Rotterdam/Boston 1986.

49 [H.A. van Reede], 'Journaal van zijn verblijf aan de Kaap', p. 90-93.

50 S. Huigen, 'Schrijven in dienst van de compagnie', in: *De zeventiende eeuw* 8 (1992), p. 107-114.

51 Zie hieronder.

52 Pieter van Dam, 'Kort verhaal van de reyse van den commandeur Simon van der Stel, aan de Caep, van de fortresse de Goede Hoop of lantwaart-in na het lant van de Amaquas, met aanmerckinge van 't gene daarin is gesien en ondervonden, specialyken mede raeckende de Koperbergh en het mineraal in deselve', in: F.W. Stapel (ed.), *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie, Tweede Boek, Deel III*, 's-Gravenhage 1939, p. 553-565. De editeurs van de verschillende versies van het journaal van Van der Stels expeditie lijken zich niet bewust geweest te zijn van het bestaan van de samenvatting van Pieter van Dam.

53 Over de interesses van Witsen: P.J.A.N. Rietbergen, 'Witsen's world: Nicolaas Witsen (1641-1717) between the Dutch East India Company and the Republic of Letters', in: *All of one company. The VOC in biographical perspective*, Utrecht 1986, p. 121-134. Over de tekeningen van Claudius in het bezit van Witsen: Gilbert Waterhouse (ed.) *Simon van der Stel's journey to Namaqualand in 1685*, p. 19.

54 De dichter liep daarmee enigszins vooruit op de gebeurtenissen.

55 A.J. Boëseken (ed.), *Memoriën en Instructiën 1657-1699*, p. 7-8.

56 Uit de routebeschrijving die aan de expeditie is meegegeven (VRJ III, p. 11).

57 VRJ III, p. 24, noot 7.

58 In de memorie wordt gesproken over een 'caerte' (VRJ III, p. 293). Blijkens een door Jan Danckaert geschreven briefje ging het om de kaart van Jan Huygen (VRJ III, p. 306).

59 Uit het reisjournaal blijkt overigens dat er toch een tolk is meegegaan: Doman.

60 In het onderstaande zal ik uitgebreid aandacht schenken aan *Orientalism* van Edward Said (Harmondsworth 1991 (1978)). Saids boek *Culture and imperialism* (New York 1993) zal ik buiten beschouwing laten. *Culture and imperialism* handelt over andere zaken dan in dit hoofdstuk ter sprake komen. *Culture and imperialism* probeert onder meer de wederzijdse beïnvloeding aan te tonen tussen de hoge cultuur in de metropolis (met name in Engeland en Frankrijk) en het imperialistische project in de negentiende eeuw. Het boek geeft geen systematische uiteenzetting over de representatie van de vreemde wereld, zoals *Orientalism*.

61 Michel Foucault, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*, Groningen 1989 (Vert. van *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, 1975).

62 Timothy Mitchell, *Colonising Egypt*, Cambridge 1988.

63 Christopher L. Miller, *Blank darkness. Africanist discourse in French*, Chicago/Londen 1985.

64 Peter Mason, *Deconstructing America*, Londen 1990. Masons werk is door Andrew Smith gebruikt in twee verhandelingen over de representatie van de Khoikhoi ('Hottentotten') in Zuid-Afrika (zie de inleiding van A.B. Smith en R.H. Pheiffer, *The Khoikhoi at the Cape of Good Hope. Seventeenth century drawings in the South African Library*, Kaapstad 1993). Verder: A.B. Smith, 'Different facets of the chrystal: early European images of the Khoikhoi at the Cape, South Africa', in: Martin Hall en Arm Markell (eds.), *Historical archeology in the western Cape*, p. 8-20 (The South African Archeological Society Goodwin series, 7, juni 1993).

65 Barthes brengt het 'effet de réel' ter sprake in verband met het realisme (Roland Barthes, 'L'Effet de réel', in: *Communications* 11, p. 84-89). Volgens Barthes wordt het werkelijkheidseffect van een realistische tekst veroorzaakt door zinloze details in een beschrijving. Mason gebruikt het concept 'effet de réel' in een ruimere zin dan Barthes. Het betekent bij Mason zoiets als de werkelijkheidsillusie van een tekst zonder dat daarbij zinloze details een hoofdrol spelen.

66 Christoph Gerhardt, 'Gab es im Mittelalter Fabelwesen?', in: *Wirkendes Wort* 2 (1988), p. 156-171.

67 Rudolf Wittkower, 'Marco Polo and the pictorial tradition of the Marvels of the East', in: *Allegory and the migration of symbols*, Londen 1977, p. 76-96, m.n. p. 86.

68 Stephen Greenblatt, *Marvelous possessions. The wonder of the New World*, Chicago 1991, p. 22.
69 Christiane Deluz, *Le livre de Jehan de Mandeville. Une 'Géographie' au XVIe siècle*, Louvain-la-Neuve 1988, p. 326-9.
70 Jean Céard, *La nature et les prodiges. L'insolite au xvie siècle en France*, Genève 1977, p. 457-8; John Block Friedman, *The monstrous races in Medieval art and thought*, Cambridge (Mass.) 1981, p. 197-8.
71 Sinnepoppen, 'Het derde schock', no. 34 (in: L. Brummel (ed.), *Sinnepoppen van Roemer Visscher*, 's-Gravenhage 1949).
72 Rudolf Wittkower, 'Marco Polo and the pictorial tradition of the Marvels of the East', p. 79.
73 Louis Couperus, *Met Louis Couperus in Afrika*, Amsterdam z.j.
74 Voor de belangrijke rol van de wereldtentoonstellingen in de representatie van de buiten-Europese wereld zie men: Timothy Mitchell, *Colonising Egypt*, p. 26-30.
75 Voor een beschouwing over oriëntalisme in de schilderkunst: Linda Nochlin, 'The imaginary Orient', in: *Art in America*, May (1983), p. 118-131.
76 Moderne voorbeelden van discursief determinisme kunnen bijvoorbeeld gevonden worden in de reisteksten en films (Joris Ivens) van fellow-travelers naar het communistische Rusland en het China van Mao.
77 In *Culture and imperialism* (p. xxii) neemt Said overigens een voorzichtiger standpunt in.
78 Het gebruik van de filosofie van Levinas als morele meetlat ligt hier niet erg voor de hand. Levinas' appèl te handelen vanuit het belang van de ander is onder normale omstandigheden al moeilijk te verwezenlijken, laat staan in koloniale omstandigheden. Een heldere uiteenzetting over de filosofie van Levinas biedt: A. Dondeyne, 'Inleiding tot het denken van E. Levinas', in: *Tijdschrift voor filosofie* 25 (1963), p. 555-584.
79 J.M. Coetzee, *White writing*, New Haven/Londen 1988.
80 In de Kaapse documenten wordt zowel naar Jan Huygens kaart als naar zijn beschrijving verwezen. Zie: VRJ III, p. 306, 361, 443; A.J. Boëseken (ed.), *Memoriën en Instructiën* 1657-1699, Kaapstad 1966, p. 33, 36; 'Memorie dienende tot narichting van Pieter Cruijthoff [...]', KA, C 1322; KA, Uitgaande Briewe, 19 oktober 1662, p. 6-15, m.n. p. 12.
81 G.M. Theal beweert: 'Such an empire never existed. The foundation upon which imagination constructed it was nothing more than a Bantu tribe' (G.M. Theal, *The Portuguese in South Africa*, Kaapstad 1896, p. 124). De Kiewiet spreekt in zijn veelgeprezen werk nog over Monomotapa als een 'mythical kingdom' (C.W. de Kiewiet, *A history of South Africa: social & economic*. Londen 1946 (1941), p. 115).
82 Over Monomotapa en de Portugese contacten ermee: Eric Axelson, *Portuguese in South-East Africa*, Kaapstad 1973; H.H.K. Bhila, *Trade and politics in a Shona kingdom. The Manyika and their African and Portuguese neighbours*, Harlow 1982; Martin Hall, *The changing past. Farmers, kings and traders in southern Africa, 200-1860*, Kaapstad 1988.
83 H.H.K. Bhila, 'Munhumutapa: the history and mis-spelling of a Shona term', in: *Rhodesian history* 5 (1974), p. 79-80.
84 In het Engels vertaald door G.M. Theal, *Records of South-Eastern Africa*, delen 6 en 7, Kaapstad 1900.
85 Ten aanzien van de Portugezen: T.H. Elkiss, *The quest for an African Eldorado. Sofala, Southern Zambezia, and the Portuguese, 1500-1868*, Waltham 1981, p. 16. Voor de Kaap: E.C. Godée Molsbergen, *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd*, deel 1, p. 12.
86 T.H. Elkiss, *The quest for an African Eldorado*, p. 32-33.
87 T.H. Elkiss, *The quest for an African Eldorado*, p. 50.
88 I.D. Bosman, *Dr. George Mc Call Theal as die geskiedskrywer van Suid-Afrika*, Amsterdam 1932, p. 48.
89 A.J. Boëseken (ed.), *Memoriën en Instructiën*, p. 7.
90 H. Kern (ed.), *Itinerario voyage ofte schipvaert van Jan Huygen van Linschoten naer oost ofte Portugaels Indien*, deel 1, 's-Gravenhage 1955, p. 24.
91 De maker van de kaart is onbekend (H. Kern (ed.), *Itinerario voyage ofte schipvaert van Jan Huygen van Linschoten*, deel 1, p. liii-liv). Voor de geschiedenis van de cartografische representatie van zuidelijk Afrika geeft W.G.L. Randles een aanzet ('South East Africa and the empire of Monomotapa as shown on selected maps of the 16th century', in: *Studia* 2 (1958), p. 103-163).
92 A.J. Boëseken (ed.), *Resolusies van die Politieke Raad. Deel* 1, *1651-1669*, Kaapstad 1957, p. 37; VRJ III, p. 526, noot m.

93 Christopher L. Miller, *Blank darkness. Africanist discourse in French*.
94 A.J. Boëseken (ed.), *Resolusies van die Politieke Raad. Deel* 1, *1651-1669*, p. 182.
95 A.J. Boëseken (ed.), *Resolusies van die Politieke Raad. Deel* 1, *1651-1669*, p. 182; VRJ III, p. 11.
96 Amsterdam 1668, p. 634.
97 'Dagregister en beschryvinge van de Voyagie gedaan naar het Amaquas land, onder het beleid van den ed. Heer Simon van der Stel' (Valentyn, *Beschryvinge van de Kaap der Goede Hoope*, p. 168.)
98 Als een indicatie voor de ontlening vergelijke men de hiervoor gesignaleerde woordelijk overeenkomst tussen Dapper en het Kaapse dagregister. Vooral de informatie over vijfde expeditie is nauwkeurig: 'Des zelven jaers [1661] wierden ten zelfsten einde weer dertien lief-hebbers uitgezonden, die den veertienden van Slacht-maent uit-trokken, en des volgenden jaers, den dertienden van Sprokkel-maent, met hun twaleven, (want een was 'er verminkt, en jammerlijk om hals geraekt door eenen olifant) weder-keerden [...]' (Olfert Dapper, *Naukeurige beschryvinge van de Afrikaensche gewesten*, Amsterdam 1668, p. 634; vgl. hiervoor VRJ III, p. 500-514).
99 Zie ook: Adam Jones, 'Decompiling Dapper: a preliminary search for evidence', in: *History in Africa* 17 (1990), p. 171-209, m.n. p. 184-5.
100 Tachard neemt in zijn verslag van zijn bezoek aan de Kaap delen van een 'Relation latine' over die hem door 'un homme digne de foy' zijn gegeven. Dat dit Claudius was, is af te leiden uit de latere bestraffing (zie: Edward Strangman, *Early French callers at the Cape*, Kaapstad en Johannesburg [1936], p. 107-8). De samenvatting van Van der Stels reis: Tachard, *Voyage de Siam*, p. 105-110.
101 Valentyn bezocht de Kaap vier keer, in 1685, 1695, 1705 en 1714.
102 A.J. Boëseken (ed), *Memoriën en Instructiën*, p. 33.
103 A.J. Boëseken (ed.), *Memoriën en Instructiën*, p. 35-6.
104 E.C. Godée Molsbergen, *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd*, deel 1, p. 91-3.
105 E.C. Godée Molsbergen, *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd*, deel 1, p. 113.
106 E.E. Mossop (ed.), *Joernale van die landtogte*, p. 124/6.
107 'Dagregister en beschryvinge van de Voyagie gedaan naar het Amaquas land, onder het beleid van den ed. Heer Simon van der Stel' (Valentyn, p. 282.)
108 Boëseken vond de aanwijzing dat Claudius mee was met de expeditie van Van der Stel (*Simon van der Stel en sy kinders*). Waterhouse maakt hiervan geen melding.
109 Gilbert Waterhouse (ed.) *Simon van der Stel's journey to Namaqualand in 1685*, p. 412, 414.
110 Gilbert Waterhouse (ed.) *Simon van der Stel's journey to Namaqualand in 1685*, p. 414.
111 In het volgende wordt verwezen naar de compilatie van R. Raven-Hart van de fragmenten uit reisteksten die betrekking hebben op de Kaap: *Cape of Good Hope 1652-1702. The first fifty years of Dutch colonisation as seen by callers*, deel 1, Kaapstad 1971 (hierna afgekort als RH).
112 Tachard, *Voyage de Siam*, p. 103.
113 Marijke Barend-van Haeften, *Oost-Indië gespiegeld. Nicolaas de Graaff, een schrijvend chirurgijn in dienst van de VOC*, Zutphen 1992, p. 194-202.
114 De gravure bij Tachard (tegenover p. 100) is identiek aan de aquarel van Namaqua's in Gilbert Waterhouse (ed.), *Simon van der Stel's journey to Namaqualand in 1685*.
115 Hierover: Jörg Fisch, *Hollands Ruhm in Asien. Francois Valentyns Vision des niederländischen Imperiums im 18. Jahrhundert*, Stuttgart 1986.
116 Rob Nieuwenhuys, *Oost-Indische spiegel*, Amsterdam 1973, p. 50.
117 Reinhart Koselleck, 'Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe', in: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt a.M. 1979.
118 E. van den Boogaart, 'Europeanen en niet-Europeanen in zestiende-eeuws Nederlands perspectief', in: *De Gids* 145 (1982), p. 6-15, m.n. p. 14.
119 Norbert Elias zegt over de betekenis van het concept 'beschaving' voor de Europeanen het volgende: 'dieser Begriff bringt das Selbstbewusstsein des Abendlandes zum Ausdruck. Man könnte auch sagen: das Nationalbewusstsein. Er fasst alles zusammen, was die abendländische Gesellschaft der letzten zwei oder drei Jahrhunderte vor früheren oder vor 'primitiveren' zeitgenössischen Gesellschaften voraus zu haben glaubt. Durch ihn sucht die abendländische Gesellschaft zu charakterisieren, was ihre Eigenart ausmacht, und worauf sie stolz ist: den Stand ihrer Technik, die Art ihrer Manieren, die Entwicklung ihrer wissenschaftlichen Erkenntnis oder ihrer Weltanschauung und vieles andere mehr (Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation*, Bern/München 1969, 2 dln., deel 1, p. 1-2).

120 De volgende betekenissen van ‘wild’ zijn hier van belang: ‘ontbreken van de mogelijkheid van zelfcontrôle of -beheersing’ (WNT deel 26, kol. 631); afwijkend van wat correct of toelaatbaar is, niet beantwoordend aan een maatschappelijke norm (WNT deel 26, kol. 632); van toepassing op handelingen waaraan ‘elke interne logica, elk zinnig patroon of fundament, elke vorm van voorafgaande overweging ontbreekt’ (WNT deel 26, kol. 634).
121 Expeditie van Oloff Bergh (1682) (E.E. Mossop (ed.), *Joernale van die landtogte*, p. 120).
122 Vigiti Magna is soms ook de aanduiding van een stad.
123 De vroegste mededeling over koper bij de Namaqua's stamt uit 1681 als een kapitein Cees met stukjes kopererts bij het fort aan de Kaap verschijnt (*Resolusies van die politieke raad. Deel* 3, *1681-1701*, Kaapstad 1961, p. 27).
124 E.E. Mossop (ed.), *Joernale van die landtogte*, p. 120, 122 (23 november 1682).
125 [H.A. van Reede], ‘Journaal van zijn verblijf aan de Kaap’, p. 221.
126 [H.A. van Reede], ‘Journaal van zijn verblijf aan de Kaap’, p. 221.
127 Volgens het WNT (dl. 12, kol. 1481) kan ‘philosopheren’ specifiek betrekking hebben op het onderzoeken en bespreken van natuurverschijnselen
128 Johan Blaeu, *Le Grand Atlas ou cosmographie Blaviane*, Amsterdam 1968 (herdruk van 1663), p. 132.
129 [Plinius] H. Rackham (ed.), *Pliny Natural history*, deel 2, Cambridge (Mass.)/Londen 1961.
130 Justin Stagl, *Apodemiken. Eine räsonnierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur des 16., 17. und 18. Jahrhunderts*, Paderborn etc. 1983, p. 10-11, 23.
131 KA, C 1322, p. 13.
132 WNT, deel 3, kol. 3452.
133 Jan Huygen doet zijn best om de empirische basis te onderstrepen: ‘ick hebber ghesproken, diese ghesien hebben, daer van daen comende’; ‘ons selffs ghetuijghden’ (H. Kern (ed.), *Itinerario voyage ofte schipvaert van Jan Huygen van Linschoten*, deel 1, p. 24-5).
134 Algemeen Rijksarchief, kaart 4. VEL, 849; een foto van deze kaart bevindt zich in de Kaapse Argiefbewaarplek (M2/29). Op de kaart verschijnen de volgende bijschriften: ‘de plaets daer in februarij 1661 den Corporael van d'adelborsten met de sijne bij de namaquás is gecomen’ (onder); ‘De plaets daer den sergeant een zee heeft gevonden lopende D'olophants Revier met 2 spruijten in deselve ten eijnde’ (midden); ‘D'uijtterste plaets daer den sergeant met noch 2 man geweest is en vermits de waterlose dou en soutigheijt niet over te reijsen’ (boven).
135 Bedoeld wordt Pieter van Hoorn, Extraordinaris Raad van Indië (E.C. Godée Molsbergen, *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd*, deel 1, p. 119).
136 Hartog heeft een structuralistische analyse gemaakt van Herodotus' Historiën vooral van het deel waar de Scythen gerepresenteerd worden (François Hartog, *Le miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre*, Parijs 1980). Mason steunt sterk op Hartog.
137 F.R. Ankersmit merkt dit ook op ten aanzien van historische representaties (*De navel van de geschiedenis*, Groningen 1990, p. 213).
138 Bob Hodge, ‘Language and war: Orientalism in the “Mother of all battles”’, in: *SPAN (Journal of the South Pacific Association for Commonwealth literature and language studies)*, May (1992), p. 27-38. Said legt in *Orientalism* ook sterk de nadruk op de continuïteit in de westerse representatie van Nabije Oosten
139 Louis Couperus, *Met Louis Couperus in Afrika*, p. 36-38
140 Wat dit laatste punt betreft wordt iets soortgelijks door Birgit Scharlau opgemerkt ten aanzien van Spaanse representaties van Amerika: ‘Unter der bürokratischen Obhut blühen empirische Verfahren auf und verkümmern die fantastischen, spekulativen oder literarisch befangenen Formen der Annäherung an fremde Wirklichkeit’ (‘Beschreiben und beherrschen; Die Informationspolitik der spanischen Krone im 15. und 16. Jahrhundert’, in: Karl-Heinz Kohl (Hrsg.), *Berliner Festspiele. Mythen der Neuen Welt. Zur Entdeckungsgeschichte Lateinamerikas*, Berlijn 1982, p. 92-100, m.n. p. 96-7.

2 De verdwenen woestheid van het voorgebergte
Jan de Marre over de Kaap de Goede Hoop

Bij elkaar heeft de heerschappij van de VOC en de Bataafse Republiek over de Kaap bijna 150 jaar geduurd. Deze periode had verreikende gevolgen voor het verloop van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis. Zuid-Afrika werd in de Nederlandse tijd opgenomen in de wereldeconomie en nieuwe planten, dieren en mensen werden in Zuid-Afrika gevestigd. De mensen-Nederlandse ambtenaren, slaven uit Madagaskar, Mozambique en India, Duitse soldaten - brachten nieuwe technologieën, nieuwe organisatievormen, cultuurpatronen en hun eigen talen. Binnen deze veeltalige omgeving creoliseerde het Nederlands en ontstond vermoedelijk al in het begin van de achttiende eeuw het Afrikaans. Al naar gelang het door de historicus gehanteerde perspectief is deze ontwikkeling bejubeld als de komst van beschaving en christendom of verguisd als een 'fatal impact', de ondergang van inheemse culturen.[1] Wat het oordeel ook mag zijn, de Nederlandse heerschappij heeft in Zuid-Afrika in elk geval meer gevolgen gehad dan een 'krasje op de rots', zoals in navolging van Willem Walraven wel gezegd wordt van de Nederlandse heerschappij over Indonesië.

Omgekeerd lijden de effecten van het bezit van de Kaap op de Nederlandse economie en cultuur in de zeventiende en achttiende eeuw gering te zijn geweest. De Kaap was alleen van belang als een verversingspost halverwege de zeeroute naar Indië. Luxe-artikelen, zoals men die in Azië vond, waren er niet aan de Kaap en tropische landbouw liet het klimaat niet toe. Koper was er wel, zoals we zagen, maar het kon niet geëxploiteerd worden. Er viel daardoor niets uit de Kaap te importeren. De sporen van contact uit de jaren van het Nederlandse koloniale bewind zijn dan ook vooral in teksten te vinden: de correspondentie van de VOC, verhandelingen over de Kaapse flora, reisteksten, geografische beschrijvingen en een paar gedichten. Bij de gepubliceerde geografische beschrijvingen, waarvan de informatieve waarde voor de tijdgenoten het grootst was, is het aandeel van buitenlanders echter groot geweest. De meest omvangrijke Nederlandstalige geografische beschrijvingen zijn vertaald uit het Duits en het Frans, of het zijn voor een groot deel bewerkingen naar buitenlandse voorbeelden.[2]

In de Nederlandse dichtkunst uit de zeventiende en achttiende eeuw is de aandacht voor de Kaap gering. Maar dat was niet anders ten aanzien van de andere koloniën. Alleen dichters 'die er geweest waren' publiceerden gedichten over Kaapse aangelegenheden. In de zeventiende eeuw schreven de 'drekpoëten' Pieter de Neyn en Aernout van Overbeke een paar korte gelegenheidsgedichten over personen en gebeurtenissen aan de Kaap.[3] De Neyn was een paar jaar fiscaal aan de Kaap en Van Overbeke

bezocht de Kaap op zijn reizen naar en van Indië. De enige achttiende-eeuwer van naam die over de Kaap dichtte, Jan de Marre, is er minstens twee keer geweest: in 1728 op zijn uitreis en gedurende de jaarwisseling van 1731-1732 op de terugreis. Bij zijn heenreis was hij bevelvoerder van het VOC-schip de Heesburg, op de terugreis bovendien commandeur van de retourvloot. In die hoedanigheid komt hij voor in de Kaapse archiefstukken.[4] Jaren later, in 1746, publiceerde hij het omvangrijkste Nederlandse gedicht over de Kaap, een lofdicht van bijna duizend versregels, de 'Eerkroon voor de Caab de Goede Hoop', waaraan ik in dit hoofdstuk aandacht wil geven. Het gedicht is hier vooral van belang omdat het een idee geeft van hoe er in de achttiende eeuw in Nederland tegen de Kaap werd aangekeken: wat men prijzenswaardig en verwerpelijk vond aan dit gebied. Ik kom hier later op terug.

De Marre is nu een tamelijk obscure figuur uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Toch was hij lange tijd een gevierd schrijver wiens toneelstuk *Jacoba van Beieren* uit 1736 tot in de negentiende eeuw even populair was als de *Gysbreght van Aemstel*.[5] Hij had een succesvolle carrière in het zeewezen die hem uiteindelijk de benoeming bracht van inspecteur van de stuurlieden namens de kamer Amsterdam van de VOC. In deze functie heeft hij zich op zeevaartkundig gebied verdienstelijk gemaakt door de publicatie van de eerste gedrukte zeeatlas, *De nieuwe groote lichtende zee-fakkel*, in 1753, en door het invoeren van technologische vernieuwingen in het navigatiewezen.[6]

Literatuur en zeevaart waren voor De Marre geen gescheiden werelden. Zijn literaire loopbaan begon hij als zeeman. In het 'Voorbericht' bij zijn lofdicht op Batavia vertelt hij tenminste dat de aanblik van de 'parel van het oosten' hem tot dichten had geïnspireerd.[7] De meeste ruimte reserveerde De Marre voor het zeewezen in het fysico-theologische leerdicht 'Bespiegelingen over Gods Wijsheid' waarmee de 'Eerkroon' in één band is uitgegeven.[8] In zijn vrome 'Bespiegelingen' laat De Marre zien hoe alles ter zee, van kompas tot sterrenhemel, een bewijs is van het bestaan van God. Voor de 'Eerkroon' kon na de 'Bespiegelingen' in dezelfde band een plaatsje ingeruimd worden, omdat de filosofische omzwervingen in de 'Bespiegelingen' eindigen bij de Kaap de Goede Hoop.[9]

Een rondwandeling door de 'Eerkroon'

De 'Eerkroon voor de Caab de Goede Hoop' is een *laus regionis*, een lofdicht op een landstreek, een genre dat min of meer wortelt in de poëzie en retorica van de klassieke oudheid.[10] Het gedicht is opgebouwd uit drie 'zangen' van ongeveer 330 regels. Elke zang wordt voorafgegaan door een korte synopsis van tien regels. Qua onderwerp valt het gedicht in twee delen uiteen: een beschrijving van de contemporaine toestand van de Kaap aan het begin en het einde van het gedicht, en een voorstelling van de geschie-

denis (vooral) in het middengedeelte. Alleen de overgang van begin- naar middendeel valt samen met de grens tussen twee zangen.

Voor de presentatie van de geografie en de geschiedenis van de Kaap maakt De Marre gebruik van een in de gerepresenteerde werkelijkheid rondbewegende verteller van het soort dat we ook kennen uit hofdichten: een praatgrage allesweter die in een zoetvloeiende woordenstroom over zijn onderwerp vertelt. De bezoeker tot wie hij zijn relaas richt, is een stille luisteraar wiens aanwezigheid niet meer dan een aanleiding is voor het vertellen van het verhaal. De bezoeker wordt twee keer aangeduid als 'vreemdeling' en is mogelijk een lid van een eerder toegesproken gezelschap 'Waterploegers' (zeelieden).

De verteller en zijn toehoorder zijn erg beweeglijk. Anders dan in het hofdicht volstond een wandeling niet als 'structuurprincipe' voor een lofdicht op een landstreek.[11] Weliswaar kunnen ''tVlek' (Kaapstad) en de aangrenzende tuin van de Compagnie wandelend bezocht worden, maar het beschouwen van de rest van de landstreek vraagt om meer beweging dan nodig is voor de bezichtiging van een tuin of een stad. Vandaar dat de 'Waterploegers' aangespoord worden naar de top van de Tafelberg te 'vliegen' (p. 140); de 'vreemdeling' wordt verzocht op een paard te klimmen om zo 'Houtbay' aan de andere kant van de Tafelberg te bezoeken (p. 142). Evenals in het hofdicht staat de beweging in dienst van de waarneming.[12] Men verplaatst zich om zo steeds nieuwe delen van de werkelijkheid te kunnen zien. De informatieve waarde van deze waarnemingen is in de 'Eerkroon' echter beperkt. Wat de verteller ziet, wordt vaak eenvoudigweg opgesomd.

Om de geschiedenis van de Kaap in de 'Eerkroon' ter sprake te kunnen brengen is heel wat kunst- en vliegwerk nodig, omdat de gerepresenteerde werkelijkheid steeds als product van waarneming wordt voorgesteld. De 'Dichtkunst' die verantwoordelijk is voor de geografische voorstelling, maakt daartoe tijdelijk plaats voor de Afrikaanse 'Zangsters' (muzen). De vertelling stokt (*aposiopèsis*) als de verteller zicht krijgt op de Kaapse werkelijkheid van een eeuw geleden:[13]

> Gy, eedle Zangsters
> [...]
> Laat my ook de oorzaak van der volken heil beschouwen,
> Geheime zaken aan den vreemdeling ontvouwen.
> Gy weet ze .... Maar wat's dit? hoort gy myn bede? Een licht,
> Een hemelglans rukt my de nevels van 't gezicht;
> Ik zie eene eeuw te rug. [...] (150)

De veranderingen doen zich bijna in omgekeerde volgorde voor als de voorstelling van de geschiedenis weer plaats maakt voor die van het contemporaine heden (p. 170).

De 'Eerkroon' handelt over de geografie en geschiedenis van de Kaap. Vooral het middendeel is historiografisch van aard, maar er worden ook in

de rest van het gedicht mededelingen gedaan over het verleden en zelfs de toekomst van de Kaap. De Marre's voorstelling van de Kaapse geschiedenis, die begint met de komst van de Portugezen, is correct en tegelijk vaag. Dat geldt ook voor het specifiek historiografische middendeel, waar De Marre vertelt over de eerste gevallen van Nederlandse betrokkenheid bij de Kaap. Achtereenvolgens zijn dat de naamgeving van het voorgebergte door ‘held Spilberg’ (Van Spilbergen), de vestiging van de volksplanting door ‘Rie(d)beek’, problemen met de natuur, oorlog met de inheemse bewoners en conflicten tussen de vrijburgers en de gouverneur. De problemen waar de kolonie volgens het verhaal van De Marre mee worstelde, stemmen overeen met de feiten, zonder dat hij jaartallen geeft of een nauwkeurige voorstelling van de historische ontwikkelingen biedt. Op twee plaatsen wordt er bovendien een blik in de toekomst geworpen. Als de onderdanen van de overheid (de VOC) hun plichten niet nakomen, zal de kolonie in chaos eindigen. Voor het heden is dit gelukkig niet te verwachten, omdat gouverneur ‘Zwellengrebel’ (Swellengrebel) de Kaap bestuurt.[14]

Deze lof van Swellengrebel aan het slot van de ‘Eerkroon’ heeft overigens een persoonlijke achtergrond. In het gedicht wordt meegedeeld dat De Marre in zijn Kaapse tijd bij Swellengrebel op bezoek is geweest op de buitenplaats van diens schoonmoeder, ‘'t welig Klasenbosch’. In het gedicht wenst hij daar weer te kunnen zijn:

> Mogt ik, gelyk weleer, by 't lommerig geboomt',
> Daar 't kruidenvoedend nat door groene dalen stroomt,
> De lauwer ons omringt, in uw gezelschap deelen! (p. 177)

Ook uit de Kaapse archivalia blijkt deze wederzijdse bekendheid. De Marre en Swellengrebel hebben tijdens het tweede bezoek van De Marre aan de Kaap een resolutie van de Politieke Raad gemeenschappelijk ondertekend.[15]

De Marre had niet de bedoeling in zijn gedicht een nauwkeurige voorstelling van de Kaap te geven. Zoals alle epideiktische literatuur had het gedicht niet in de eerste plaats de bedoeling te informeren.[16] Zelf zegt De Marre dat zijn gedicht tot doel had om de lezer te amuseren. Na de zware filosofische kost van het fysico-theologische leerdicht, wilde hij zijn boek met iets lichters afsluiten: ‘Ik heb achter deze Bespiegelingen, tot eene uitspanning, een Dichtkundige Beschryving van de Caab de Goede Hoop geschikt.’[17]

Voor een volledige beschryving van de Kaap kon de contemporaine Nederlandse lezer trouwens beter terecht bij geografische beschrijvingen in proza: de *Klare besgryving van de Cabo de Bona Esperanca* (Amsterdam 1652), de *Historische reizen door d'oostersche deelen van Asia* (Amsterdam 1711) van Abraham Bogaert, de *Beschryving van oud en nieuw Oost-Indiën* (1727-1726) van Valentyn en de *Naaukeurige en uitvoerige beschryving* van Peter Kolbe (1727). Deze beschrijvingen werden tot diep in de achttiende eeuw gezaghebbend geacht. Zo was de tweedelige, anonieme *Nieuwe*

algemene beschryving van de Kaap de Goede Hoop uit 1777 voor een groot deel een bewerking van het werk van Kolbe. Deze teksten hadden de uitdrukkelijke pretentie een nauwgezette beschrijving te bieden van de Kaap.[18] In boek- en afdelingstitels worden deze beschrijvingen daarom als 'nauwkeurig' aangemerkt. De titel van de Nederlandse vertaling van Kolbe's werk laat wat dit betreft helemaal geen misverstanden bestaan. Het is een *Naaukeurige en uitvoerige beschryving*.

De belangrijkste overeenkomst tussen de 'Eerkroon' en de nauwkeurige beschrijvingen is dat beide uit dezelfde elementen zijn opgebouwd: ligging, topografie (deze onderverdeeld in ''t Vlek' (Kaapstad), de tuinen, het gebergte, de baaien en de verder van de Kaap gelegen districten), de bewoners (kolonisten en oorspronkelijke bewoners) en de geschiedenis. Maar de invulling blijft bij De Marre veelal beperkt tot een enumeratie. Nauwkeurigheid wordt zelfs gemeden. Exacte gegevens, zoals de lengteen breedtegraden, klimatologische informatie en jaartallen, zijn in de 'Aanteekeningen' opgenomen, achter het gedicht, voorzover ze al verstrekt worden.

Er zijn meer verschillen. Dit wordt vooral zichtbaar als we letten op de aandacht die wordt gegeven aan de Hottentotten.

In de meeste geografische beschrijvingen en reisteksten over de Kaap wordt een groot deel van de tekst ingenomen door een beschrijving van het uiterlijk en de zeden van de Hottentotten.[19] Hoe groot, de belangstelling voor de Hottentotten in Europese reisteksten uit de tweede helft van de zeventiende eeuw was, leert een blik in de bloemlezing van Raven-Hart met passages uit Europese reisteksten over de Kaap.[20] Het trefwoord 'Hottentots' is met haar onderafdelingen het meest uitgebreide in het register. Bij Kolbe, Bogaert en de *Klare besgryvingh* beslaat de beschrijving van de Hottentotten ongeveer een-derde deel van de totale tekst over de Kaap. In Kolbe's boek, de omvangrijkste beschrijving van de Kaap uit de eerste helft van de achttiende eeuw, is aan de Hottentotten zelfs een prominente plaats in de titel gegeven. Na de aankondiging dat Kolbe's *Naaukeurige en uitvoerige beschryving* aandacht zal schenken aan de geografie en de natuurlijke historie van de Kaap, volgt een opsomming van wat het boek over de Hottentotten en de Europese kolonisten te melden heeft:

> [...]
> Waar by nog komt, een zeer nette en uit eige
> ondervinding opgemaakte Beschryving van den
> oorsprong der HOTTENTOTTEN:
> Vervattende
> Een merkwaardig Bericht van derselver Tale,
> Godsdienst, Maniere van Trouwen, Besnydenis,
> Opvoeding; als mede veele andere kurieuse
> Waarnemingen aangaande de Zeden van die Natie;
> den toestant van die Colonie en Europeaansche

> Inwoners: in gene andere Beschryving van dit
> Gewest te vinden.

De titelbladzijde van Kolbe's boek bewijst dat de Hottentotten boeken over de Kaap verkoopbaar maakten. De lezers waren dan ook nieuwsgierig naar vreemde volkeren. Zo meldt de Zweedse Zuid-Afrika-reiziger Sparman (Sparrman) aan het einde van de achttiende eeuw nog de aandrang van kennissen om iets over de vreemde volkeren in Zuid-Afrika in zijn reisverslag mee te delen, waarbij men graag bevestigd wilde worden in zijn geloof in Cyclopen, Syrenen en Trochlodyten. Helaas moest Sparman zijn lezers wat dit betreft teleurstellen. Hij had niets gezien wat de gebruikelijke menselijke maat te buiten ging.[21] In de 'Eerkroon' blijven de Hottentotten echter uiterst vaag en op de achtergrond. Ze worden aangeduid als 'de Landzaat' (oorspronkelijke bewoner) of als ''t onzinnig rot' wanneer ze in oorlog zijn met de Nederlanders. Over hun zeden horen we niet meer dan dat ze graag naar de muziek van de kolonisten luisteren.

Verschillen zijn er zelfs waar de 'Eerkroon' en de nauwkeurige beschrijvingen van hetzelfde middel van representatie gebruiken. Als de verteller in de 'Eerkroon' met zijn bezoeker de *'Lusthof der Maatschappij'* (aantekening in de marge; cursief in de tekst) betreedt, krijgen we te horen welke planten en vruchten hier allemaal te vinden zijn.

> Wie meld de schatten van 't oofttorsende geboomt',
> De goudgele appels en verrukkende abrikoozen,
> Die door hun gloeiend rood gelyk de morgen blozen;
> De koele perzikken, behaaglyk om hun kleur,
> En citers, die de lucht beämbren door hun geur,
> Terwyl de oranjes, die van verre ons oog belonken,
> Als guldene appels in het groen der blaadren pronken.
> [Enzovoort.]
> (p. 139-140)

Een opsomming van planten in de Compagniestuin, zij het met Latijnse benamingen, is ook te vinden in de geografische beschrijvingen. Maar de toepassing van dit representatiemiddel verschilt toch. Bij De Marre wordt het veel meer gebruikt dan in de nauwkeurige beschrijvingen. Zo zijn er reeksen met de namen van bergen, heuvels, districten, dorpen en tuinen. De informatieve waarde van dit soort opsommende beschrijvingen is beperkt. Over één element in een reeks, zoals een dorp of een district, zou immers meer gezegd moeten worden om het informatief van belang te kunnen maken. Ook als De Marre een lange opsomming geeft van de planten en vruchten uit de *'Lusthof der Maatschappij'*, is deze in vergelijking met de nauwkeurige beschrijvingen onvolledig. Valentyn en Kolbe geven veel meer namen.

De beschrijving van De Marre voldeed ook niet aan de eisen van betrouwbaarheid en geloofwaardigheid die aan reisbeschrijvingen en geogra-

fische werken gesteld werden. Terwijl deze beschrijvingen, zoals ook blijkt uit de titel van Kolbe's werk, sterk de nadruk leggen op autopsie - alles is zelf ervaren en daarom niet verzonnen - mengt De Marre zonder bedenkingen fictie door zijn tekst. De 'Waterploegers' 'vliegen' naar de top van de Tafelberg en de Kaapse muzen openen een uitzicht op het verleden van de Kaap. In het historiografische deel, waarin gebeurtenissen uit het verleden als waarnemingen gepresenteerd worden, introduceert De Marre bovendien een 'Overste der Lucht', die fictief is, zoals hij de lezers in het 'Voorbericht' bij de 'Bespiegelingen' en de 'Eerkroon' verzekert.[22] Bij een beschrijving met de pretentie van betrouwbaarheid zouden dit soort zaken de geloofwaardigheid ernstig geschaad hebben.[23]

Al is de 'Eerkroon' geen goede bron om vast te stellen wat men in de eerste helft van de achttiende eeuw van de Kaap *wist*, de tekst laat wel duidelijker dan de 'wetenschappelijke' beschrijvingen uitkomen hoe de Kaap binnen de achttiende-eeuwse Nederlandse cultuur *gewaardeerd* werd. De Eerkroon is een epideiktische tekst. De auteur van een dergelijke tekst heeft de neiging zich te richten naar gangbare waarden in een cultuur.[24] Wat er gelaakt en geprezen wordt, hangt in een lofdicht af van algemeen gedeelde opvattingen. De 'Eerkroon' geeft daardoor een indruk hoe er in Nederland tegen de Kaap aangekeken werd: wat men aan dit gebied prijzenswaardig en verwerpelijk vond.

Als we de 'Eerkroon voor de Caab de Goede Hoop' overzien, wordt het duidelijk dat bepaalde aspecten in de representatie geprezen worden en andere gelaakt. Het is bovendien goed mogelijk afzonderlijke sectoren binnen de representatie van de Kaapse werkelijkheid te onderscheiden die lof of blaam toegezwaaid krijgen. Daardoor heeft de representatie van de Kaapse, werkelijkheid in de 'Eerkroon' een sterk dichotomische structuur.

Prijzenswaardig is het koloniale heden van de Kaap zoals dat onder meer in het begindeel en het slotgedeelte van het gedicht aan bod komt. De Kaap is '[e]en landstreek daar 't beroemd Arkadië voor zwicht' (p. 134). De tuin van de compagnie bij ''t Vlek' overtreft de beroemde tuinen van de Hesperiden, Babel en Versailles, onder meer omdat hier de natuur alles schenkt ''t geen ze op duizend kusten baart' (p. 138). Niet alleen de geografie is prijzenswaardig, ook de inwoners zijn het. Over het leven van de kolonisten wordt gesproken in de termen van de *laus ruris*, de literaire lof op het landleven die zijn inspiratie vooral betrekt uit de tweede epode van Horatius ('Beatus ille'). De kolonist ('Neêrlands Onderzaat', p. 142) leidt een eenvoudig bestaan waarbij in alle levensbehoeften goed voorzien is. Hij is gelukkig op een wijze waarop de hoveling die in luxe leeft, dit niet kan zijn. De eenvoudige 'Landman' hoeft immers niet te vrezen voor aanslagen op zijn leven, die de hoveling wel te duchten heeft (p. 143-146).[25]

De andere bewoners van de Kaap komen niet of alleen zijdelings ter sprake in verbinding met de lof van het leven van de kolonisten. De oorspronkelijke bewoners ('Landzaat'), worden in dit verband slechts als bewonderende toehoorders van de muziek der kolonisten genoemd. Ze

figureren verder alleen in passages die met de toestand en de krachten van wildheid te maken hebben. In theorie had De Marre ze misschien voor een pastoraal tafereeltje kunnen gebruiken. In de praktijk was dat echter niet goed mogelijk. Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, werden de Hottentotten van de kust al vóór de Nederlandse vestiging getypeerd als wild en weerzinwekkend. Aan het begin van de achttiende eeuw nam alleen Kolbe, hoewel voorzichtig, afstand van het overwegend negatieve oordeel over de Hottentotten dat in het werk van andere schrijvers over de Kaap gangbaar was.[26] Voor een epideiktische tekst, een genre dat geneigd is heersende opvattingen te bevestigen, vormden de Hottentotten daardoor geen geschikt materiaal voor passages waarin het leven van de bewoners van de Kaap wordt geprezen. Dat geldt ook voor de slaven. Hoewel ze volgens Kolbe in de omgang te verkiezen waren boven de Hottentotten omdat ze door hun meesters onder dreiging van straf gedwongen werden tot zindelijkheid, waren het verder ellendelingen. Ze verkwistten hun geld en waren hovaardig, moorddadig en wellustig.[27] Ook de slaven waren daardoor gediskwalificeerd voor een rol in passages waar de lof van de bewoners van de Kaap werd gezongen.

Behalve mooi en een woonplaats van gelukkige landlieden, is de Kaap ook buitengewoon nuttig voor de ‘Waterploegers’. Voor hen is het een onmisbare rustplaats op reizen van en naar Indië. Het is de enige plaats die zij op heen- en terugreis kunnen aandoen, waardoor dit gebied Mauritius en St. Helena overtreft. Mooi en nuttig gaan voortdurend samen in de representatie van de Kaap in de ‘Eerkroon’ en culmineren in de beschrijvingen van de tuinen van de Compagnie, de tuin bij ‘'t Vlek’, het Nieuweland en het Rondeboschje, die, fraai als ze zijn, ook zorgen voor het herstel van de ‘Waterploegers’.

Hiermee in contrast staan passages waarin juist de nutteloze en de lelijke aspecten van de Kaapse werkelijkheid afkeurend voorgesteld worden. Deze worden vooral in het verleden van de Kaap gevonden. Terwijl de Kaap nu (onder voorwaarden, zullen we nog zien) lofwaardig is, was zij vroeger, vóór de vestiging van een Nederlandse kolonie, een verschrikkelijk oord. Toen de Portugezen voor de kust verschenen was de ‘landstreek’ bij de Tafelberg waar later 't Vlek zou ontstaan, er slecht aan toe:

> Het dal, onwandelbaar, afzichtig, dicht bewossen
> Met biezen, heesters, en onnutte kreupelbossen,
> Bezaaid of overdekt met steenen zonder tal,
> Waarop een snelle stroom, of hooge waterval
> De stilte ontrustte, en 't hart door vreeze hield bevangen
> Was toen een woning van afgrysselyke slangen:
> Ja, 't hooge berggevaarte, onnaakbaar, en in 't rond
> Bezet met bosschen, daar de naarheid schuilplaats vond,
> Waaruit de wêergalm klonk van brullende gedrochten,
> Was toen niets dan een baak op de Ooster watertogten.
> Des Lands bewoonders, niet bepaald door hoog gezag,

Afb. 7 Tafelbaai met de exponenten van wildheid op de voorgrond (uit: Olfert Dapper, Nauwkeurige Beschryvinge der Afrikaensche Gewesten)

> Afschuwlyk van gelaat, van uitspraak, van gedrag,
> Die, daar zy 't naakte lyf met schapenvachten kleeden,
> Van 't menschlyk schepsel niets bezitten dan de leden,
> Verschaften aan dees oord, in zyn volmaakten stand,
> Noch grooter afzicht dan de woestheid van het land
> [...] (p. 136-137)

In deze beschrijving van de voor-koloniale toestand vinden we zo'n beetje alle elementen van de *locus terribilis*, het verschrikkelijke oord, zoals Klaus Garber de literaire voorstelling van het akelige landschap genoemd heeft: wild gedierte, kreupelhout, bergen.[28] Maar de inwoners, de Khoi, overtreffen dit alles met hun anarchistische samenleving, afschuwelijke uiterlijk, taal, gedrag en kleding. Ze zijn een koloniale toevoeging aan de *locus terribilis* zoals die in de literatuur over Europa gangbaar was.

De prachtige toestand van de Kaap in het heden is een gevolg van de inspanningen van de Nederlanders: ‘Het lust ons [...] Te zien hoe Yver, die uit wyze Voorzorg sproot, den grond verrykte met lustwekkende gebouwen’ (p. 137). Binnen het diachrone perspectief op de Kaapse werkelijkheid is de voorstelling van de Kaap geconstrueerd als een scherpe dichotomie waarin het eerste koloniale ingrijpen een scharnier is tussen een toestand van chaos en een van orde. De stichting van de kolonie zorgt voor het scheppen van orde en het uitwissen van de afzichtelijke woestheid. Dat wordt vooral zichtbaar in het chronologische overzicht van de Kaapse geschiedenis uit het middendeel, in een passage uit de ‘Eerkroon’ met het bijschrift in de marge: *‘Verrichting der Volkplanting’* (cursief in de tekst). Op het niveau van de representatie krijgt dit vorm in het uitwissen van de

kenmerken van de *locus terribilis*: de woeste kust wordt ‘ontlast’ van wilde plantengroei en de rest van het land van wilde dieren. De wilde bewoners temt men door een verdrag met hen te sluiten.

> Men stap'er fluks op 't strand, ontlast de woeste boorden
> Van hei en kreupelbosch, verjaagt naar andere oorden
> Het roofziek wild gediert'; men treed 'er in verbond
> Met hen aan wie 't bestier des grooten Uithoeks stond;
> Men mangelt[29] grond en erf, om zich met recht te vesten.
> Geen vogels, yvrig in 't voltooien hunner nesten,
> Zyn driftiger dan 't volk, nu zwoegende om de rust.
> Men rent'er landwaarts, tot ontdekking van de kust,
> Die vette heuvels toont, en welige valeien;
> (p. 154)

Na het temmen van het nieuwe gebied en zijn bewoners wordt in het vervolg in lichamelijke, zelfs seksuele termen gesproken over het begin van de landbouw in de volksplanting.[30]

> Nu raakt de ploeg te veld, die door een' berg van keien
> De rustende aarde klieft, die, eeuwig ongerept,
> Als met een' open mond een' nieuwen adem schept,
> En, door de lucht gestreeld, nu schynt in liefde ontsteken,
> Om zaad en plantgewas al koestrend voort te kweken.
> (p. 154)

Uiteindelijk is ‘al de woestheid van dit voorgebergt' verdwenen’ (p. 154). Zelfs de wilde inwoners (de ‘Landzaat’) blijken getemd als zij de ‘maatzang’ beluisteren die door de kolonisten in hun vrije tijd wordt voortgebracht (p. 155). Kolonisatie betekent in deze voorstelling zoveel als het in cultuur brengen van het woeste land en zijn bewoners: *cultivare*.

Als de transformatie van het Kaapse milieu zich heeft voltrokken, wil dat niet zeggen dat alle woestheid en slechtheid voor altijd uitgebannen zijn. Het historiografische middendeel van de ‘Eerkroon’ handelt grotendeels over de moeilijkheden die men had om de orde te handhaven. Allereerst zijn het krachten van buiten die een bedreiging vormen. Een fictieve, luciferische Overste der Lucht wil het prille geluk van de volksplanting verwoesten. De dichotomische structuur die we al eerder opmerkten, wordt nu op een metafysisch niveau voortgezet. God (‘'s Hemels Voorzorg’) is hierbij de beschermer van het koloniale project en komt te staan tegenover de wilde (natuur)krachten die worden aangevoerd door de Overste der Lucht.

De Overste der Lucht pleegt zijn eerste aanslag met de hulp van de winden waar de Kaap berucht om is en waarnaar ook een van de toppen van het Kaapse voorgebergte, de Windberg, genoemd is. Na verwoestingen te hebben aangericht, worden de winden door God geknecht en zullen ze

voortaan de Kaap moeten beschermen tegen buitenlandse vijanden. Ze zijn zo opgenomen in het orde-scheppende koloniale project. De tweede aanslag die de Overste der Lucht onderneemt, is een aanval van de oorspronkelijke bewoners van Zuid-Afrika op de kolonie. De aanval eindigt in hun nederlaag en een verdere uitbreiding van de kolonie (p. 164-5), waardoor gebieden als Het Land van Waveren en het grondgebied van Stellenbosch en Drakenstein bij de kolonie gevoegd kunnen worden. Welvaart heerst hierna. Maar volgens de gangbare wijsheid brengt de voorspoed afgunst en tweedracht voort, maatschappelijke ondeugden die ervoor zorgen dat de kolonie voor de derde keer dreigt terug te vallen in chaos.[31] De gezagsverhoudingen raken verstoord als de burgers in opstand komen tegen het gezag van de Maatschappij.

Hoewel de Maatschappij haar gezag weet te herstellen, is de dreiging van chaos die zich kan uiten in oorlog niet voorgoed uit de weg geruimd. Wanneer ‘'s Hemels Voorzorg’ de externe dreiging van de Overste der Lucht heeft afgeweerd, profeteert hij dat chaos in de toekomst weer zal terugkeren: schepen zullen vergaan, burgeroorlog zal verschrikking brengen; ‘[d]e dolle Batavier rooit zelf zyn grootheid uit’ en de ‘Maatschappy’ zal door ‘opgeruide Magten’ overvallen worden (p. 160-162). Dit alles zal gebeuren als ‘'t volk, vervoerd door weelde, ons niet erkennen zal’ (p. 160). Het ‘natuurregt’ wordt in zo'n geval geschonden. Later wordt dit nog eens herhaald door de verteller, maar dan is wanbestuur de oorzaak voor de ondergang, ‘als vreê wierd uit uw’ Staat gebannen, / En gy [dit wil zeggen de Kaap] bestuurt wierd door baatzuchtige Tyrannen' (p. 175):

> Dan wierd, ô schoon Gewest! door zulk een dwinglandy,
> Uw vruchtbre grond op nieuw een naare woesteny;
> Dan zag ik, met de liefde, uw welvaart, uw vermogen,
> Uw nut en overvloed, gelyk een' damp vervlogen:
> Uw land, ontsierd, ontvolkt, wierd, op dat oogenblik,
> Met uw verlaten reê, der waterploegren schrik.
> (p. 176)

Gelukkig is dit voor het heden niet te duchten omdat ‘Zwellengrebel’ gouverneur van de Kaap is. Aan hem is het herstel van de welvaart van de Kaap te danken. Als De Marre weer Swellengrebels gezelschap had mogen smaken op diens Kaapse buitenplaats Klasenbosch, dan zou de muze van de dichter zingen:

> [...] hoe uw [Swellengrebels] nedrigheid, uw deugd
> Uw trouw, uw yver, U ten eerstoel heeft verheven;
> Hoe Ge, op dien dag, de vrede en liefde deed herleven,
> Der Burgren welvaart hebt herstelt door wys beleid:
> Dan zong zy, nu het Vlek wydtustig uitgebreid,
> 't Gebergte alom bezaaid, of sierlyk is bewossen
> Met voedzaam aardgewas, met eedle wyngaardbosschen;

> Nu 't veld is overdekt met troepen wollig vee,
> Hoe dit de vruchten zyn van een' gewenschten vreê:
> Dan wenschte zy dat nooit die vrede wierd geschonden,
> Dat Gy, door liefde en pligt aan 't heil des Volks verbonden,
> En door uw minzaamheid geliefkoosd en geächt,
> Hun roem en wellust bleeft, en de eer van uw Geslacht.
> (p. 178)

Het lofdicht op de Kaap de Goede Hoop is vanuit dit perspectief ook een pluim op de hoed van De Marre's vriend.

Zoals we zagen, valt de grens tussen de sectoren die blaam en lof verdienen niet volledig samen met de scheiding tussen de koloniale en voorkoloniale toestand van de Kaap. Moraal-theologische en staatkundige voorwaarden zijn bepalend voor de voortreffelijke toestand van de Kaapkolonie vanaf het vestigen van de volksplanting. Als aan deze voorwaarden voldaan is, bestaat er een prijzenswaardige orde. Ontbreken ze of vallen ze weg, dan kan de Kaap terugvallen in een toestand van verwerpelijke woestheid. Het goede valt daardoor niet volledig samen met de koloniale werkelijkheid. Anderzijds is alles wat uitsluitend inheems is - het wilde landschap met wilde plantengroei, wilde dieren en wilde mensen - wel vanzelfsprekend verwerpelijk. Deze vaststelling wil ik tot uitgangspunt nemen voor enkele overwegingen over de ideologische kanten van de ‘Eerkroon’ waarmee ik dit hoofdstuk wil afsluiten.

Een kolonialistische ideologie in de ‘Eerkroon’?

Vanuit een postkoloniaal gezichtspunt is men geneigd alle Europese teksten over de vreemde wereld ideologische bedoelingen toe te schrijven.[32] Daar is geen bezwaar tegen, zolang men aan het begrip ideologie een ruime betekenis wil geven. Ik heb de indruk dat in de meeste Europese teksten over de niet-Europese wereld een wijze van categoriseren en beschrijven (een discours) gebruikt wordt die in de confrontatie met andere culturen provinciaal Europees gaat lijken, terwijl zij als universeel geldig gehanteerd wordt. Europese ideeën over orde en wildheid zijn hiervan een voorbeeld. Van een ideologie in de betekenis van een gedachtenconstructie die machtsuitoefening of een bevoorrechte positie legitimeert, lijkt echter in veel minder teksten sprake te zijn. In een koloniale context zou zo'n ideologie onder meer tot doel hebben de Europese heerschappij over vreemd gebied te rechtvaardigen.

Er is, denk ik, geen reden om aan te nemen dat de Nederlandse heerschappij over de Kaap in de ‘Eerkroon’ gerechtvaardigd wordt. Allereerst niet, omdat dit niet nodig was. Aan het begin van de achttiende eeuw was er geen noemenswaardige kritiek op het verwerven van koloniaal bezit door de VOC, zolang bestuur en handel maar rechtvaardig waren.[33] Dit is

in elk geval het standpunt van De Marre in *Batavia* en in de 'Eerkroon'. In beide teksten verbindt hij het voortbestaan van het bewind van de 'Maatschappij' aan goed bestuur, zonder de heerschappij van de VOC over buiten-Europees gebied ter discussie te stellen. De belangrijkste overweging is echter dat het bezit van de Kaap in De Marre's voorstelling rechtmatig is. Het gedeelte van de Kaap bij Tafelbaai was volgens hem verkregen door ruilhandel en de dieper in het binnenland gelegen delen door het sluiten van een verdrag en 'recht van oorlog'.[34] Dit waren aanvaardbare argumenten in de achttiende eeuw.

Het valt echter niet te ontkennen dat de representatie wel tendeert naar een van de standaardargumenten om een koloniaal bewind en later apartheid te verdedigen: de rechtvaardiging van Europese heerschappij met een beroep op de verbeteringen die het Europese koloniale regime tot stand heeft gebracht.[35] In de Kaap kwam de lofwaardige orde immers tot stand door het vestigen van een volksplanting. De ordebrengende, Nederlandse 'Maatschappij' en haar onderdanen staan in deze voorstelling tegenover de in chaos levende inboorlingen. In het vervolg van de representatie raakt dit patroon echter danig verstoord. De krachten van chaos blijken ook binnen de Nederlandse Volksplanting werkzaam te zijn. De vrijburgers komen in opstand tegen het wettige gezag van de Maatschappij en het is zelfs niet uitgesloten dat de Maatschappij ooit zijn plichten als goede bestuurder zal verzaken. Niettemin, kan men zeggen, viel het begin van alle goede dingen samen met het begin van de volksplanting. Maar gezien het ontbreken van redenen voor een rechtvaardiging - geen kritiek, rechtmatige titel van eigendom - ben ik niet geneigd deze transformatie als rechtvaardiging van de VOC-heerschappij over de Kaap op te vatten.

Als epideiktisch gedicht sluit de tekst aan bij gangbare Nederlandse en Europese voorstellingen over de werkelijkheid. Daarin kon de Kaap alleen lofwaardig zijn als een oord waar de natuur en de inwoners een ordelijk bestaan leidden. Wilde natuur en ook andere vormen van wildheid waren in de Europese voorstelling van de werkelijkheid over het algemeen verwerpelijk tot aan de Romantiek, tenzij ze, zoals de edele wilde, bruikbaar waren voor cultuurkritiek.[36] Vandaar dat de Hottentotten maar zijdelings ter sprake komen en dan meestal alleen in negatieve zin. De Verrichting der Volkplanting vormt de voorwaarde voor de prijzenswaardige eigenschappen van de kolonie. Alleen dankzij de inspanningen van de kolonisten is het mogelijk de Eerkroon op het hoofd van de Kaap te planten. In het gedicht worden dit soort inspanningen herhaaldelijk onder de aandacht van de lezer gebracht. In één geval wordt er zelfs expliciet een verband gelegd tussen de Nederlandse inspanningen ('kunst') en de lofwaardige toestand van de Kaap:

> [...]
> 't Bewassen akkerland, de velden, 's aardryks schat,
> De lustplantadiën, *waarop de kunst mag roemen*;
> (p. 149, mijn cursivering)

Vanuit een achttiende-eeuws Nederlands perspectief kan de Kaap alleen prijzenswaardig zijn als de vreemde wildheid vervangen is door een Nederlandse orde. Van een koloniale ideologie in een zeer ruime betekenis, is inderdaad sprake.

Eindnoten:

1 Begrijpelijkerwijs overheerst de negatieve houding sinds de kritiek op blanke overheersing in Zuid-Afrika algemeen werd. Zo noemt de *Illustrated history of South Africa. The real story* (Kaapstad 1988), van Reader's Digest, de Nederlandse periode 'The fatal impact 1652-1800'.

2 Vertalingen zijn: Peter Kolbe, *Naauwkeurige en uitvoerige beschryving van de Kaap de Goede Hoop* [...], 2 delen, Amsterdam 1727 (vert. uit het Duits van *Capvt Bonae Spei Hodiernum. Das ist des Africanischen Vorgebirges der Guten Hofnung*, Neurenberg 1719); Anders Sparman, *Reize naar de Kaap de Goede Hoop, de landen van den Zuidpool, en rondom de waereld; doch voornaamlijk in de landen der Hottentotten en Kafferen; in de jaaren 1772 tot 1776 gedaan door Andreas Sparman [...]*, 2 delen, Leiden/Amsterdam 1787 (vert. uit het Duits); Francois le Vaillant, *Reize in de binnen landen van Afrika, langs de Kaap de Goede Hoop, in de jaaren MDCCLXXX tot MDCCLXXXV, gedaan door den heer le Vaillant, uit het Fransch door J.D. Pasteur*, 4 delen, Leyden en Amsterdam 1791-1798. Het deel van *Oud en nieuw Oost-Indien* van Francois Valentyn over de Kaap is gedeeltelijk een bewerking van Kolbe. De *Nieuwe algemene beschryving van de Kaap de Goede Hoop* (2 delen, Amsterdam 1777) is in zijn geheel een bewerking van Kolbe met aanvullingen uit andere bronnen (onder andere Valentyn).

3 Siegfried Huigen, 'Jarige meisjes, "Hottentotten" en het zand van Robbeneiland: Pieter de Neyn aan de Kaap (1672-1674)', in: *De zeventiende eeuw* 7 (1991), p. 149-158.

4 In *Dutch Asiatic Shipping* zijn twee bezoeken van De Marre als bevelvoerder van de 'Heesburg' geregistreerd: van 27 september tot 23 oktober 1728 op weg naar Batavia en van 28 december 1731 tot 2 februari 1732 op de terugreis naar Nederland (J.R. Bruijn, J.R. Gaastra en F.S. Schöffer (eds.), *Dutch Asiatic Shipping*, 3 delen, Den Haag 1987 (R.G.P. Grote Serie, 165-167). Deel 2, p. 402-403, no. 2735.3; deel 3, p. 304-305, no. 6820.3.).

5 P.G. Witsen Gysbeek, *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*, deel 4, Amsterdam 1823, p. 344-366, met name p. 365. Vooral aan het begin van zijn literaire carrière was De Marre betrokken bij het toneelleven. Behalve *Jacoba van Beieren* publiceerde hij *Marcus Curtius* en een gedicht ter gelegenheid van het honderjarig bestaan van de Amsterdamse schouwburg. Hij was bovendien betrokken bij het bestuur van de schouwburg. (J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*, deel 5, Haarlem 1924, p. 263-272.)

6 G. Schilder, 'Het cartografisch bedrijf van de VOC' en W.F.J. Mörzer Bruyns, 'De navigatie bij de VOC', in: *De VOC in de kaart gekeken. Cartografie en navigatie van de Verenigde Oostindische Compagnie 1602-1799*, 's-Gravenhage 1988, p. 17-64.

7 *Batavia. Begrepen in zes boeken*, Amsterdam 1740.

8 *Bespiegelingen over Gods Wysheid in 't bestier der schepselen, en Eerkroon voor de Caab de Goede Hoop, door Jan de Marre*, Amsterdam 1746.

9 Zie het 'Voorbericht' bij de 'Bespiegelingen' en de 'Eerkroon'. Behalve de hier genoemde werken publiceerde De Marre in hetzelfde jaar nog een bundel gelegenheidspoëzie: *Hof en Mengeldichten*, Amsterdam 1746.

10 Vossius kan alleen fragmenten van een lof op een streek aanwijzen in de Latijnse literatuur, zoals een 'laus Italiae' in de *Georgica* van Vergilius (*Gerardi Ioannis Vossii, Commentariorium rhetoricorum, sive oratoriarum institutionum libri sex [...]*, Leiden 1643, deel I, par. xxxix, p. 103-4). De beschrijving van de *laus regionis* volgt bij Vossius op de stedelof. Er is grote verwantschap tussen de lof op een streek en de stedelof. In de beschouwing over de 'Eerkroon' is het echter niet mijn bedoeling om de genreconventies van het streekgedicht te onderzoeken.

11 Over de ‘wandeling als structuurprincipe’ in het hofdicht: Willemien B. de Vries, ‘Toetsing van een genre: vier onbekende achttiende-eeuwse hofdichten’, in: *De nieuwe taalgids* 78 (1985), p. 110-126, met name p. 117.
12 Op het belang van de waarneming als representatie-middel in het hofdicht is vooral gewezen door Arie Jan Gelderblom: ‘Observaties op de buitenplaats’, in: *Mannen en maagden in Hollands tuin*, diss. Utrecht 1991, p. 78-93.
13 Het gebruik van *aposiopèsis* heeft in de ‘Eerkroon’ een dispositieve functie. Het is volgens Quintilianus een geschikt middel om van een onderdeel in een rede over te stappen op een ander onderdeel (Quint. 9.2.55; H.E. Butler (ed.), *The institutio oratoria of Quintilian*, 4 delen, Londen/New York 1920-1922).
14 Hendrik Swellengrebel, een Kapenaar van geboorte, was van 1738 tot 1751 gouverneur van de Kaap. Over Swellengrebel: A. Hallema, ‘Een vergeten Kaapsche gouverneur Hendrik Swellengrebel 1739-1751’, in: *De Indische Gids* 54 (1932), p. 5-23.
15 G.C. de Wet (ed.), *Resolusies van die Politieke Raad*, deel 8, Pretoria 1975, p. 185.
16 Beale zegt hiervover: ‘Information in epideictic is generally of a summary nature and has more the quality of reiteration or reminder than of news’ (Walter H. Beale, ‘Rhetorical performative discourse: a new theory of epideictic’, in: *Philosophy and rhetoric* 11 (1978), p. 221-246, met name p. 237).
17 ‘Voorbericht’ bij de ‘Bespiegelingen’ en de ‘Eerkroon’.
18 Een paar van deze beschrijvingen worden in de titel als ‘nauwkeurige’ beschrijvingen aangemerkt.
19 In dit opzicht is het anonieme ‘Beknopt verhaal der vesting, stad, en 't land van de Kaap Goede Hoop [...]’ onder de Nederlandse beschrijvingen een uitzondering. Het werd als aanhangsel toegevoegd bij de *Beschryvinge van Batavia* (Amsterdam 1742). Deze beschrijving van de Kaap met een omvang van twintig bladzijden noemt de Hottentotten alleen onder de inwoners van de Kaap, zonder ze verder te beschrijven. De tekst speelde in de achttiendeeeuwse beeldvorming over de Kaap echter geen rol van betekenis. Nergens wordt er in andere teksten uit de achttiende eeuw naar het ‘Beknopt verhaal’ verwezen.
20 R. Raven-Hart, *Cape of Good Hope 1652-1702. The first fifty years of Dutch colonisation as seen by callers*, 2 delen, Kaapstad 1971.
21 Anders Sparman, *Reize naar de Kaap de Goede Hoop* (1787), deel 1, p. xxxv.
22 ‘Hierby heb ik ook te verwittigen, dat men het invoeren van den Vorst der Lucht, in den Tweeden Zang van het Werkje [bedoeld is de “Eerkroon”], te houden hebbe voor eene Poëtische Vinding, en gewettigde Vryheid, om den naam van eenen Berg, en de twee verschillende Winden, die in de twee Jaarsaizoenen aan dien Zuidhoek regeeren, op eene Dichtkundige wyze te beschryven; zonder daarmede te willen beteekenen, dat de Oorzaak van die Winden, en de Krygsberoerten, door dien gemelden Vorst der Lucht zouden zyn voortgebragt.’
23 François Hartog heeft aangetoond dat Herodotus al zijn best doet om zijn lezers te overtuigen van de geloofwaardigheid van zijn geografische en historische voorstelling (*Le miroir d'Hérodote*).
24 Over de epideiktische retorica als bevestiging van traditionele waarden: Ch. Perelman en L. Olbrechts-Tyteca, *The new rhetoric. A treatise on argumentation*, Notre Dame/ Londen 1971, p. 52-53. Zo ook: Dale L. Sullivan, ‘The epideictic rhetoric of science’, in: *Journal of business and technical communication* 5 (1991), p. 229-245; ‘The ethos of epideictic encounter’, in: *Philosophy and rhetoric* 26 (1993), p. 113-133. Verder over het epideiktische genre: Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960, p. 129-136 en J. Richard Chase, ‘The classical conception of epideictic’, in: *The quarterly journal of speech* 47 (1961), p. 293-300.
25 Anke-Marie Lohmeier, *Beatus ille. Studien zum ‘Lob des Landlebens’ in der Literatur des absolutistischen Zeitalters*, Tübingen 1981; Maren-Sofie Rostvig, *The happy man. Studies in the metamorphoses of a classical ideal*, deel 1, Oslo 1962. De hofkritiek - de afkeurende voorstelling van het vorstelijke hof en de hovelingen - in de ‘Eerkroon’ gaat niet terug op Horatius' tweede Epode of Vergilius' *Georgica*, maar heeft zijn wortels in de middeleeuwse literatuur (Claus Uhlig, *Hofkritik im England des Mittelalters und der Renaissance. Studien zu einem Gemeinplatz der europäischen Moralistik*, Berlijn 1973).
26 Zie verder in hoofdstuk 3.
27 Peter Kolbe, *Naauwkeurige en uitvoerige beschryving*, deel 1, p. 323-324, 389, 432,440, deel 2, p. 151.
28 Klaus Garber, *Der locus amoenus und der locus terribilis*, Keulen/Wenen 1977, p. 226-308.

29 Dit betekent: ‘ruilt’ (WNT, deel 9, kol. 196-7).
30 In het koloniale discours is dit een gangbare metafoor voor de Europese houding tegenover het veroverde gebied. Europeanen en hun activiteiten worden als mannelijk voorgesteld, terwijl de kolonie een gewillige vrouw is. Vgl. de prent van Theodoor de Bry waarop Amerigo Vespucci staat tegenover een naakte vrouw in een hangmat die Amerika personifieert (afgedrukt in: Michel de Certeau, *L'écriture de l'histoire*, Parijs 1975).
31 Zie bijvoorbeeld hiervoor Vondels ‘lantspel’ *De Leeuwendalers*, r. 775-781 (*De werken van Vondel*, deel 5, Amsterdam 1931, p. 263-353).
32 Zie hierover hoofdstuk 5.
33 In de achttiende-eeuwse letterkunde is de eerste aanklacht tegen Nederlands koloniaal optreden het toneelstuk *Agon, sultan van Bantam*, van Onno Zwier van Haren uit 1769.
34 ‘Men mangelt grond en erf’ (p. 154); ‘Toen kreeg de Maatschappy door onderling verbond, / Door 't recht des oorlogs, deel in uitgestrekter grond’ (p-165).
35 Raymond Kennedy, ‘The colonial crisis and the future’, in: Ralph Linton (ed.), *The science of man in the world crisis*, New York 1950, p. 306-346; David Spurr, *The rhetoric of empire. Colonial discourse in journalism, travel writing, and imperial administration*, p. 76-91; J.M. du Preez, *Africana Afrikaner. Master symbols in South African school text books*, Alberton z.j.
36 Contemporaine Nederlandse opvattingen over het landschap worden beschreven door Erik de Jong, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*, Amsterdam 1993, p. 35-41. Pas aan het einde van de achttiende eeuw ontstond bij de Westeuropese elite een voorliefde voor het wilde landschap (Keith Thomas, *Man and the natural world. Changing attitudes in England 1500-1800*, Londen 1983, met name p. 254-269). Over de rol van de wilden in Europese filosofen-debatten: H. Clastres, ‘L'idéologie de la conquête: sauvages et civilisés au XVIIIe siècle’, in: F. Châtelet (éd.), *Les idéologies*, deel 3, Verviers 1981, p. 191-210.

3 De prehistorie van de Kaap volgens dominee Borcherds

Onderweg naar Indië wordt de Oost-Indische ambtenaar Teenstra in 1825 door reumatiek gedwongen om in Kaapstad aan land te gaan.[1] Na zijn ontscheping dragen twee slaven hem van de landingssteiger naar een bagage-wagen die hem naar zijn logement brengt. Daar zweeft hij geruime tijd tussen leven en dood, waarbij zelfs krachtige medicijnen - vomatieven, laxatieven, bloedzuigers, verzoete kwik en 's avonds opium - zijn toestand niet kunnen verbeteren. Alleen een kuur in de warme baden van Caledon heeft hem kunnen redden. Hierdoor is hij na zijn terugkeer naar Kaapstad in staat om indrukken van het Kaapstadse leven van 1825 op te doen.

Kaapstad maakte op hem over het algemeen een zeer gunstige indruk. Men at er goed, kleedde zich keurig en er was ook vermaak. Wie vrouwenvlees wilde zien, moest naar de schouwburg. Dankzij het warme klimaat lieten de vrouwelijke bezoekers veel bloot. Een attractie van wereldformaat was de vrijmetselaarsloge ‘De Goede Hoop’. Het gebouw met het alziend oog op de gevel was groots en in de achtertuin van hun loge hadden de heren vrijmetselaars een sociëteit met biljartzalen laten optrekken, die door scheepskapiteins werd geprezen als de beste in zijn soort ter wereld. Over het algemeen maakte Kaapstad op Teenstra nog een sterk Nederlandse indruk:

> Niettegenstaande de Kaap-kolonie of volkplanting nu reeds 19 jaren onder het Engelsche Gouvernement behoort, hebben de Hollanders hier toch boven de Engelschen in alles den voorrang; ook noemen zij Holland het Vaderland, en de slaven zeggen niet zelden, als zij Hollanders zien: ‘daar gaan Vaderlanders heen’. (p. 85)

In deze nog steeds sterk ‘Hollandse’ Kaapkolonie was naast een Engels circuit het begin van een Kaaps-Hollands cultureel circuit te vinden. Ook hieraan nam Teenstra deel. Men mag immers aannemen dat hij niet alleen naar de schouwburg ging om decolleté's te bewonderen. Behalve schouwburgbezoeker was Teenstra lezer van het Kaapse *Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tydschrift* (NZAT). De lectuur van een ‘treffend verslag’ van grotten bij Kaap Agulhas, geschreven door de Stellenbossche predikant Meent Borcherds, bracht hem ertoe daarheen een uitstapje te maken tijdens zijn reis door de oostelijke delen van de Kaapkolonie.[2]

Veranderingen in het Kaapse culturele leven rond 1800

Tijdens het verblijf van Teenstra had de Kaap op cultureel gebied meer te bieden dan in de laatste jaren van het Compagniesbewind. In de zeventien-

de en de achttiende eeuw werd er wel geschreven in Zuid-Afrika, maar weinig daarvan was volgens contemporaine opvattingen literair. Men schreef teksten, zoals reisjournalen, brieven en dagregisters, die meestal niet voor publicatie bestemd waren. Poëzie werd hoofdzakelijk en hoogstzelden geschreven door passanten die hun werk in Nederland publiceerden.[3] Als er al poëzie voor lokaal gebruik werd geschreven, dan bleef de circulatie ervan beperkt tot de familiekring door het ontbreken van een drukpers.[4]

Een regionaal cultureel leven dat de familiekring te buiten ging, ontstond pas aan het begin van de negentiende eeuw. Dit hangt samen met twee belangrijke ontwikkelingen. Allereerst werden na 1800 instituties opgericht die deelname van een groter publiek aan het culturele leven mogelijk maakten. In 1801 werd de 'Afrikaansche Schouwburg' geopend en 5 maart 1803 werd daar door het toneelgezelschap 'Tot leering en vermaak' *De Papegaay* van Kotzebue gespeeld, het eerste (vertaalde) Nederlandse toneelstuk in de Kaapse schouwburg.[5] Enkele decennia later, in 1829, is er ook sprake van Nederlandse toneelopvoeringen in Stellenbosch, vijftig kilometer buiten Kaapstad.[6] In 1802 werd in Kaapstad een departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gesticht, waarvan vooral de verdiensten op het gebied van onderwijs enige aandacht hebben gekregen in de historiografie.[7]

Mensen met een donkere huid werden aan het begin van de negentiende eeuw nog niet van dit culturele leven uitgesloten. Het Kaapse departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was bijvoorbeeld gesticht door J.A. Vermaak, bijgenaamd 'Zwart Vermaak', een rijke koopman, die voor een kwart van niet-Europese afkomst was.[8] Een andere prominente Kapenaar van gemengd bloed was de predikant M.C. Vos. In zijn autobiografie, het *Merkwaardig verhaal aangaande het leven en lotgevallen van Michiel Christiaan Vos [...] door hem zelven in den Jare 1819 briefsgewijze aan eenen vriend medegedeeld*, verbergt Vos niet dat hij is geboren uit ouders die van 'Europeesche en Aziatische voorouders afkomstig waren'.[9]

Voor het literaire leven was een tweede ontwikkeling nog belangrijker dan het ontstaan van culturele instituties: de komst van een drukpers aan het einde van de achttiende eeuw.[10] Voor het eerst werd het hierdoor mogelijk teksten lokaal te vervaardigen en te verspreiden. Aanvankelijk waren dit uitsluitend gebruiksteksten, zoals aankondigingen en almanakken. In 1801 werd het eerste literaire werk van iemand uit Zuid-Afrika voor de Zuid-Afrikaanse markt uitgegeven: een niet bewaard gebleven gedicht van de Stellenbossche dominee Meent Borcherds voor een landbouwkundig genootschap. Het tweede literaire product van de Kaapse pers, het leerdicht *De Maan* van Meent Borcherds, uit 1802-3, is wel bewaard.[11]

Het *Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tydschrift*

Het belangrijkste Nederlandstalige product van de Kaapse pers was echter Het *Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tydschrift* (NZAT), dat ook door Teenstra werd gelezen.[12] Het tijdschrift verscheen tweemaandelijks van 1824 tot 1843. In samenwerking met het NZAT waren in 1824 ook twee afleveringen van een Engels tijdschrift verschenen, het *South African Journal*. Voor beide tijdschriften verscheen een gezamenlijke prospectus met de doelstellingen van de uitgave: 'This Work [...] will be more peculiarly devoted to the moral and intellectual improvement of South Africa, and to the providing of useful information and enlightened entertainment to its provincial inhabitants, whether English or Dutch.'[13] In het 'Programma' dat staat afgedrukt in de eerste aflevering van het NZAT heet het:

> Redacteurs koesteren de aangename hoop, dat dit *eerste* Tydschrift in Zuid-Afrika, niet nutteloos bevonden moge worden in het verspreiden van gezonde kennis en zuivere denkbeelden, en dat hetzelve strekken moge ter bevordering van zedelyke verbetering en maatschappelyk geluk.[14]

Het nieuwe tijdschrift was ontworpen naar voorbeeld van bestaande Europese tijdschriften. Er moesten echter vooral onderwerpen in aan bod komen die met de 'kolonie' te maken hadden, 'als haren Handel, hare Staatkunde, voortplanting van den Godsdienst', haar geschiedenis, gecombineerd met 'mengelschriften over letterkundige, wetenschappelyke, en vooral Godsdienstige onderwerpen'.[15] Als gevolg van moeilijkheden met de censuur werd de Engelse editie echter al na minder dan een halfjaar gestaakt, in mei 1824.[16] Van het *Zuid-Afrikaansch Tydschrift* bleef zodoende alleen de 'Nederduytsch[e]' reeks voortbestaan.

Via het NZAT is het mogelijk een indruk te krijgen van de omvang en aard van het Nederlandse literaire leven in de Kaapkolonie.[17] Blijkens de 'Naamlyst der inteekenaren' en de 'Nadere Naamlyst der intekenaaren' uit de tweede jaargang van 1825, had het NZAT toen 228 abonnees, van wie sommige meer dan één abonnement hadden, onder wie Dr. Philip, de Schotse leider van de London Missionary Society in Zuid-Afrika. Hij had ingetekend op vier exemplaren, misschien met het oog op leden van zijn zendingsgenootschap in het verre binnenland. De lijst van abonnees laat zien dat er ook in Engelse kringen belangstelling was voor het NZAT. Behalve Philip waren er nog meer Engelse abonnees, waaronder de 'African Club'. In 1826 daalde het aantal abonnees tot 205.[18] Dit hoeft niet te betekenen dat ook het aantal lezers is gedaald, want onder de abonnees bevonden zich nu twee bibliotheken en een leesgezelschap.[19] Overigens kwam het NZAT later regelmatig in de problemen wanneer het aantal abonnees een punt bereikte waarop voortgezette publicatie onrendabel werd. Na de nodige oproepen kon de uitgave echter steeds voortgezet worden tot 1843.[20]

Een vast onderdeel van het NZAT was ‘De Zuid-Afrikaansche Kronyk’ met nieuwsberichten. Verder was de inhoud gevarieerd maar bestond veelal uit een van de volgende onderdelen: poëzie, lokale geschiedschrijving en godsdienstige of moralistische traktaten.

Doel van het tijdschrift was ‘nut met aangenaamheid te paren’ (NZAT 1824, p. 7), ‘zedelyke verbetering en maatschappelyk geluk’ te bevorderen (1825, p. vi) en ‘om ook by de Zuid-Afrikanen de fakkel van ware verlichting aan te steken’ (NZAT 1825, p. vii). Zelfs in de ‘afgelegendste distrikten dezer wyduitgestrekte volkplanting’ was het NZAT in staat, naar men meende, ‘de fakkel der verlichting te ontsteken, om overal de gezegende uitwerkselen der drukpers, die ryke bron van waar volksgeluk, onder de ingezetenen rond te spreiden en voor hun den eersten barrier te openen op den weg, welke regtstreeks naar onzen maatschappelyken welvaart henen leidt’ (NZAT 1828, p. 464). De doelstellingen van het NZAT, zoals ze hier aangehaald zijn, zijn geworteld in het nieuwe beschavingsideaal dat in Nederland in de tweede helft van de achttiende eeuw zijn intree deed. Volgens de Verlichtings-idealen moesten kennis, godsdienst en deugd bijdragen tot het maatschappelijke geluk van - in het Zuid-Afrikaanse geval - de gehele kolonisten-gemeenschap, zelfs van degenen, die aan de grenzen van de kolonie woonden.[21] Hoe ver het geografische bereik van het tijdschrift in de praktijk was, laat de ‘Naamlyst der Inteekenaren’ van 1826 zien, die is ingedeeld naar de woonplaats van de abonnees:

In de Kaapstad	154
Te Stellenbosch	22
Aan de Paarl en Drakenstein	9
Te Swellendam en Caledon	7
Te Graaff-Reinet en Beaufort	4
Te Worcester en Tulbagh	5
Te Uitenhage	1
Te Somerset en Cradock	3

Het grootste aantal abonnees woonde in Kaapstad en de directe omgeving (Stellenbosch, Paarl, Drakenstein). Opvallend is verder dat de abonnees uit de buitengewesten (Graaff-Reinet, Beaufort, Uitenhage, Somerset en Cradock) hoofdzakelijk Britse predikanten in dienst van de Nederduits Gereformeerde Kerk waren.[22]

Volgens eigen opvattingen was het NZAT de belangrijkste bron van kennis over Zuid-Afrikaanse geschiedenis, godsdienst, belangrijke landgenoten en de eigen letterkunde (NZAT 1828, p. 467). De redactie van het NZAT liet zich vooral voorstaan op de aandacht die werd gegeven aan Kaapse geschiedenis. Via de geschiedenis kreeg een ontluikend Zuid-Afrikaans nationaal gevoel vorm in het tijdschrift.[23] Van een exclusief nationaal gevoel van de Hollands-sprekende bevolking, met uitsluiting van de anderen - een vroege vorm van Afrikaner nationalisme - is echter nog geen sprake.

Centrale figuur in de verbeelding van het vaderlandse gevoel was ‘vader RIEBEEK [cf. “pater Aeneas”], den Grondlegger van ons lieve Vaderland’ (NZAT 1829, p. 379). Zijn ‘Dagverhaal’ werd vanaf de eerste jaargang in 1824 in afleveringen door het NZAT gepubliceerd om zo ‘met er tyd alle de bouwstoffen tot eene volledige geschiedenis dezer Volkplanting’ bijeen te brengen (NZAT 1825, p. xi). Conform het beschavingsideaal van het NZAT laat Van Riebeeck zich in zijn ‘Dagverhaal’ kennen als ‘een braaf, godsdienstig en menschlievend man’.[24] Naast belangstelling voor vaderlandse geschiedenis was er in het tijdschrift zelfs enige literatuurhistorische aandacht. In de eerste jaargang van het NZAT werd er namelijk een fragment uit de ‘Eerkroon voor de Caab de Goede Hoop’ van Jan de Marre afgedrukt, maar zonder inleiding (NZAT 1824, p. 42-3).

Dominee Borcherds

Een prominent scribent in het NZAT was de al genoemde dominee Borcherds (Jengum in Oost-Friesland 1762 - Stellenbosch 1832), wiens natuurbeschrijving in het NZAT van 1824 Teenstra had geïnspireerd tot een uitstapje. Behalve natuurschetsen publiceerde Borcherds, meestal onder het pseudoniem E.D.P., poëzie en geschiedverhalen in het NZAT.[25] Hoewel geen grootmeester, was Meent Borcherds de eerste publicerende schrijver van literair werk in Zuid-Afrika. Hij was de eerste wiens werk, dankzij de drukpers en het NZAT, verspreid is in Zuid-Afrika; de eerste ook wiens werk in een uitsluitend Zuid-Afrikaans literair circuit gefunctioneerd heeft. De publicatie van het verloren gedicht voor het agrarisch genootschap in 1801 en het leerdicht *De Maan*, in twee afleveringen gepubliceerd in 1802 en 1803, zijn voor de Zuid-Afrikaanse literatuur een primeur geweest. Veel aftrek heeft het gedicht *De Maan* overigens niet gehad. De zoon van Meent Borcherds, Petrus, vermeldt in zijn autobiografie dat zijn vader zich erover beklaagde dat de verkoop van *De Maan* zo slecht ging, dat zelfs de papier-kosten er niet uit vergoed konden worden.[26]

Kenmerkend voor het meeste van Borcherds' werk is de didactische aard ervan. De dichtkunst is een middel om moraal en godsdienst uit te dragen, meestal in een hecht onderling verband, waarbij godsdienst een vorm van deugdbetrachting is en vice versa. Zo wordt de ‘religie’ in het ‘leerdigt’ *De Maan* ‘de grondslag [...] der maatschappy’ genoemd en ‘de nutte deugd / Der matigheid [...] eenen godsdienstpligt’ (p. 5). Deze combinatie van godsdienst en deugd was kenmerkend voor de Nederlandse Verlichting, evenzeer als de taak die de literatuur had om dit soort idealen uit te dragen.[27]

In *De Maan* stelt Borcherds algemene vraagstukken over de taak van de mens aan de orde naar aanleiding van het sterven van een deugdzame grijsaard. In zijn leerdicht ‘De levensreis’, dat in afleveringen in het NZAT verscheen, onderwijst hij ‘[h]oe best de levensreis kan worden doorgebragt’.[28] Van een betrokkenheid bij de Zuid-Afrikaanse situatie is in deze

poëzie geen sprake: ze had, zo lijkt het, net zo goed in Nederland geschreven kunnen zijn.

Anders is het met Borcherds' geschiedwerk. Op één uitzondering na gaat dit over lokale, koloniale geschiedenis. Deze uitzondering betreft het ‘Gedicht over de volkplanting van de Kaap de Goede Hoop’, het gedicht dat in de volgende bladzijden centraal zal staan.

Van Borcherds' hand verschenen in het NZAT geschiedenissen in afleveringen van de Kaapkolonie en Stellenbosch: de ‘Beschryving van Stellenbosch’ en de ‘Geschiedenis van de Kaap de Goede Hoop’. Geliefd waren Borcherds' kroniekachtige geschiedverhalen niet. Blijkens het redactiearchief van het NZAT werd er tijdens redactievergaderingen regelmatig geklaagd over de saaie vormgeving van Borcherds' geschiedwerk.[29] Dit leidde er uiteindelijk toe dat de redactie op 22 april 1829 aan hoofdredacteur Faure opdroeg om Borcherds voorzichtig aan zijn verstand te brengen, dat de publicatie van zijn volstrekt onleesbare kroniek in afleveringen over de geschiedenis van Stellenbosch gestaakt moest worden.

Niettemin was Borcherds in het Nederlandse culturele leven aan de Kaap een centrale figuur. Hij was een vaste medewerker van het NZAT, vanaf het ontstaan van dit tijdschrift van en voor de kolonisten tot na zijn dood in 1832, met de postume publicatie van het ‘Gedicht over de volkplanting’. Daarnaast was Borcherds een niet onverdienstelijk componist en befaamd causeur, en natuurlijk dominee van Stellenbosch en omstreken.[30] Als predikant was hij weliswaar voorstander van een redelijke godsdienst, maar in de praktijk ook een kerkrechtelijke legalist die steeds weer hindernissen opwierp voor zendingswerk onder slaven, omdat bediening van de sacramenten door zendelingen afbreuk deed aan zijn kerkelijk gezag als predikant. Zendingswerk in Stellenbosch geschiedde steeds onder tegenwerking van Borcherds.[31]

Zijn burgerlijke en ambtelijke activiteiten heeft Borcherds voor zichzelf aan het einde van zijn leven in statistische vorm overzichtelijk gemaakt. Ze zijn als volgt opgenomen in het na zijn sterven in het NZAT gepubliceerde ‘levensberigt’ (NZAT 1832, p. 148):

Op den 8 Juny 1830, met zyne gade, twee dochters en twee kleinkinderen, 's avonds aan zynen gullen haard zittende, berekenden de beide gryzen [Borcherds en zijn echtgenote] hun nog bestaande kroost, en deze bestonden uit:

Kinderen	10
Kleinkinderen	26
Klein kleinkinderen	5
Aangehuwden	6
	47
Met hun beiden,	2
	Een getal van 49 personen

Afb. 8 De kerk van Meent Borcherds in Stellenbosch (tekening van Charles d'Oyly uit 1832; KA, D'Oyly Verzameling).

Hy had, na eene calculative berekening, gedaan 2670 predikatien; - gehouden 2200 cathechesatien; - gedoopt 4559, - aangenomen 2125, - en getrouwd 1758 personen, - of 879 paren, (NZAT 1832, p. 148)

Verder volgt nog een statistiek van de door de dominee tijdens zijn leven gedane uitgaven en verkregen inkomsten, die ik maar achterwege zal laten.

Het ‘Gedicht over de volkplanting van de Kaap de Goede Hoop’

In het literaire en historische werk van Meent Borcherds wordt een uitzonderlijke positie ingenomen door het ‘Gedicht over de volkplanting van de Kaap de Goede Hoop’, een gedicht van 528 regels met een historisch onderwerp. Het gedicht werd kort na de dood van Borcherds op 28 februari 1832 in twee afleveringen gepubliceerd in het NZAT. Het is belangwekkend in het werk van Borcherds omdat hier, anders dan in de rest van zijn literaire werk, lokale stof onderwerp is van poëzie. Ook binnen het kader van het NZAT is het gedicht, wat het onderwerp betreft, uitzonderlijk. Het gedicht beschrijft de toestand van de Hottentotten (Khoi) voor de komst van de Europese kolonisten, terwijl historische publicaties in het NZAT, ook die van Borcherds, steeds handelen over de *koloniale* geschiedenis van de Kaap, de geschiedenis van de ‘volkplanting’.

Het gedicht opent met een motto uit de *Aeneïs* van Vergilius, dat voor de Hottentotten weinig goeds voorspelt: ‘Quod genus hoc hominum?

Quaeve hunc tam barbara morem permittit patria' (Wat is dit voor soort mensen? Welk zo barbaars vaderland staat deze gewoonte toe?).[32] De Hottentotten worden dan in het gedicht gepresenteerd als een volk dat 'wild en woest van aard' is en 'geweld en listen paart' (p. 298). Verder zijn ze:

> Onzindlyk in hun aard; zelfs dingen, die verrotten
> En doorgaans walglyk zyn, voor ieder menschelyk oog,
> Schat dit onzuiver volk, tot elks verbazing, hoog.
> Verwilderd zwerft het, met zyn vee, steeds heen en weder,
> Dan op der heuvlen top, dan in de dalen neder,
> [...]
> (p. 298)

De walgelijke eetgewoonten - het eten van darmen van dieren en het eten van stinkend voedsel - waren voor de Nederlandse vestiging aan de Kaap in 1652 al een vast onderdeel van de negatieve stereotypering van de Hottentotten uit de kuststreken.[33]

In wat volgt geeft Borcherds op basis van Peter Kolbe's *Naauwkeurige en uitvoerige beschryving van de Kaap de Goede Hoop* een voorstelling van de activiteiten van de Hottentotten voor de vestiging van de Nederlanders in 1652.[34] De zojuist geciteerde passage opent de voorstelling en schept daarmee een negatieve achtergrond voor de gegevens die in het vervolg zonder veel commentaar worden aangeboden. Achtereenvolgens komen jacht, visvangst, oorlogvoering en, als uitvloeisel van de oorlogvoering, het tweegevecht aan de orde.

Bij de laatste onderdelen wordt het optreden van de Hottentotten vergeleken met het weer op zee (oorlog, p. 352) of het vuur (tweegevecht, p. 354). Hun activiteiten worden hiermee in een cultuurloze en historieloze ruimte gesitueerd. Zoals de woeste golven door de 'Natuurwet' weer rustig worden, zo gebeurt hetzelfde met de oorlogvoerende Hottentotten als hun driften tot bedaren komen (p. 352).[35]

Op het punt van het tweegevecht oogsten de Hottentotten ook een complimentje. Als de oorlog eindigt met een duel tussen de aanvoerders waarin een van de twee sterft, wordt de overwinnaar verjaagd door zijn stam. Anders dan in Europa keuren de Hottentotten het duelleren dus niet goed: ''t Natuurlicht, leert dat volk, den man des bloeds te haten' (p. 355). Voor een moment verandert de walgelijke Hottentot daarmee in een voorbeeldige 'edele wilde'.

Over het algemeen overheersen echter de reeds genoemde negatieve eigenschappen, waarbij nog de ongetemde wellust komt. Als de Hottentotten feest vieren ter ere van de maan, 'met uitgelaten vreugd', kunnen ze gemakkelijk 'in de strikken van de woeste min verward' raken. 'Een dierelyk genot' is dan het onvermijdelijke gevolg (p. 299).

Nu laten zich naar aanleiding van het 'Gedicht over de volkplanting' een aantal vragen stellen. Allereerst: waarom geeft Borcherds zo'n negatief

beeld van de Hottentotten; welke doelen dient hij daarmee? De vraag is van belang omdat zendelingen in Zuid-Afrika in deze tijd een pleidooi gaan voeren voor de verbetering van het lot van de Hottentotten. Het sprak niet langer vanzelf hen als weerzinwekkende wilden voor te stellen. Ten tweede: Borcherds publiceerde al een aantal jaren in het NZAT over historische onderwerpen. Nooit bracht hij echter de geschiedenis van de oorspronkelijke bewoners van voor 1652 ter sprake. Al zijn werk had betrekking op de koloniale geschiedenis van Zuid-Afrika van na 1652. Waarom schrijft hij in 1830 ineens over de prehistorie van de Kaap? Zoals zal blijken, staan deze vragen met elkaar in verband. Op de tweede vraag zal ik het eerst ingaan.

John Philip

Ik denk dat Borcherds' gedicht in een nauw verband staat met een boek dat in Zuid-Afrika veel stof heeft doen opwaaien: *Researches in South Africa* van de Schotse zendeling John Philip uit 1828. Dit omvangrijke pamflet is een aanklacht tegen de wijze waarop de Hottentotten door de kolonisten mishandeld werden. Hoewel de Hottentotten nominaal vrij waren, bevonden ze zich feitelijk in een toestand van slavernij. Oorzaak hiervan was volgens Philip een tekortschietende wetgeving die de Europese kolonisten in de gelegenheid stelde om de Hottentotten uit te buiten. In naam waren de van oorsprong nomadische Hottentotten vrij, maar door wetgeving tegen landloperij werden ze gedwongen zich onder slechte voorwaarden als landarbeiders te verhuren aan Europese boeren. De Hottentotten waren volgens Philip in feite slaven: ‘The landdrosts, and the clerks, and the farmers, have all the same view respecting the Hottentots and other Aborigines; they consider them as the absolute property of the colonists.’[36]

Philips aanklacht tegen het koloniale systeem wordt ingeleid met een historisch overzicht in het eerste hoofdstuk van de *Researches*, waarin Philip wil aantonen dat de Hottentotten de slechte eigenschappen, die hun in de negentiende eeuw werden aangewreven, overgenomen hadden van de kolonisten. In hun oorspronkelijke toestand waren de Hottentotten er beter aan toe, toont Philip aan met behulp van citaten uit het werk van achttiende-eeuwse reizigers die de Hottentotten welgezind waren:

> Thus it appears, from the concurrent testimony of the best authors, and from facts to be gleaned even at the present day, that the Aborigines of Southern Africa were, when first visited by Europeans, in a state of independence, possessing in abundance the means of subsistence, not destitute of comforts, and living together in great harmony; that their dispositions were mild and inoffensive, their morals comparatively pure, and their conduct towards strangers, as well as towards each other, conciliating and exemplary. (p. 14)

Het doel van deze voorstelling, die naast achttiende-eeuwse reisverslagen ook steunt op de idealisering van het eenvoudige leven, het primitivisme

- de Hottentotten zijn immers in hun gastvrijheid ‘exemplary’ - is een schril contrast te scheppen met de ellendige toestand van de contemporaine Hottentotten als een horig lompenproletariaat.[37] Vroeger leefden de Hottentotten gelukkig, terwijl ze nu haveloos rondzwerven door de schuld van de kolonisten die hun de middelen van bestaan hebben afgenomen. Om het onrecht te keren, was er wetgeving nodig die de Hottentotten moest beschermen tegen uitbuiting.[38]

Vanuit de Kaapse kolonisten-gemeenschap werd er buitengewoon geïrriteerd gereageerd op de *Researches*.[39] Philip kreeg een proces wegens smaad jegens de Engelse landdrost van Somerset-Oost, Mackay, die er door Philip van beschuldigd was dat hij zijn positie misbruikt had om een Hottentot in zijn dienst voor het stelen van drank tot gevangenisstraf te veroordelen en hem na vrijlating tezamen met zijn gezin te verhuren. Volgens Philip had Mackay twee andere Hottentot-gezinnen gedwongen tegen minimale beloning bij hem in dienst te treden.[40] Philip verloor dit proces en moest een aanzienlijke schadevergoeding betalen.[41]

Nog voordat het proces beëindigd was, had een anonieme correspondent van het NZAT al een recensie van de *Researches* opgestuurd waarvan de publicatie echter werd uitgesteld in afwachting van de uitslag van de zaak Mackay (‘Aan Correspondenten’, NZAT 1830). In de september/oktober aflevering van 1830 verscheen het eerste deel van wat een veeldelige ‘Boekbeschouwing’ had moeten worden van alle 39 hoofdstukken van Philips *Researches*, maar waarvan alleen de recensies van de ‘Preface’ en ‘Chapter I’ verschenen.[42] De recensie maakt als weerlegging van Philips werk een scherpzinnige indruk. De scherpzinnigheid van de recensent is bijvoorbeeld zichtbaar in de manier waarop hij de middelen analyseert waarmee Philip zijn voorstelling van zaken geloofwaardig probeert te maken. De recensent stelt daarbij vast dat ‘elke opgaaf [van Philip] eene dubbele waarschynlykheid en geloofwaardigheid verkrygt’, allereerst vanwege Philips status als vertegenwoordiger van de kerk en vervolgens omdat hij ten onrechte de indruk zou wekken dat al zijn beweringen steunen op betrouwbare bronnen.

Wat betreft ‘Chapter I’, de verhandeling over de geschiedenis van de Hottentotten, is het verwijt van de recensent vooral dat Philip een wanvoorstelling geeft van de Hottentotten teneinde ‘des lezers medelyden tot den uitersten graad te wekken’.[43] Volgens de recensent waren het niet zulke lieverdjes (p. 373-383). Ze waren met name diefachtig, iets wat hij aantoont met citaten uit het dagregister van Jan van Riebeeck (p. 377-383).[44] Bovendien belastert Philip de kolonisten (‘Afrikanen’) door te beweren dat de Hottentotten onder hun invloed slechter geworden zijn (p. 222), terwijl ze dat toch uit zichzelf al waren (p. 223). Vervolgens door te zeggen dat de kolonisten hun Hottentot-personeel slecht zouden betalen en door te beweren dat er voor de komst van de zendingsorganisatie waartoe Philip behoorde, de London Missionary Society, niets gedaan werd in Zuid-Afrika om de Hottentotten tot het christendom te bekeren (p. 227).

Wie was nu deze anonieme recensent? Helaas geeft het redactie-archief van het NZAT hierover geen uitsluitsel, omdat er een leemte in het archief is voor het tijdvak tussen 19 september 1829 en 4 juni 1833.[45] Maar ik denk dat we wel over goede *circumstantial evidence* beschikken om aan te nemen dat de recensie uit de pen van Borcherds afkomstig is. We beschikken over de volgende aanwijzingen:

1 Borcherds was een vaste medewerker van het NZAT en de recensie is afkomstig van een 'correspondent'.
2 Borcherds was de specialist van het NZAT op het gebied van Kaapse geschiedenis.
3 Na 1830 verschenen de aangekondigde recensies niet meer en evenmin verscheen er ander werk van Borcherds, met uitzondering van het postuum gepubliceerde 'Gedicht over de volkplanting'. In 1830 was hij volgens een 'levensberigt' ziek geworden en begin 1832 stierf hij.[46]
4 Borcherds had, zoals al bleek uit de korte bespreking van het 'Gedicht over de volkplanting', heel andere opvattingen over de Hottentotten in hun oorspronkelijke staat dan Philip.

Het verband tussen het 'Gedicht over de volkplanting' en de eerste hoofdstukken van de *Researches* is dan ook heel nauw. Toen Borcherds in 1830 een voorstelling wilde geven van het voorkoloniale verleden van de Kaap, kwam hij hoe dan ook, zeker ook voor de contemporaine lezers, in een concurrerende positie ten opzichte van Philip te staan. Borcherds moest aantonen dat zijn representatie superieur was aan die van Philip.[47] Borcherds deed dit allereerst door te verwijzen naar de bron die zelfs nu nog gezaghebbend is voor informatie over het leven van de Hottentotten, de al genoemde *Naauwkeurige en uitvoerige beschryving van de Kaap de Goede Hoop* van Peter Kolbe.[48]

Kolbe

Op het eerste gezicht is het gebruik van Kolbe door Borcherds vreemd. Kolbe is immers een schrijver die over het algemeen sympathiek staat tegenover de Hottentotten. In de 'Voorrede van den Schryver' verkondigt Kolbe dat het voornaamste doel van zijn omvangrijke boek is om 'menigte van valsche, vercierde, verkeerde dingen, by vele Schryvers meest van horen zeggen [...] van de Hottentotten en dit land te boek geslagen' te bestrijden. Met een beroep op eigen waarneming wil Kolbe zijn lezers ervan overtuigen dat ze niet de anderen maar hem moeten geloven en dat hij gezien heeft dat de Hottentotten niet zo dom en vies zijn als altijd van ze beweerd wordt. In de vergelijkende etnografie die Kolbe beoefent, is er zelfs

een voortdurend streven om overeenkomsten tussen de Hottentotten en de oud-testamentische Joden aan te tonen. De lezer van de *Naauwkeurige en uitvoerige beschryving* wordt hierop geattendeerd in het 'Nodig Bericht', dat in de Nederlandse vertaling na de 'Voorrede' is toegevoegd: 'Niets is zoo nieuw, zeldzaam, en onverwacht, als de gelykvormigheid en wonderlyke overeenkomst, die men hier vind tusschen verscheide plegtigheden van de zoo genoemde Hottentotten, natuurlyke bewoners van de Kaap, en die der Joden.' In concreto gaat het hierbij vooral om allerlei overeenkomsten in rituelen, vooral bij het offeren, dat de Hottentotten *'Anders maakum zoo'* (cursief in de tekst) noemen.[49] Kolbe houdt er de theorie op na dat de Hottentotten een van de stammen van Israël zijn. Ze zijn verdwaald geraakt in Afrika na hun ballingschap in Egypte of anders na de 'Romeinsche overvalling' en hoewel hun gewoonten een beetje zijn veranderd, is het Joodse grondpatroon nog herkenbaar.[50]

Het retorisch effect van het gebruik door Borcherds van een bron die sympathiek staat tegenover de Hottentotten, moet wel zijn dat wat Borcherds aan negatiefs te melden heeft, waar moet zijn. Zelfs Kolbe zegt dat immers, zo suggereren de voetnoten.[51]

Er zijn echter nogal wat discrepanties tussen wat Kolbe zegt en wat Borcherds te melden heeft, discrepanties die niet alleen te herleiden zijn tot de problemen van pre-koloniale geschiedschrijving.

De historiografische problematiek

De historiografische problemen van Borcherds' project waren niet gering. Borcherds stond voor het probleem dat hij een geschiedverhaal wilde vertellen over een tijdvak waarvoor geen schriftelijke bronnen bestaan. Voor het ontstaan van de moderne archeologie viel er dan maar weinig te beginnen voor een geschiedschrijver:

> Maar wie - wie geeft hier licht? daar 's lands geschiedenissen
> Zich voordoen als een nacht, van dikke duisternissen,
> Stikdonker, zwart en diep - een nare donkerheid!
> Waar niets een enkle straal van licht, voor ons verspreidt.
> Geen overleevring zelfs, hoe zwak z'ook voor mogt lichten,
> Kan hier den minsten dienst, aan 't zoekend oog verrigten,
> Het staart zich blind, als 't op dien nacht, teruggeziet!
> Maar, 't zoo gewenste licht? Helaas! men vindt het niet.
> (p. 297)

De enige mondelinge overlevering waarover Borcherds kon beschikken, handelt over de herkomst van de Hottentotten. Er doet onder hen het verhaal de ronde dat ze geland zijn met een 'huis van overtogt' (p. 297, cursief in de tekst), een schip, licht Borcherds toe in een voetnoot.[52] Borcherds acht dit verhaal over de herkomst van de Hottentotten echter onwaarschijn-

lijk: ‘Niets zekers heeft men ooit, van dit geval vernomen’ (p. 297). Zelfs al zijn er dan andere, door Borcherds niet nader gespecificeerde ‘losse volksgeruchten’ (p. 300, zie citaat hieronder), de mondelinge overlevering kon volgens de historiografische theorie sinds de zeventiende eeuw moeilijk serieus genomen worden.[53] Ook volgens Borcherds zijn het ‘op zijn best [...] losse volksgeruchten’.

Voor deze historiografische problematiek vindt Borcherds een literaire oplossing.[54] De scheppende dichtkunst en de verbeelding moeten hem helpen om de kloof tussen het koloniale tijdvak en de prehistorie van de Kaap te overbruggen. De verbeelding is in deze taak een ‘geleigeest’ die voor de ‘Dichkunst’ het ‘landschap’ van het verleden onthult en orde brengt in de duistere chaos.

> Doch laat ons, eer wy van dit oude tydperk scheiden.
> o Dichkunst, uwe hand nog eens terugge leiden:
> o Eedle wetenschap! al meldt geen schrift of boek,
> Al 't geen er, destyds is gebeurd, aan dezen hoek,
> Schep dan door eigen kracht, den verdren loop der dingen.
> Zie uw geleigeest zweeft u voor, en, onder 't zingen,
> Ontdekt zich, als van zelf, elk voorwerp aan uw oog.
> De nevel klaart reeds op, die eerst 't gezigt omtoog,
> En, 't gansche Landschap, waar die woeste volken wonen,
> Begint zich meer en meer, al klaarder te vertoonen.
> Wat Kolbe, Valentyn, of eenig Schryver meldt,
> Mag lezenswaardig zyn; doch, wat men ook vertelt
> Van dezen ouden tyd, en, hoe 't in die gehuchten
> Eens toeging; op zyn best, zyn 't losse volksgeruchten.
> Schift, schik dan op 't gelei van uw verbeeldingskracht,
> Dien duistren Chaos, tot g' uw Dichtwerk hebt volbragt.
> (p. 300)

Een beroep op de verbeelding had aan het begin van de negentiende eeuw het nodige gezag. Volgens de standaardopvattingen hierover had de verbeelding twee kanten: een productieve en een reproductieve kant. De reproductieve kant van de verbeelding stelt iemand in staat een eerder waargenomen werkelijkheid voor de geest te halen.[55] Tot die waargenomen werkelijkheid behoren ook teksten die iemand gelezen heeft, zoals de verhandeling van Kolbe in Borcherds' geval. Anderzijds kan de verbeelding ook productief zijn, dit wil zeggen dat op basis van waarnemingen of gelezen teksten door samenvoeging en afscheiding nieuwe beelden kunnen ontstaan van dingen die men nooit eerder gezien of gelezen heeft.[56] Borcherds gebruikt zowel de reproductieve als de productieve verbeelding om zijn representatie van het leven van de Hottentotten tot stand te brengen, waarbij de productieve verbeelding zelfs helemaal zonder hulp (‘door eigen kracht’, p. 300) beelden kan vormen. De rol van de verbeelding komt

nog eens aan de orde in de onderstaande passage aan het slot van het ‘Gedicht’, waarin Borcherds terugblikt op het vertelproces:

> Zie daar dan, Lezer! hoe de levenswijze was
> Van dat oorspronkelyk en zeldzaam menschenras,
> Hetwelk Van Riebeek vond aan d' Afrikaansche stranden,
> Toen hy bezitting nam van deze woeste landen;
> En wat myn Zang-godin, deels door haar eigen kracht,
> Deels ook door vreemde hulp, en 't licht, haar toegebragt
> Van vroeger schryvers zich heeft kunnen onderwinden,
> Om, voor 't verlangde beeld, de trekken uit te vinden,
> Van die bevolking, die deez' Uithoek eens bezat;
> Eer eenig Christenvolk, zich hier gevestigd had.
> (p. 355)

Met de hulp van zijn (scheppende) dichtkunst (‘myn Zang-godin’), gesteund door de productieve verbeelding (‘deels door haar eigen kracht’) en de reproductieve verbeelding (‘Deels ook door vreemde hulp en 't licht haar toegebragt / Van vroeger schryvers’) heeft Borcherds of althans zijn ‘Zang-godin’ de prehistorie van de Kaap te voorschijn gebracht. Als dichtende geschiedschrijver had hij Philip overtroffen.

Het beroep op de dichterlijke verbeelding gaf Borcherds ook de gelegenheid om vrij met zijn bronnen om te springen. Dat is bijvoorbeeld te zien als we de tekst van het ‘Gedicht over de volkplanting’ vergelijken met Kolbe's uiteenzetting, de belangrijkste bron van Borcherds.

Borcherds heeft het werk van Kolbe in hoge mate getransformeerd. Hij doet dat allereerst door de tekst van Kolbe te amplificeren. Dat is bijvoorbeeld het geval in de passage waar de verering van de maan wordt beschreven. Als de Hottentotten terugkeren van de jacht, laat Borcherds ze feest vieren ter ere van de maan, met muziek en dans. Waarom ze dat doen, wordt door Borcherds niet verteld. Kolbe interpreteert dit feest bij volle maan als teken van godsdienstigheid van de Hottentotten. Hij gebruikt het als een argument om het verwijt dat de Hottentotten geen godsdienst zouden hebben, te weerleggen.[57] Het dansen bij volle maan, dat bij Kolbe een bewijs van deugdzaamheid is, wordt bij Borcherds echter een inleiding tot sexuele losbandigheid:

> Der jongelingen schaar, der maagden blyde reyen,
> Beginnen wyd en zyd, welhaast zich te verspreyen.
> Nerinaas lonken, en Sosoäas smelt het hart,
> Dat, in de strikken van een woeste min verward,
> Een dierelyk genot verzwelgt met volle teugen.
> Dit noemt dat wilde volk by 't maanlicht zich verheugen!
> (p. 298)

De passage over het ‘Maanfeest’ laat trouwens nog meer zien over de werking van Borcherds' verbeelding. De Nederlandse vertaling van Kolbe's oorspronkelijk in het Duits geschreven boek gaat vergezeld van prachtige illustraties van Hottentotten die eruit zien als Griekse atleten en die handelingen verrichten die soms perspectivische verkorting nodig maken. Het zijn oefeningen uit de tekenacademie. Ook de ‘Maanfeest’-passage gaat vergezeld van zo'n afbeelding (afb. 9). Als bij Borcherds gezegd wordt dat de maan ‘Van berg- of heuveltop’ neerschijnt, dan is dit geen verwijzing naar de tekst, maar naar de afbeelding. We hebben hier te maken met ekphrasis, de omzetting van een afbeelding in een beschrijving ervan.[58] Dit is een algemeen verschijnsel in het ‘Gedicht over de volkplanting’. Borcherds heeft een sterke voorkeur voor die delen uit Kolbe die van illustraties vergezeld gaan en waarbij de informatie uit de afbeeldingen de tekst aanvult. In twee gevallen wordt in de voetnoten door Borcherds zelfs expliciet naar ‘fraaye afbeeldingen’ in Kolbe's *Naauwkeurige en uitvoerige beschryving* verwezen.[59]

Een ander verschijnsel is ten slotte dat Borcherds de delen die hij uit Kolbe's werk gebruikt, anders structureert. Kolbe's relaas is systematisch ingedeeld, op een wijze die verwantschap doet vermoeden met de *ars apodemica*, de wetenschap van het reizen, die adviseerde om reisbeschrijvingen op te zetten volgens bepaalde categorieën.[60] Grofweg zijn Kolbe's hoofdcategorieën: landschap, flora, fauna, mensen. De mensen zijn weer onderverdeeld in Hottentotten en Europese kolonisten. Bij het deel over de Hottentotten worden in afzonderlijke hoofdstukken verschillende karakteristieken behandeld in een aan het tijdelijke, ontheven beschrijving daarvan. Alleen als Kolbe zijn lezers van de waarheid van zijn standpunt wil overtuigen, voert hij concrete en tijdgebonden ervaringen aan.[61] De lezer moet dan beseffen dat wat Kolbe zegt, berust op waarneming. Dit is een oud middel om de geloofwaardigheid van beweringen over vreemde volken te versterken.[62]

Borcherds neemt enkele categorieën van Kolbe - jacht, visvangst, oorlogvoering - in zijn tekst over, maar maakt ze in veel gevallen verhalend door het gebruik van personages die soms eigennamen hebben en die betrokken zijn in een handelingsverloop. Borcherds spreekt bijvoorbeeld niet over oorlogvoering zonder meer, maar over hoe twee stammen met elkaar in conflict raken wegens een geschil. Deze stammen staan onder leiding van Hacqua en Gamman, namen die ontleend zijn aan een hoofdstuk van Kolbe waarin Hottentot-naamgeving aan de orde komt.[63] Dit verhalend maken van de stof dient de levendigheid van de tekst (enargeia), wat ook de overtuigingskracht van de tekst vergroot.[64]

De sleutelrol van de verbeelding in het ‘Gedicht over de volkplanting’, als een middel dat het mogelijk maakt om het onkenbare mee te delen, verklaart ook waarom het gedicht niet als geschiedwerk, maar als dichtwerk wordt gepresenteerd. De vrije wijze waarop Borcherds zijn bron hanteerde zou niet toelaatbaar geweest zijn bij een regulier geschiedwerk aan het begin van de negentiende eeuw. Ook in de voorwetenschappelijke

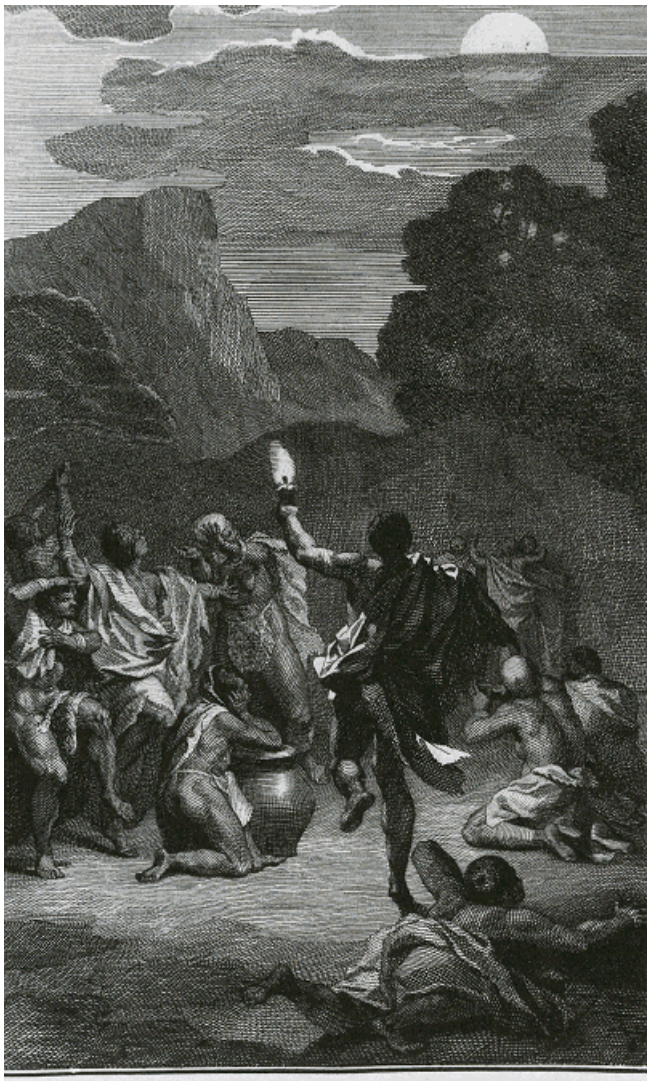

Afb. 9 Hottentotten die ter ere van de maan dansen (uit: Peter Kolbe, Naauwkeurige en uitvoerige beschryving).

fase van de geschiedschrijving was dit niet mogelijk, dit wil zeggen voordat de filologisch-kritische methode van Ranke verspreid zon raken.[65] De achttiende-eeuwer Jan Wagenaar bijvoorbeeld, wiens werk aan Borcherds bekend was (NZAT 1828, p. 266), wil in de 'Voorrede' van het eerste deel van zijn *Vaderlandsche Geschiedenis* uitdrukkelijk doen uitkomen dat hij steeds de beste bronnen zal volgen.[66] Wie echter moet schrijven over de vroegste geschiedenis van Nederland, krijgt problemen. De historicus beschikt dan niet over documenten van de ingezetenen, omdat deze analfabeet waren (p. x-xi). Daarom moet je een beroep doen op goed geïnformeerde 'uitlanders' zoals Plinius en Tacitus (p. xiii). Waar het om gaat, is dat Wagenaar beweert niet meer te zeggen dan zijn bronnen toelaten. Vandaar dat hij bij de Batavieren begint, want over hen zijn er getuigenissen te vinden in Romeinse geschriften. Over de voorgeschiedenis zegt hij niet meer dan dat er weinig bekend is over de herkomst van de Germanen waartoe de Batavieren behoorden (p. 1-3).

De verwerping van het primitivisme en de voordelen van een koloniaal bewind

Laten we terugkeren tot de hoofdzaak. We zagen al dat het mogelijk is om een intertekstueel verband aannemelijk te maken tussen het 'Gedicht' en de *Researches* van Philip. Philip had willen aantonen dat de Hottentotten oorspronkelijk goed waren, maar dat ze bedorven zijn door de kolonisten. Borcherds laat met een beroep op de verbeelding en het gezag van Kolbe het tegenovergestelde zien. De Hottentotten waren een stel smerige, wellustige, wilde nomaden waaraan niet veel te bederven viel. Het is dan ook niet de schuld van de kolonisten als de Hottentotten in Borcherds' dagen er slecht aan toe waren. Integendeel, de kolonisten boden aan de Hottentotten juist de gelegenheid om de zegeningen van het christendom te smaken. Hun orgiën bij volle maan zijn nu voorgoed vervangen door vormen van christelijke eredienst:

> En denk, gedankt zy God! die nachten zyn niet meer.
> Datzelfde volk, looft nu, met Psalm- en Lofgezangen,
> Wanneer 't de zilvren Maan ziet aan den Hemel hangen,
> Den Maker van 't Heelal, en bidt dien Schepper aan,
> Die 't flikrend starrenheer, doet op- en nedergaan.
> (p. 300)

Daarmee is niet alles gezegd. Het gedicht heeft een wijdere strekking dan alleen de weerlegging van het geschiedbeeld van Philip. Borcherds argumenteert ook op een abstract theologisch-filosofisch niveau. Het 'ware beeld' van de Hottentotten in hun oorspronkelijke staat, gebruikt hij in een apostrofisch terzijde als een voorbeeld dat de onhoudbaarheid van het primitivisme moet demonstreren. De 'Onchristen wysgeer' heeft ongelijk

als hij denkt dat de natuurstaat de ideale toestand is voor de mens. Borcherds verdedigt op die manier het anti-primitivistische standpunt, dat de natuurmens in ellende leeft:[67]

> [...] Ach wat is het menschdom zonder deugd,
> En Godsdienst, Ord en Wet!!! Helaas een soort van dieren,
> Die ongeregeld aan hun drift den teugel vieren!
> Onchristen wysgeer! zie, zie daar het ware beeld,
> Van een natuurstaat, in uw heilloos brein geteeld,
> Dat Paradys, waarheen, gy wenscht, door het verspreiden,
> Van uwe dwaalleer, ons, in 't eind terug te leiden.
> (p. 299-300)

De bekendste van deze wijsgeren die het primitivisme propageerden was, ook aan de Kaap, Rousseau.[68] Behalve Rousseau was er in de achttiende eeuw overigens een hele horde 'onchristen' wijsgeren die er zo over dachten. De wilde is voor hen voorbeeldig in zijn vrijheid, het ontbreken van religiositeit en de afwezigheid van de begeerte naar bezit.[69]

Ook elders heeft Borcherds in zijn geschriften blijk gegeven van een anti-primitivistische opstelling. In het redactie-archief van het NZAT bevindt zich een ongepubliceerd, door Borcherds vertaald gedicht van 'Johan Nicolas Götz' (Johann Nicolaus Götz), 'De gouden eeuw'. Het gedicht neemt als uitgangspunt een verzameling motieven uit de pastorale en de voorstelling van de Gouden Eeuw: de mensen leefden eenvoudig van wat de natuur hun gaf, er was geen oorlog, men hield zich slechts bezig met de kunsten en zo voort. Vervolgens wordt in het gedicht beweerd dat deze voorstelling een product was van dichterlijke verbeelding, waarbij de verbeelding hier overigens een aanwijzing is voor de ongeloofwaardigheid van de voorstelling. Tegenover de - in dit geval - leugenachtige dichterlijke verbeelding wordt de waarheid van de bijbel gesteld die een ander verhaal vertelt.

> Geen Gouden eeuw was er dan in der dichtren verbeelding,
> Elk hunner zag niets dan stof slegts tot klagen
> Over de Kortheid dier eeuw, en bejammert zyn noodlot,
> Dat ook hij zelve, te laat is gebooren geworden!
> Wat ons betreft Christenen! Wy leezen iets beters
> In de boeken der waarheid: daar zien wy de reedenen
> Waarom van deez aarde die goudene eeuwen verdweenen!
> En andre ontstaan zyn van yzer! de Zonden der menschen,
> Hebben die purpere dagen steeds van deezen aardkloot verdreeven!
> Van, dat zy het bloed, had, des eersten Herders [Abel] gedronken,
> Heerschten oorlog en Honger en doodlyke plaagen
> Zo is dit alles slegts een fraij Milesisch vertelsel,[70]
> En van ouds, wierd het Menschdom gestrafd, en was strafbaar!

De reden voor de verwerpelijkheid van alle primitieven en daarmee eveneens van de Hottentotten, is voor Borcherds het ontbreken van ‘Godsdienst, Ord en Wet’, zoals hij twee maal in het ‘Gedicht’ opmerkt.[71] Als deze gehoorzaamheid niet bestaat, worden de mensen ‘Helaas een soort van dieren, / Die ongeregeld aan hun drift de teugel vieren!’ (p. 299). In Borcherds' moraal-theologie is deze noodzaak van gehoorzaamheid aan (christelijke) wetten een centrale leerstelling. We treffen haar ook aan in twee andere teksten: de ‘Reedevoering over het Christendom’ en het al genoemde ‘leerdigt’ *De Maan*.

Het christendom is voor Borcherds in de ‘Reedevoering’ het middel dat het afglijden van de mensheid naar een dierlijke staat verhoedt, omdat het christendom zedelijke regels voorschrijft en een vergelding voor goed en kwaad handelen in het vooruitzicht stelt.[72] Op dezelfde wijze schrijft hij hierover in zijn ‘leerdigt’ *De Maan*. Als de tot zedelijkheid aansporende religie wegvalt, vervalt de mens tot ‘[e]lk mooglik pligtverzuim, en ongebonden zeên’.[73] In concreto kan dit dronkenschap, ‘geheime minnarye’, nijd en gierigheid betreffen (p. 6-7).

De Hottentotten in natuurstaat en de primitieven hebben een gemeenschappelijke noemer en dat brengt de twee kwesties, de abstracte kwestie van de mens die in een natuurstaat leeft en de specifieke, politiek geladen zaak van de Hottentot, bij elkaar. De Hottentot en de wilde zijn te veroordelen omdat ze geen gehoorzaamheid aan godsdienst en wet kennen. Deze beredenering van hun verwerpelijkheid is in het ‘Gedicht’ de basis voor een rudimentaire koloniale ideologie.[74] Tegen de achtergrond van de kritiek op de kolonistengemeenschap in de *Researches* heeft deze ideologie een element van rechtvaardiging in zich, iets wat in koloniale ideologieën een voorname rol speelt.[75]

Het verband tussen de komst van de kolonisten en de verbreiding van het christendom in Zuid-Afrika was door Borcherds eerder gelegd in een tot God gericht voorwoord waarmee het eerste nummer van het NZAT in 1824 begon:

> Weinig jaren meer dan eene en eene halve eeuw geleden, was deze Volkplanting, deze zuidelykste punt der oude wereld, nog een stikdonker land, - een land der duisternis en der schaduwe des doods. Een wild en heidensch volk bewoont het, weinig in zyne denkbeelden en neigingen verheven boven het wreed en woest gedierte, hetwelk het omringde. Maar, Gy spraakt, ook daar zy licht! en het was alzoo. Een handvol menschen, belyders van den Christelyken Godsdienst, landde, zette zich neder aan dezen uithoek, bouwde eenen Tempel ter uwer eer en voerde een heilig woord hier in. (‘Overdenkingen van E.D.P.; A Jove principium’, NZAT, 1824, p. 5-6)

In het citaat is het betoog van het ‘Gedicht’ in de kern al aanwezig. In het ‘Gedicht’ lijkt Borcherds zijn visie op het koloniale bestel alleen met gebruikmaking van Kolbe te hebben uitgewerkt. Nieuw, ten opzichte van de inleidende woorden in het NZAT van 1824, is dat Borcherds' visie op het

koloniale bestel na Philips kritiek van 1828 vooral als rechtvaardiging gaat klinken. De representatie van de Hottentotten in hun natuurstaat door Borcherds 'bewijst' het ongelijk van Philip en wijst op de heilzame invloed van de kolonistengemeenschap op de Hottentotten. Borcherds' stellingna-me in zijn 'Gedicht over de volkplanting' heeft ten opzichte van zijn voorwoord bij de eerste aflevering van het NZAT in 1824 aan politieke relevantie gewonnen. Misschien kan men ook nu pas, in 1832, na het optreden van Philip, een ideologische functie aan Borcherds' redenering toekennen. Door de nieuwe omstandigheden waarbij de kolonisten-gemeenschap ideologisch onder druk kwam te staan, is het vermogen van deze redenering om de aanvallen van Philip te neutraliseren geactiveerd. De politieke relevantie in een als problematisch ervaren werkelijkheid maakt een representatie volgens Clifford Geertz tot een ideologie.[76]

De Hottentotten leefden zoals alle primitieve volkeren in wetteloosheid. Dat is de oorzaak van hun ellende, niet uitbuiting door de kolonisten, zoals Philip beweerde. De komst van de Europeanen gaf hun juist uitzicht op verbetering van hun lot, omdat de Europeanen het christendom met zijn wetten meebrachten. Door de komst van de kolonisten is aan de onhoudbare toestanden waarin ze leefden een einde gekomen. De Hottentotten vieren in 1830 geen orgiën meer bij volle maan, maar zingen dan psalmen. Aan het slot wordt nog eens opgemerkt dat het liederlijke leven van de Hottentotten bestond 'Eer enig Christenvolk, zich hier gevestigd had' (355). Bij implicatie is het de verdienste van de Europeanen dat zij het waren die de Hottentotten de gelegenheid hebben geboden om zich van hun binding aan hun driften te bevrijden. Een dergelijke argumentatie heeft als onderdeel van een meer omvattende koloniale ideologie tot ver in de twintigste eeuw dienst gedaan, in Zuid-Afrika minstens tot in de jaren vijftig.[77] Zo werd er ter gelegenheid van de Van Riebeeck-herdenking in 1952 door de Pro Ecclesia Drukkery van de Nederduits Gereformeerde Kerk een pamflet van zeven bladzijden uitgebracht, *Die koms van Jan van Riebeeck. Was dit ramp of redding?*[78] Het pamflet biedt een beschouwing over de betekenis van het begin van Europese kolonisatie voor de zwarte en kleurling-lidmaten van de Nederduits Gereformeerde *Sendingkerke,* aan wie het pamflet gericht was. Hun werd voorgehouden om de komst van Jan van Riebeeck als een redding te zien, onder andere omdat de kolonisten beschaving en christendom hadden meegebracht: '[...] met die witman [het] ook die blye boodskap van die Evangelie na hierdie eertydse land van heidendom, afgodery en geestelike duisternis gekom' (p. 6). Borcherds had het kunnen zeggen.

Eindnoten:

1 M.D. Teenstra, *De vruchten mijner werkzaamheden, gedurende mijne reize, over de Kaap de Goede Hoop, naar Java, en terug over St. Helena, naar de Nederlanden. Eerste deel*. (F.C.L. Bosman, ed.) Kaapstad 1943 (Groningen 1830).
2 Teenstra, p. 156; 'De merkwaardige grot', in: NZAT 1 (1824), p. 180-4, 260-265, 348-353.
3 Zie hiervoor hoofdstuk 2.

4 Een verzameling van religieuze gedichten in handschrift is *Die verseboek van die Bosmans* met gedichten van 1773 tot 1814 (Argief van die Drakensteinse Heemkring). Hierover: A.L. Vermaak, *Die geskiedenis van Kuilsrivier, 1652-1905*. Ongepubl. magister-verhandeling, Universiteit Stellenbosch, 1993, p. 223-229; 254-270.
5 F.C.L. Bosman, *Drama en toneel in Suid-Afrika. Deel I: 1652-1855*. Kaapstad/ Pretoria 1929, p. 160, 56.
6 F.C.L. Bosman, *Drama en toneel in Suid-Afrika*, p. 253.
7 W.S. van der Westhuizen, 'Onderwys onder die algemene skoolkommissie: die periode 1804-39', in: *Argief-jaarboek* 16,2 (1953), p. 12-14.
8 Toen Vermaak door het Bataafse bewind in 1803 werd voorgedragen als raadslid, kwamen er echter protesten. Men vond het onaanvaardbaar geregeerd te worden door iemand wiens moeder een slavin geweest was. Huidskleur werd niet als reden genoemd (H. Giliomee, *Die Kaap tydens die eerste Britse bewind*, Kaapstad 1976, p. 22).
9 Kaapstad 1911, p. 1. Behalve Vermaak en Vos waren aan het begin van de negentiende eeuw nog meer prominente Kapenaren gedeeltelijk van niet-Europese afkomst (W.M. Freund, 'Race in the social structure of South Africa, 1652-1836', in: *Race and class* 18,1 (1976), p. 53-67).
10 Het precieze tijdstip waarop een drukpers geïnstalleerd is, is niet bekend (zie: inleiding).
11 *De Maan, een leerdigt*, '1ste' en '2de stuk', Caap Stad 1802; '3de' en '4de stuk', Caap Stad 1803 (Herdruk in: *Early Cape printing / Vroeë Kaapse drukwerk 1796-1802*, Kaapstad 1971).
12 Volgens een scribent in het NZAT (1828, p. 464) was het NZAT het 'eerste Zuid-Afrikaansch produkt van letterkunde'.
13 In: G.M. Theal (ed.), *Records of the Cape Colony, from May 1823 to January 1824*, Deel 16, Londen 1902, p. 322-323. Een Nederlandse prospectus heb ik niet kunnen vinden.
14 'Programma van het *Zuid-Afrikaansch Tydschrift*' (NZAT 1824, nr. 1, ongep.).
15 'Programma van het *Zuid-Afrikaansch Tydschrift*' (NZAT 1824, nr. 1, ongep.).
16 Aan de lotgevallen van het *South African Journal* wordt uitgebreid aandacht gegeven door A.M.L. Robinson, *None daring to make us afraid. A study of English periodical literature in the Cape Colony from its beginnings in 1824 to 1834*, Kaapstad 1962. Robinson geeft geen speciale aandacht aan het NZAT.
17 Het onderstaande zijn enkele opmerkingen, gebaseerd op de vroegste jaargangen van het NZAT. Hoewel het NZAT zeker meer aandacht verdient, valt dit buiten het bestek van deze studie.
18 'Naamlyst der inteekenaren voor het derde deel van het *Nederduitsch Zuid Afrikaansch Tydschrift* gedurenden het jaar 1826' (NZAT 3, 1826).
19 Uit de alfabetische 'Naamlijst der Inteekenaren': 'Bibliotheek, de Z[uid] A[frikaansche]'; 'Boekery, Nederduitsche'; 'Leesgezelschap, Het Javaasch'. Deze instituties waren volgens de 'Naamlyst' allemaal in Kaapstad gevestigd.
20 Bijvoorbeeld in: 'Toegift van dien schryver', in: NZAT 5 (1828), p. 463-468; 'Naschrift', in: NZAT 12 (1835), p. 465-472.
21 W.W. Mijnhardt geeft een korte uiteenzetting over het nieuwe beschavingsideaal in *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*, Amsterdam 1988, p. 265-272. Het oude beschavingsideaal, dat in Nederland in de zestiende eeuw was geïntroduceerd, zocht voor de wetenschappen en de persoonlijkheidsvorming inspiratie in de klassieken. Het bereik van dit beschavingsideaal was beperkt tot de elite (Mijnhardt, p. 267). Verder over dit nieuwe beschavingsideaal: Bernardus Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding van de zeventiende tot de twintigste eeuw*, diss. Amsterdam 1990, p. 60-95.
22 Predikanten worden in de 'Naamlyst' van 1826 aangeduid als 'De Wel Eerw.' Het gaat om de volgende predikanten van Britse herkomst in dienst van de Nederduits Gereformeerde Kerk: C. Fraser (SABW II, p. 243-4), A. Murray (SABW I, p. 598-600), G. Thom (SABW II, p. 762-4), A. Smith (A. Dreyer, *Boustowwe vir die geskiedenis van die Nederduits-gereformeerde kerke in Suid-Afrika. Deel III 1804-1836*, Kaapstad 1936, p. 182), G. Morgan (*Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek. Naamlys van persone oorlede voor 31 Desember 1950 wat voorgestel word vir opname in die hoofreeks*, Kaapstad 1968, p. 211), J. Taylor (SABW III, p. 800-801).
23 In Nederland was het vaderlands gevoel aan het einde van de achttiende eeuw 'verdiept' tot een 'ware vaderlandcultus' (N.C.F. van Sas, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 102 (1989), p. 471-495, m.n. p. 473). Een gemeenschappelijk vaderlandgevoel is vóór die tijd wel al gepropageerd in de literatuur, hoewel er 'niet één gemeenschappelijk vaderlandsconcept' bestond en er reden is om je af te vragen 'hoe "diep" vaderlandse gevoelens in werkelijkheid gereikt hebben'

(Marijke Meijer Drees, ‘Patriottisme in de Nederlandse literatuur (ca. 1650-ca. 1750)’, in: *De nieuwe taalgids* 88 (1995), p. 247-260). Overigens ligt het buiten mijn doelstellingen om de wording van het Nederlandse vaderlandgevoel hier te traceren. Het volstaat om te kunnen vaststellen dat een dergelijk gevoel aan het einde van de achttiende eeuw de omvang had van een cultus. Gezien de al eerder gesignaleerde verbindingen met de Nederlandse Verlichting op het punt van het genootschapswezen en de Verlichtings-idealen, bestaat er misschien ook een verband met de Nederlandse Verlichting op het punt van het ontstaan van een Zuid-Afrikaans vaderlandgevoel.

24 ‘Het portret van Riebeek’, in: NZAT 6 (1829), 379-380.

25 Over Borcherds' pseudoniem: ‘[D]eze en vele stukken, gedrukt onder de letters E.D.P. zyn kenmerken van zyn [Borcherds'] verstand en hart, en den yver welken hy bezat om het algemeen van nut te zyn’ (uit: ‘Een kort levensberigt van den wel-eerw. heer M. Borcherds, in zyn leven predikant te Stellenbosch, aldaar over leden den 28 february 1832’, in: NZAT 9 (1832), 137-153, m.n. p. 143).

26 Petrus Borchardus Borcherds, *An autobiographical memoir*, Kaapstad 1963 (1861), p. 9-10.

27 Bernardus Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland*, p. 60; P.J. Buijnsters, ‘“De kleine republiek”: het gezin in de Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw’, in: *Documentatieblad 18e eeuw* 24 (1992), p. 87-103, m.n. p. 89.

28 NZAT 1826, p. 337. ‘De Levensreis werd in vier afleveringen in het NZAT gepubliceerd: 3 (1826), p. 337-341, 418-423; 4 (1827), p. 22-26, 112-118.

29 Op 13 oktober 1826,16 februari 1827, 8 juni 1827, 22 juni 1827, 21 december 1827 worden er in de notulen van het NZAT klachten aangetekend over het werk van Borcherds (Notulen *Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tydschrift*, KA, Misc. 96).

30 Over zijn werk als componist: Meent Borcherds, *Ses menuette uit 'n manuskripboek van Ds. Meent Borcherds versorg deur Jan Bouws*, Kaapstad z.j. Over Borcherds als middelpunt van het sociale leven: P.B. Borcherds, *An autobiographical memoir*, p. 9.

31 A.H. Huussen Jr. en S.B.I. Veltkamp-Visser(ed.), *Dagboek en brieven van Mewes Jans Bakker (1764-1824). Een Friese zendeling aan de zuidpunt van Afrika*, Amsterdam 1991, p. 37-44. S.B.I. Veltkamp, *Meent Borcherds. Predikant in overgangstijd (Jengum 1762 - Stellenbosch 1832)*, ongepubl. diss., UNISA 1977, p. 154-220. Het proefschrift van mevrouw Veltkamp biedt voornamelijk informatie over Borcherds als predikant. Verder nog over Borcherds: W.B. van der Vyver, ‘Die geskiedenis van die Stellenbosse gemeente (1800-1830)’, in: *Argiefjaarboek* 21,1 (1958), p. 215-341, m.n. 317-326.

32 *Aeneïs*, boek 1, r. 543-544.

33 Vgl. de *Klare besgryving van Cabo de bona Esperanca*, Amsterdam 1652 (fotomechanische herdruk van idem, Kaapstad 1952).

34 Peter Kolbe, *Naauwkeurige en uitvoerige beschryving van de Kaap de Goede Hoop*, 2 delen, Amsterdam 1727. (Vertaling van: *Capvt Bonae Spei Hodiernum: Das ist des Africanischen Vorgebirges der Guten Hofnung* [...], Nürnberg 1719.) Engelse en Franse vertalingen van Kolbe's boek verschenen in 1731 en 1742. Borcherds zegt in een voetnoot dat Kolbe (in Nederlandse vertaling) zijn belangrijkste bron was (p. 298). Kolbe verbleef van 1705 tot 1713 aan de Kaap, waar hij met aanbevelingen van onder andere Nicolaas Witsen was aangekomen. Aanvankelijk verrichtte hij allerlei natuurkundige studies. Van 1711 tot 1713 was hij secretaris van de VOC in Stellenbosch en Drakenstein (O.F. Raum, ‘Kolb(e)(n), Peter’, in: SABW III, p. 487-488).

35 Dit is een van de topen in de voorstelling van de ‘primitieven’ tot in de twintigste eeuw (J. Nederveen Pieterse, *Wit over zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur*, Amsterdam/Den Haag [1990], p. 34-35).

36 John Philip, *Researches in South Africa*, 2 delen, Londen 1828, deel 1, p. xv.

37 Zie voor de verheerlijking van de edele wilde in de Engelse literatuur: H.N. Fairchild, *The noble savage. A study in romantic naturalism*, New York 1928.

38 De door Philip gewenste wetgeving, in de vorm van ‘Ordinance 50’ is er inderdaad mede onder invloed van Philip gekomen in 1828. De wet die de Hottentotten voor de wet gelijk stelde aan de blanke kolonisten veranderde echter niets aan de slechte economische positie van de Hottentotten (W.M. Macmillan, *The Cape colour question*, Kaapstad 1968, p. 220; R. Elphick en H. Giliomee, ‘The origins and entrenchment of European dominance at the Cape, 1652-c. 1840’, in: *The Shaping of South African Society, 1652-1840*, Kaapstad 1992, p. 521-566, m.n. p. 556).

39 Voor algemene opmerkingen over de reactie op Philip: André du Toit en Hermann Giliomee, *Afrikaner political thought. Analysis and documents. Volume one: 1780-1850*, Kaapstad/Johannesburg 1983, p. 210-213; Robert Ross, *Beyond the pale; Essays on the history of colonial South Africa*, Hanover/Londen 1993, p. 192-212.
40 John Philip, *Researches* I, p. 353-355.
41 W.M. Macmillan, *The Cape colour question*, p. 225.
42 NZAT 1830, p. 218-228,373-383.
43 NZAT 1830, p. 373-383, m.n. p. 374.
44 Het Dagregister was in afleveringen verschenen in het NZAT.
45 Notulen *Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tydschrift*, KA, Misc. 96.
46 'De ongesteldheid des Grysaards [Borcherds] begon zich reeds in het begin van 1830 merkbaar te vertoonen, door zwaarmoedigheid, en eene vrees dat hy plotseling zoude worden verplaatst' ('Een kort levensberigt van den Wel.-Eerw. Heer M. Borcherds, in zyn leven predikant te Stellenbosch, aldaar overleden den 28 February 1832', in: NZAT 9 (1832), p. 137-153, m.n. p. 138).
47 Zie voor het probleem van de concurrentie tussen historische representaties: Ann Rigney, *The rhetoric of historical representation. Three narratives of the French revolution*, Cambridge 1990, p. 48.
48 Kolbe wordt door Philip vreemd genoeg als een reclame-maker voor kolonisatie afgedaan (*Researches* I, p. 40). Kolbe wordt door historici nog steeds gezien als een van de belangrijkste bronnen over het leven van de Khoi, vertelde mij de Leidse historicus Robert Ross.
49 *Naauwkeurige beschryving* I, p. 501. Zie ook: I, 517, 519, 521; II, 17, 58, 136, 149.
50 Kolbe, in de Engelse literatuur steevast aangeduid als Kolb, heeft een goede pers in het politiek-correcte werk van Marie Louise Pratt, *Imperial eyes. Travel writing and transculturation*, Londen 1992, p. 41-49. Overigens vergelijkt Kolbe de Hottentotten ook regelmatig met de Troglodyten ('grotbewoners'), een van de minder sensationele Plinische rassen. Hun luiheid en gewoonte om half-rauwe darmen te eten zouden de Hottentotten met dit volk gemeen hebben (Kolbe, II, 60-1, 64; verder: I, 511; II, 17-8, 59, 126-7). Over de Troglodyten zie: John Block Friedman, *The monstrous races in medieval art and thought*, Cambridge/Londen 1981, p. 19, 21.
51 Dertien voetnoten van het 'Gedicht' verwijzen naar Kolbe. Vooral de voetnoot op p. 298 is van belang: 'Alle deze en soortgelyke schetsen zyn uit Kolbe meest ontleend'. Dit schept de indruk dat Kolbe de basis is van de representatie in het 'Gedicht', zelfs wanneer dit feitelijk niet het geval is.
52 Borcherds verwijst hier naar een voetnoot bij een inleidend artikel in het NZAT over het 'Dagverhaal' van Van Riebeeck (NZAT 1824,109).
53 E.H. Waterbolk, 'Zeventiende-eeuwers in de Republiek over de grondslagen van het geschiedverhaal. Mondelinge of schriftelijke overlevering?', in: J.A.L. Lancée (red.), *Mythe & Werkelijkheid*, Utrecht 1979, p. 9-24.
54 Als dat nodig geweest zou zijn, had Borcherds dit met Aristoteles' *Poetica* in de hand kunnen verantwoorden. Het verschil tussen geschiedschrijving en dichtkunst hangt volgens Aristoteles niet af van de vorm, maar van de vraag of de tekst handelt over wat gebeurd is (geschiedschrijving) of wat had kunnen gebeuren. Bij dit onderscheid is het niet van belang of er in verzen of proza geschreven wordt. Ook als Herodotus' werk wordt omgezet in verzen, blijft het nog behoren tot de geschiedschrijving (Aristoteles, *Poetica*, 51a30-51b13).
55 G.J. Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding - van Van Alphen tot Verwey*, diss. Amsterdam 1992.
56 Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht!*, p. 60, 47-48.
57 Zie Kolbe's hoofdstuk xxiv: 'Van den Godsdienst der Hottentotten; en hoe zy dezelve verrigten, of den Schepper aller dingen eere bewyzen' (Kolbe I, p. 488-504, m.n. 494). Het verwijt dat primitieve volkeren atheïstisch zijn, is in de moderne tijd vrij algemeen (H. Clastres, 'Religion without gods: the sixteenth century chroniclers and the South American savages', in: *History and anthropology* 3 (1987), p. 61-82).
58 Ekphrasis moet onderscheiden worden van pictoralisme (schilderen met woorden) en iconiciteit (bijvoorbeeld: 'Zeppelin' van Paul van Ostayen, een woord in een gelijknamig gedicht in de vorm van een luchtschip): 'What distinguishes those two things from ekphrasis is that each one aims primarily to represent natural objects and artifacts rather than works of representational art', zoals wel het geval is bij ekphrasis (James A.W. Heffernan, 'Ekphrasis and representation',

in: *New literary history* 22 (1991), p. 297-316, m.n. p. 299; in dezelfde geest: Grant F. Scott, 'The rhetoric of dilation: ekphrasis and ideology', in: *Word & Image* 7 (1991), p. 301-310).

59 Voetnoten op p. 351 en 354.

60 Zie hoofdstuk 1.

61 Bijvoorbeeld: Kolbe, II, p. 171.

62 François Hartog, *Le miroir d'Hérodote*, Paris 1980, p. 259-262.

63 'Van der Hottentotten Plechtigheden en gebruiken, welke zy by de Kraamvrouwen in acht nemen; en in 't byzonder, hoe zy te werk gaan en wat zy doen, wanneer een vrouw Tweelingen ter waereld brengt' (Kolbe II, p. 1-11).

64 Over 'enargeia': H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960, p. 400.

65 S. Groenveld, *Hooft als historieschrijver*, Weesp 1981, p. 48-49.

66 'Voorrede' in: [Jan Wagenaar], *Vaderlandsche Historie, Eerste deel*. Amsterdam etc. 1782, p. ix. Jan Wagenaar was de meest populaire Nederlandse geschiedschrijver aan het einde van de achttiende eeuw (vgl. A.Th. van Deursen, 'Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland', in: Lancée, *Mythe & Werkelijkheid*, p. 103-120, m.n. p. 113).

67 Anti-primitivisme, de afwijzing van het leven in natuurstaat als ideaal, is bijna zo oud als de verheerlijking van het primitieve leven. Vgl. Arthur O. Lovejoy en George Boas, *Primitivism and related ideas in antiquity*, New York 1965.

68 NZAT 1834, 281. Rousseau had aan de 'edele wilde' aandacht gegeven in zijn *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes*, Parijs 1954 (1755).

69 H. Clastres, 'L'idéologie de la conquête: sauvages et civilisés au XVIIIe siècle', in: F. Châtelet (éd.), *Les idéologies*, deel 3, Verviers 1981, p. 191-210. Ook: Urs Bitterli, 'Der "Edle Wilde"', in: Thomas Heye (Hrsg.), *Wir und die Wilden. Einblicke in eine kannibalische Beziehung*, Reinbek 1984, p. 270-289.

70 Een Milesisch verhaal ('sermo Milesius') was eigenlijk een obsceen verhaal (Charlton T. Lewis en Charles Short, *A Latin dictionary*, Oxford 1973, p. 1143). Hier lijkt het echter meer zoiets te betekenen als een verhaal waarin men graag zou willen geloven, maar dat onwaar is.

71 p. 299,353.

72 Voor een samenvatting van de 'Reedevoering over het Christendom' zie: S.B.I. Veltkamp, *Meent Borcherds, predikant in overgangstijd*, p. 100. De tekst was onvindbaar in de Kaapse Argiefbewaarplek (oorspr. in: Privaat Argief M. Borcherds).

73 '1ste Stuk', p. 7.

74 Een rudimentaire ideologie, omdat we niet te maken hebben met wat Clifford Geertz een systeem van 'interacting symbols', 'patterns of interworking meaning', een 'symbolic framework' noemt (Clifford Geertz, 'Ideology as a cultural system', in: *The interpretation of cultures*, Londen 1973, p. 193-233). Geertz probeert een ideologie-theorie te ontwikkelen die cultuurtheoretisch gericht is en meer een analytisch model is dan een politiek argument, zoals bij andere ideologie-theorieën maar al te vaak het geval is.

75 Voor het soort rechtvaardigingsargument dat Borcherds hanteert zie: Raymond Kennedy, 'The colonial crisis and the future', in: Ralph Linton (ed.), *The science of man in the world crisis*, New York 1950, p. 306-346; David Spurr, *The rhetoric of empire. Colonial discourse in journalism, travel writing, and imperial administration*, Durham/London 1993; Edward Said, *Culture and imperialism*, p. 69.

76 Clifford Geertz zegt hierover het volgende: 'Ideology is a response to strain. [...] It is a loss of orientation that most directly gives rise to ideological activity, an inability, for lack of usable models, to comprehend the universe of civic rights and responsibilities in which one finds oneself located. [...] Whatever else ideologies may be [...] they are, most distinctively, maps of problematic social reality and matrices for the creation of collective conscience' (Clifford Geertz, 'Ideology as a cultural system', p. 219-220). Door het optreden van de zendelingen was dat ook het geval aan de Kaap.

77 Het behoorde volgens Raymond Kennedy in de twintigste eeuw tot de vijf gangbare argumenten om kolonialisme te verdedigen (Raymond Kennedy, 'The colonial crisis and the future'. Ook: David Spurr, *The rhetoric of empire* en J.M. du Preez, *Africana Afrikaner. Master symbols in South African school text books*, Alberton z.j.).

78 Z.j. en z.p.

4 ‘De geschiedenis is een groot wiel’
Het beeld van de geschiedenis in de ‘Zuid-Afrikaansche Historie-Bibliotheek’ van D'Arbez

In 1897, kort voor het uitbreken van de Boerenoorlog, verscheen in *Ons Tijdschrift. Geïllustreerd Familieblad voor Zuid-Afrika* een beschouwing over de Zuid-Afrikaanse literatuur: ‘De Zuid-Afrikaansche Litteratuur en hare opkomst’.[1] Niet alles wat in Zuid-Afrika was geschreven kon volgens de anonieme auteur van het artikel tot de Zuid-Afrikaanse literatuur gerekend worden. Dit gold alleen voor teksten die in het Nederlands of het Afrikaans waren geschreven na 1806, het einde van het Nederlandse bewind. Nederlandse geschriften uit de VOC-tijd en de tijd van de Bataafse Republiek moesten tot de Nederlandse literatuur gerekend worden. Voor de Engelse geschriften uit Zuid-Afrika gold hetzelfde: ze waren deel van de literatuur van het Engelse Imperium, omdat ze onder een Engels koloniaal bewind geschreven zijn. Als het gaat om de soorten teksten die tot de literatuur gerekend worden, waren de criteria ruimer. Tot de literatuur behoren zowel theologische als fictionele en historische teksten. Zelfs volgens deze ruime criteria blijkt de Zuid-Afrikaanse literatuurgeschiedenis in 1897 niet erg rijk te zijn. Tot ongeveer 1850 ging het nog wel. Er was toen nog een Nederlands cultureel leven dat in staat was iets leesbaars voort te brengen, zoals het dichtwerk ‘Levensreis’ van E.D.P., een auteur wiens echte naam helaas onbekend is, zo wordt er in een voetnoot aan toegevoegd.[2]

Tussen 1850 en 1880 was er - nog steeds volgens het artikel - duisternis. De anglisering won veld en er werd nog maar nauwelijks in het Nederlands geschreven. Dat veranderde op slag na 1880. De overwinning van de Transvalers op de Engelsen in de Eerste Boerenoorlog zorgde voor een opleving die ook sporen naliet in de literatuur (p. 10). Er vielen weer theologen, poëten en geschiedschrijvers aan te wijzen die een bijdrage tot de Zuid-Afrikaanse literatuur leverden. Zolang de Engelsen het voor het zeggen hadden, zou het literaire vlammetje echter maar laag branden. In Nederland konden Hooft en Vondel immers ook pas hun meesterwerken schrijven toen de overwinning op de Spanjaarden in zicht was?

Al was er dan hoop, een vloed van publicaties was er volgens het artikel nog niet. Dat was zeker niet het geval bij de geschiedschrijving. Degene die in deze subcategorie van de letterkunde de meeste lof oogst, was nota bene een Engelse Zuidafrikaan van Canadese afkomst, George McCall Theal: ‘en hoewel hij zijne werken in het Engelsch schreef, zijn die werken van zulk uitmuntenden aard, dat zij de vermelding verdienen’ (p. 62). Voor Theal werd het taalcriterium, dat hem buiten de Zuid-Afrikaanse literatuur had

moeten plaatsen, even opzij geschoven. Hij was immers iemand met grote sympathie voor Afrikaners.[3]

Echte Zuid-Afrikaanse geschiedschrijving, dat wil zeggen Zuid-Afrikaanse historische publicaties geschreven in het Nederlands, waren de boeken van Lion Cachet en Du Plessis.[4] Een geschiedenis van Zuid-Afrika, zoals Theal die in verschillende versies in het Engels had geschreven, was er echter nog niet. Dat was jammer, want hoe goed Theal ook was, de gewone man kon zijn werk niet lezen. Die moest het voorlopig nog stellen met een schoolboekje van honderd bladzijden, *Kijkjes in Onze Geschiedenis*, 'het prachtige werkje van den heer Nico Hofmeyr'.[5] Toch was er gelukkig zicht op verbetering:

> Thans tracht men (den heeren Jacques Dusseau & Co. komt de eer dezer poging toe) om een serie uit te geven, die den roman met de geschiedenis verbindt, en zal eene 'Historie Bibliotheek' verschijnen, waarvan reeds twee deelen 'David Malan' en 'Liefde en Plicht' zijn verschenen, en de anderen binnen kort het licht zullen zien. In hoeverre die serie een succes zal zijn, is nog te bezien; er is echter geen twijfel of het denkbeeld is het rechte; maar veel, ja bijna alles, zal van de uitvoering er van afhangen, (p. 62)

Tot zover het artikel uit *Ons Tijdschrift*.

De serie, die er zo veelbelovend uitzag, is er in twee series gekomen onder de titel 'Zuid-Afrikaansche Historie-Bibliotheek' (voortaan: ZAHB), geschreven door J.F. van Oordt (1856-1918) onder het pseudoniem D'Arbez.[6] De '1e serie' bestaat uit boeken die voor het eerst tussen 1896 en 1898 zijn verschenen. In totaal zijn er in de eerste serie twaalf, en later door toevoeging van *Bladen uit de Geschiedenis* in 1913, dertien titels gepubliceerd. Binnen deze reeks overheersen boeken over de geschiedenis van de Grote Trek en de Boerenrepublieken. De eerste serie werd tussen 1914 en 1921 opnieuw in 'verbeterde druk' uitgegeven. De verbeteringen bestaan uit het gebruik van de Kollewijn-spelling, die aan het begin van de eeuw in Zuid-Afrika was ingevoerd om het Nederlands voor een Afrikaans publiek toegankelijker te maken, en uit stilistische en taalkundige verbeteringen in het Nederlands en het vaak in dialogen gebruikte Afrikaans.[7] Daarnaast zijn er inhoudelijke veranderingen, het meest ingrijpend in *Macht en Recht*, dat oorspronkelijk in twee delen was verschenen, maar in de herdruk van 1920 werd ingekort tot een deel.[8] Om deze reductie te bereiken werd het hele in de geschiedenis ingebedde, fictionele verhaal eruit gesneden.[9] Zoals verderop zal blijken, hadden deze veranderingen soms ook gevolgen voor de historische beeldvorming, de zaak waar het mij in dit hoofdstuk in hoofdzaak om gaat.

Tussen 1918 en 1921 verscheen de '2e serie', die zes deeltjes telt, met overwegend onderwerpen uit de VOC-tijd. Dankzij deze tweede serie heeft de ZAHB in zijn geheel een ongeveer gelijke verdeling tussen onderwerpen uit de VOC-tijd en uit de negentiende eeuw.

De ZAHB werd in zijn geheel in het Nederlands uitgegeven tussen 1896 en 1921. Daarna verschenen enkele delen uit de reeks in Afrikaanse vertaling, tot in de jaren veertig (zie: Bijlage). De oplagen waren voor Zuid-Afri-kaanse begrippen groot. Van de bestseller van de eerste serie, *Mooi Annie*, verschenen 8000 boeken in acht oplagen in het Nederlands.[10] Daarna volgden er nog een Afrikaanse toneelbewerking door Léon Fouché (1929) en negen oplagen in Afrikaanse vertaling.[11] Wat betreft de aantallen exemplaren van de delen van de ZAHB, zijn alleen de door Nienaber in de jaren dertig verzamelde cijfers beschikbaar, door Nienaber aangeduid als verkoopcijfers. In 1936 waren van de Afrikaanse vertaling van *Mooi Annie* 24000 exemplaren verkocht. Tot 1936 zijn er in het totaal 58000 Nederlandse exemplaren van boeken van de ZAHB verkocht en 66000 boeken van de Afrikaanse vertalingen.[12] Men vergelijke deze cijfers met de oplage van het door historici van geschiedschrijving steeds weer aangehaalde werk van het Genootskap van regte Afrikaners, *Die geskiedenis van ons land, in die taal van ons volk*, dat evenals de reeks van D'Arbez bedoeld was als geschiedenisboek voor de jeugd.[13] De eerste oplage van dit boek bedroeg 500 exemplaren.[14] De oplaag van de tweede druk uit 1895 heb ik niet kunnen achterhalen, maar dit boek is veel minder aantrekkelijk uitgegeven dan de delen van de ZAHB. Anders dan de ZAHB heeft het dichtbedrukte bladzijden en mist het illustraties en een spannend verhaal. Het is zeer de vraag of het in deze uitvoering een groot publiek heeft bereikt.

Een belangrijke reden voor de populariteit van de ZAHB was vermoedelijk de manier waarop de boeken werden uitgegeven: als serie-werk. Uitgave van boeken in series werkte, voorzover bekend, verkoopbevorderend. Serieboeken waren relatief goedkoop en daarmee binnen het bereik van een groot publiek. De prijs van de complete eerste serie van twaalf delen bedroeg dertig shilling portvrij. Afzonderlijke delen kostten twee shilling en negen pence.[15] Voor Zuid-Afrika was het belangrijk dat de boeken per post besteld en betaald konden worden. Daardoor waren de boeken ondanks een gebrekkig boekhandelsnetwerk overal waar een postkantoor was verkrijgbaar. Wie tevreden was met één boek uit een serie was meestal ook bereid de andere delen aan te schaffen.[16]

De populariteit van de ZAHB was bovendien van lange duur. Begin jaren twintig merkte de recensent van *Van Klerk tot Goeverneur*, een boek over VOC-gouverneur Rijk Tulbagh, op: ‘[de werken van D'Arbez] werden en worden nog veel gelezen, zowel door de jeugd als door de volwassenen. Eenvoudig van vorm en inhoud, hebben ze veel gedaan om de leeslust onder het volk op te wekken en de kennis van de Afrikaanse geschiedenis te bevorderen.’[17] Ook vijftien jaar later, in 1936, is dit nog zo: ‘Dié Historie-Biblioteek was vir 'n lang tyd die mees geliefde boeke onder ons Afrikaanse jeug, en vandag nog vind hul veel byval.’[18]

Afb. 10 De omslag van een deeltje van de 'Zuid-Afrikaansche Historie-Bibliotheek' van D'Arbez.

Het belang van de 'Zuid-Afrikaansche Historie-Bibliotheek'

De auteur van de serie, J.F. van Oordt, was een zoon van de classicus, journalist en historicus J.W.G. van Oordt, een Nederlander die zich in Kaapstad gevestigd had en verbonden was aan Nederlandstalige periodieken als *Het Volksblad, De Zuid-Afrikaan* en *Ons Land*.[19] De jonge Van Oordt heeft na zijn geboorte in Zuid-Afrika van zijn tweede tot zijn zeventiende jaar in Nederland gewoond en is daarna teruggegaan naar Zuid-Afrika. Uit zijn Nederlandse periode dateert Van Oordts pseudoniem. Hij kreeg er,

vermoedelijk vanwege zijn Zuid-Afrikaanse afkomst, de bijnaam ‘zebra’ die hij later omkeerde tot ‘D'Arbez’.[20] Na een aanvankelijk voorspoedig begin van zijn carrière in het Kaapse onderwijs raakte hij aan de drank. Vanaf dat moment had hij alleen losse beroepen. Een daarvan was zijn aanstelling als ‘schrijver’ bij de firma Dusseau in Kaapstad in 1896, eerst voor de ‘Zuid-Afrikaansche Volksbibliotheek’, later voor de ‘Zuid-Afrikaansche Historie-Bibliotheek’.[21] Onder zijn eigen naam heeft J.F. van Oordt een omvangrijk en monumentaal uitgegeven boek over Paul Kruger geschreven: *Paul Kruger en de opkomst van de Zuid-Afrikaansche Republiek*.[22] In vergelijking met wat er tot dat moment aan Afrikaner geschiedschrijving was gepubliceerd, is dit een indrukwekkend boek door omvang (900 bladzijden) en documentatie. Het staat op een gelijk niveau met het veel bekendere werk van F. Lion Cachet, *De Worstelstrijd der Transvalers*.

Wetenschappelijke aandacht voor het werk van D'Arbez ontstond pas in de jaren dertig toen de Nederlandse geschriften uit Zuid-Afrika herontdekt werden. Vrucht van de nieuwe aandacht was P.J. Nienabers studie uit 1936, *D'Arbez as skrywer*. Het boekje is nog steeds nuttig vanwege de biografische en feitelijke gegevens die erin verzameld zijn. Nienaber had namelijk nog toegang tot documenten en getuigen die tegenwoordig niet meer beschikbaar zijn.[23] Daarbuiten heeft het niet veel meer te bieden dan soms zeer korte samenvattingen van de publicaties van D'Arbez.

Na Nienabers werkje en een samenvatting daarvan in het tweede deel van Elizabeth Conradie's *Hollandse skrywers in Suid-Afrika*, kreeg D'Arbez alleen obligate vermeldingen in de nieuwere literatuurgeschiedenissen. Oorzaak van deze geringe belangstelling is natuurlijk de keerzijde van het succes: de populaire vorm van zijn werk. Een recensent van een van D'Arbez' boeken uit de jaren twintig noemt met schroom de heftige begeerte die hij als kind voelde om alle in het rood gebonden deeltjes van de ZAHB op zijn boekenplank te krijgen. Als volwassene zag hij maar al te goed de gebreken, zoals de gebrekkige ‘karaktertekening’.[24]

Die recensent had daar groot gelijk in. De boekjes van D'Arbez zijn, zoals veel *Trivialliteratur*, geschreven volgens een vaste formule. De fictieve helden ‘krijgen’ daarin bijna steeds de heldinnen aan het eind van het verhaal. Bij de beoordeling moet men er echter rekening mee houden dat de esthetische doelstellingen van D'Arbez bescheiden waren. Hij heeft de boeken in de eerste plaats geschreven om de historische kennis van vooral jeugdige lezers te vergroten. Dit doel heeft hij bereikt. De delen van de ZAHB bevorderden de kennis over de geschiedenis toen er nog geen breed opgezette geschiedwerken voor Afrikaners bestonden.

Al heeft het werk van D'Arbez geen grote literaire waarde, het is in elk geval wel van zeer groot historiografisch en ideologisch belang. De ZAHB van D'Arbez verscheen in een tijd dat de grondslagen van het Afrikaner nationalisme werden gelegd. De Zuid-Afrikaanse historicus Van Jaarsveld heeft aangetoond dat het Afrikaner nationalisme goed doorbrak na de Transvaalse oorlog van 1880-1881, toen de Transvalers hun zelfstandigheid herwonnen na succesvol militair optreden tegen de Engelsen.[25] De oorlog

deed een saamhorigheidsgevoel ontstaan onder de Afrikaners in geheel Zuid-Afrika. Het vaderland werd voor hen nu meer Zuid-Afrika in zijn geheel en minder de eigen staatkundige eenheid, de Kaapkolonie, de Zuid-Afrikaansche Republiek (Transvaal) of Oranje-Vrijstaat. Terwijl de Afrikaners voorheen in hun eigen staatkundige verbanden geleefd hadden zonder zich veel aan te trekken van wat er gebeurde met hun cultuurgeno-ten in andere staten, voelden ze nu voor het eerst een onderlinge verbondenheid door familiebanden, taal, godsdienst en een gemeenschappelijke geschiedenis.[26]

Binnen dit kader wordt het belang van de ZAHB zichtbaar. In de opbouwfase van het Afrikaner nationalisme aan het einde van de negentiende eeuw verschenen de boeken van D'Arbez die de geschiedenis vanuit Afrikaner gezichtspunt voor het grote publiek presenteerden. Dat de Afrikaners een gemeenschappelijke geschiedenis hadden, was tot de jaren tachtig van de negentiende eeuw een vaag besef, dat door historische publicaties eerst moest worden aangescherpt. Door bij grote groepen Afrikaners zo'n besef van een gemeenschappelijk verleden te kweken, konden de boeken van de ZAHB een bijdrage aan het nationalisme leveren bij de afstammelingen van de Voortrekkers én bij hen die altijd in de Kaapkolonie waren blijven wonen. Door het propageren van een eigen, Afrikaner beeld van de geschiedenis konden ze ook het gevoel van eigenheid en eigenwaarde van de Afrikaners ten opzichte van de Engelsen helpen versterken.[27] Volgens de leider van de Afrikaner Bond, Jan Hofmeyr, was kennisname van het eigen verleden het belangrijkste middel om ‘nationaal zelfrespect’ te ontwikkelen onder Afrikaners.[28]

Gezien het bovenstaande is het verbazend dat historici zo weinig aandacht gegeven hebben aan de ZAHB. De ZAHB is vermoedelijk de meest gelezen representatie geweest van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis voor een Afrikaner publiek in de opbouwfase van het Afrikaner nationalisme. Van Jaarsveld is een uitzondering, maar ook hij besteedt (als enige) maar enkele regels aan D'Arbez' ZAHB in zijn talrijke publicaties over Afrikaner nationalisme en Afrikaner geschiedschrijving.[29] De verwaarlozing van D'Arbez door Van Jaarsveld verbaast mij nogal, omdat hij zijn lezers verzekert dat men zich bij het onderzoek naar historische beeldvorming niet moet beperken tot traditionele geschiedwerken.[30] Recent wordt de ZAHB ook niet aan de orde gesteld door Leonard Thompson en P.J. du Plessis in studies over Afrikaner historiografie. Thompson noemt alleen de titel van *Liefde en plicht*, het boek van D'Arbez over Slagtersnek, in een hoofdstuk over de historiografie van Slagtersnek.[31] In zijn bespreking van *Piet Retief*(1906) van Gustav Preller merkt Du Plessis zelfs op: ‘Tot en met die verskyning van *Piet Relief* word dit algemeen aanvaar dat die geskiedenis van die Groot Trek vaag en onbekend is en dat dit na alle waarskynlikheid so sal bly.’[32] Toch had D'Arbez vóór Preller al twee boeken over de Grote Trek gepubliceerd, waaronder een deel, *Tusschen Berg en Zee*, waarin Piet Retief optreedt.[33] Het andere, *David Malan*, was een van de bestsellers van de ZAHB.[34]

Dit gebrek aan aandacht voor de ZAHB lijkt me een ernstige leemte in de studie van Afrikaner geschiedschrijving en het Afrikaner beeld van het verleden. De boeken van de ZAHB hadden immers een grotere verspreiding dan historische narratio's en werden bovendien gedurende vele tientallen jaren gelezen, zoals we zagen.[35] Dat is zeer zeker niet het geval geweest met de kranteartikelen die de voornaamste bron zijn in Van Jaarsvelds onderzoek. Als het gaat om de receptie, het aantal lezers dat de boeken van de ZAHB wisten te bereiken, overtrof D'Arbez alles wat er tot dan toe voor een Afrikaner publiek over Zuid-Afrikaanse geschiedenis was geschreven. Om het scherp te stellen: het Afrikaner beeld van het verleden is in de vroege fase van het Afrikaner nationalisme vermoedelijk vooral verbreid door de boeken van de ZAHB. Pas met het werk van Gustav Preller kwam er iets beschikbaar van een andere auteur dat ten dele gelijkwaardig was. Ten dele, want anders dan D'Arbez deelt Preller de beperkingen van de meeste Afrikaner-geschiedschrijving doordat hij de VOC-tijd verwaarloost.

Dat D'Arbez in zijn representatie van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis historiografie met fictie mengde, vermindert in beginsel niet het belang van de ZAHB voor de historische beeldvorming. Geschiedschrijving en fictie werden in Zuid-Afrika, blijkens het al eerder aangehaalde opstel over de ‘Zuid-Afrikaansche Litteratuur’, rond de eeuwwisseling als nauw verwante genres gezien.[36] Daarin was de ZAHB trouwens ondergebracht binnen het genre geschiedschrijving. Vervolgens was ook de ‘gewone’ negentiende-eeuwse geschiedschrijving verhalend, waarbij de verhalende vorm ook nog, zoals Hayden White heeft duidelijk gemaakt, de strekking van de presentatie placht te bepalen.[37] Dezelfde feiten krijgen immers een andere betekenis wanneer ze zijn opgenomen in een verhaal dat eindigt met succes, dan in een verhaal waarin de opeenvolging van gebeurtenissen wordt voorgesteld als leidend tot een uiteindelijke nederlaag. Bovendien kan de historische narratio soms afwijken van de eis dat het vertelde steeds ondersteund moet zijn door andere narratio's of bronnenmateriaal, zoals een passage uit de ‘serieuze’ Kruger-biografie van Van Oordt duidelijk maakt:

> Een donkere wolk trok over de aangezichten van de Boeren-Voormannen, bij het hooren van deze woorden; bliksemschichten flikkerden als het ware uit de scherpe ogen van Paul Kruger toen zulke valsche aantijgingen zijne ooren bereikten. (*Paul Kruger*, p. 256-7)

In de bovenstaande beschrijving wordt een perspectief gehanteerd dat niet op documenten of historische studies gebaseerd is. Niemand heeft de bliksemschichten in de ogen van Paul Kruger zien flikkeren. De auteur heeft ze er ter wille van de levendigheid van zijn verhaal aan toegevoegd. De passage is daardoor niet te onderscheiden van die uit een historische roman. Literair is ook het metaforische taalgebruik (‘donkere wolk’, ‘bliksemschichten’).[38]

Tenslotte had D'Arbez in de ZAHB evengoed de pretentie de waarheid te bieden als de schrijvers van *Die geskiedenis van ons land in die taal van ons volk* (1877), een boek dat in studies over Afrikaner historiografie een centrale plaats inneemt.[39]

De Zuid-Afrikaansche Historie-Bibliotheek en de Zuid-Afrikaanse historiografie

Het werk van D'Arbez ontstond tegen de achtergrond van een reeds bestaande praktijk van historische beeldvorming in Zuid-Afrika, vooral in het onderwijs. In *Bladen uit de geschiedenis onzer voorouders* beklaagt D'Arbez zich erover dat Afrikaners op school worden gedwongen de Britse geschiedenis te leren, terwijl ze onkundig gelaten worden ten aanzien van hun eigen voorouders uit Europa.[40] Hij beklaagt zich niet over de Engels-koloniale historiografie van Zuid-Afrika, de zogenaamde 'Cape History', die in veel gevallen de Afrikaners vijandig gezind was.[41] Toch moet de reeks van D'Arbez gelezen worden tegen de achtergrond van de Engels-koloniale geschiedschrijving, ondanks het ontbreken van directe verwijzingen, omdat dit soort historiografie aan het einde van de negentiende eeuw in Zuid-Afrika vooral op de scholen een dominante positie innam; en D'Arbez wilde met zijn reeks juist de jeugd bereiken. Schoolboekjes waren in de Kaapkolonie, waar D'Arbez de meeste tijd van zijn leven gewoond heeft, in elk geval steeds Engelse schoolboekjes.[42] Voor een indruk van het geschiedenisonderwijs in de Kaapkolonie aan het einde van de negentiende eeuw kunnen we terecht in de satirische herinneringen van de schrijver O'Kulis (Willem Postma), *Die Eselskakebeen*. Postma bracht zijn schooltijd door in Burgersdorp (Kaapkolonie).[43]

Bij het geschiedenisonderwijs werden volgens O'Kulis alleen Engelse boekjes gebruikt van schrijvers als Wilmot, Whiteside, Leith en Sidwell. Daarin en tijdens het onderwijs werd een zeer negatief beeld gegeven van de voorouders van de 'Boeren': 'Die Voortrekkers was in één woord 'n spul klipkoppe en dwarstrekkers wat dit lastig gevind het om onder wet en orde te leef, en wat daarom altyd verder getrek het (glo om sonder wet en orde te leef?).'[44] Daartegenover werd het Engelse optreden steeds geprezen of vergoelijkt. Het resultaat van het onderwijs was dat O'Kulis zich indertijd voor zijn voorouders diep schaamde: 'Ek het gewens my voorvaders moes nie geleef het nie [...].'[45] Ook later, in de eerste decennia van de twintigste eeuw, bestond er onder Afrikaners nog grote ontevredenheid over het geschiedenisonderwijs.[46]

Voorzover het de schoolboekjes betreft, overdrijft O'Kulis. Niet alle door hem genoemde schoolboekauteurs geven een negatief beeld van de Afrikaners en hun voorouders. Er waren grote verschillen.[47]

Enerzijds hebben Leith en Wilmot de neiging om de geschiedenis van de voorouders van de contemporaine Afrikaners te verwaarlozen. Leith besteedt in zijn berijmde geschiedenis van Zuid-Afrika, *A metrical outline*.

Cape history and chronology, weliswaar aandacht aan de VOC-tijd, zoals alle Engelse geschiedenisboekjes uit Zuid-Afrika, maar zegt bijna niets over de negentiende-eeuwse geschiedenis van de voorouders van de Afrikaners. Hij *noemt* Slagtersnek en de Grote Trek alleen maar. De Transvaalse oorlog van 1880-1881 verzwijgt hij zelfs.[48] Het werk van Wilmot tendeert in dezelfde richting.[49] Hij besteedt minimale aandacht aan de Grote Trek (ongeveer één bladzijde, p. 59-60) en de opstand in Transvaal in 1880-1881 (één bladzijde, p. 95-96). Hij spelt zelfs het woord 'Afrikaander' twee maal als 'Afrikunder' (p. 96). Tegenover dit volslagen gebrek aan interesse in Afrikaner-geschiedenis bij Wilmot en Leith, staat Whiteside's *A new school history of South Africa*. De Boerenrepublieken worden daarin bedeeld met een kwart van het totaal aantal bladzijden. Whiteside is bovendien niet erg negatief over de Boeren. Weliswaar zijn 'the Dutch Farmers' die in 1880 in Transvaal in opstand kwamen 'ignorant and uneducated', anderzijds zijn ze ook 'intensely religious' en goeie schutters.[50] Whiteside staat bovendien gematigd kritisch tegenover de Jameson-raid. Hij noemt de betrokkenheid van Rhodes en Jameson in het complot en wijst op de slechte organisatie van de opstand in Johannesburg. Niettemin is hij vol sympathie voor de opstandige Johannesburgers en veroordeelt hij het beleid en de hoogwaardigheidsbeklederS van de Zuid-Afrikaansche Republiek die aan het meest energieke deel van haar inwoners - de 'uitlanders' - volwaardig burgerschap onthielden (p. 99-100).

De meeste aandacht en sympathie krijgen de Afrikaners en hun geschiedenis van Henry Sidwell in *The story of South Africa*. Hij geeft bijvoorbeeld vrij uitgebreid aandacht aan 'The emigrant Boers' (p. 87-95), want 'the story of the gallant Dutchmen is a stirring one [...]'. Iemand als Piet Retief is 'intelligent, brave, and God-fearing'. De inheemse bevolking is daartegenover een 'Savage Foe' (p. 89). Zowel bij Whiteside als bij Sidwell is een van de oorzaken van de Transvaalse opstand van 1880-1881 het optreden van de Britse administrateur O.W. Lanyon.[51]

Deze Engelse schoolboeken uit Zuid-Afrika stemmen overeen in hun negatieve eindoordeel over de VOC-tijd, iets wat tot voor kort trouwens een geloofsartikel was in de Zuid-Afrikaanse historiografie in het algemeen. De VOC had economisch, religieus en onderwijskundig gefaald, is het eindoordeel van Wilmot.[52]

De andere teksten die een achtergrond vormen van de ZAHB zijn de vroege Afrikaner geschiedwerken. Evenals het werk van D'Arbez waren ze een poging om een tegenbeeld van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis te ontwerpen tegenover dat van de Engelse historici. Ook dit tegenbeeld had echter zijn beperkingen. Bij de geschiedschrijving vanuit een Afrikaner gezichtspunt ontstond er aan het einde van de negentiende eeuw een tendens om weinig aandacht te geven aan 'die ou Hollandse tyd', zoals *Die geskiedenis van ons land* het in 1877 nog uitdrukte. Met uitzondering van *Die geskiedenis*, het schoolboek van Nico Hofmeyr, *Kijkjes in onze geschiedenis*, en het door de Nederlander Aitton geschreven *Geschiedenis van Zuid-Afrika* concentreert de Afrikaans-Hollandse geschiedschrijving zich op de negen-

tiende eeuw, de geschiedenis van de Grote Trek en de Boerenrepublieken, en wordt de tijd voor 1800 geheel verwaarloosd. In een van zijn latere boeken signaleert ook D'Arbez de eenzijdige gerichtheid op de periode 1836-1880.[53]

Aanvankelijk sloot D'Arbez zich echter aan bij deze trend om de Nederlandse periode uit de Zuid-Afrikaanse geschiedenis te verwaarlozen. Driekwart van de boeken die hij aan het einde van de negentiende eeuw schreef, wijdde hij aan de negentiende eeuw, de periode van Britse overheersing. Pas met het verschijnen van de tweede serie, in de jaren 1910 en '20, ontstond er een evenwicht tussen boeken over de periodes van Britse en Nederlandse overheersing in Zuid-Afrika, omdat onderwerpen uit de VOC-tijd overwegen in de tweede serie. Pas toen kon ook gezegd worden dat D'Arbez op een populair niveau het werk van Theal qua chronologische dekking ging benaderen.

Tot aan de dood van D'Albrez, in 1918, heeft niemand de Zuid-Afrikaanse geschiedenis vollediger voorgesteld dan hij. Een nog vollediger voorstelling was weliswaar te vinden in het werk van Theal, maar helaas was zijn in het Engels geschreven werk te moeilijk voor gewone Afrikaners en de schoolgaande Afrikaner jeugd.[54] Er verscheen alleen een Nederlandse vertaling van de beknopte versie onder de titel *Geschiedenis van Zuid-Afrika van 1586 tot 1814*, vertaald door president Reitz van Oranje Vrijstaat, met medewerking van D'Arbez' vader J.W.G. van Oordt.[55]

Niettemin nam het werk van Theal voor (ontwikkelde) Afrikaners een bijzondere plaats in. Theal was een ander geval dan de gebruikelijke 'Cape History'. Hij is steeds door Afrikaners bejubeld als iemand die begrip had voor hun geschiedenis.[56] In de meeste van zijn boeken verwijst D'Arbez in de tekst of in voetnoten instemmend naar het werk van Theal. In *David Malan*, een boek over de Grote Trek, gaat dit zelfs vergezeld van de aanbeveling om verder te lezen in 'het uitmuntend werk van den heer Dr. G.M. Theal, getiteld: "Geschiedenis der Boeren in Zuid-Afrika"'.[57] In dit boek, *The history of the Boers in South Africa*, een studie over de Grote Trek, komt Theals sympathie voor de Afrikaners het duidelijkst naar voren. Belangstelling voor het onderwerp Grote Trek zegt al iets over Theals bijzondere positie in de Zuid-Afrikaanse geschiedschrijving in de negentiende eeuw. Sommige exponenten van 'Cape history' waren immers geneigd de geschiedenis van de Afrikaners in de negentiende eeuw te verwaarlozen. Bovendien verdedigt Theal de 'emigranten-boeren' in *The history of the Boers* tegen aantijgingen van zendelingen als zouden de 'emigranten' hun zwarte personeel mishandelen of tot de status van slaven degraderen.[58] Hoewel Theal de Afrikaners in zijn geschiedenis in bescherming neemt, kan hij geen Afrikaner historicus heten, nog afgezien van de taal. Hij was geen aanhanger van het Afrikaner nationalisme zoals de in het Nederlands en het Afrikaans schrijvende historici dit wel waren. Het was hem niet te doen om Afrikaner hegemonie, maar om verzoening tussen Boer en Brit, zoals Saunders en Schreuder hebben duidelijk gemaakt.[59] Bovendien blijft zijn perspectief op het gebeuren Engels. Wanneer bijvoor-

beeld de slag bij Boomplaats (1848) wordt beschreven, kijkt de verteller mee over de schouder van de Engelse bevelhebber Harry Smith. De Boeren bevinden zich op een afstand en uit het zicht.[60] Er lag dus een grote taak voor een nationalistisch bezielde popularisator van de geschiedenis. De geschiedenis moest nog vanuit Afrikaner-perspectief op een toegankelijke wijze tot in bijzonderheden herschreven worden. Bovendien moesten de Afrikaners en hun voorouders beter zichtbaar worden gemaakt.[61] Dat is de taak die D'Arbez op zich nam in de ZAHB. In *Voor land en volk* leidt dit tot een omkering van het perspectief ten opzichte van Theals representatie. We worden nu beter op de hoogte gehouden van de opstelling van de Boeren bij Boomplaats dan van die van de Engelsen. De lezer ziet nu vanuit de positie van de Boeren het Engelse leger naderen.[62]

Een populaire vorm voor historische stof

Om zijn doel te bereiken, gebruikt D'Arbez de historische roman. De historische roman is voor D'Arbez geen doel op zichzelf, geen kunstwerk, maar een educatief hulpmiddel. De verhalen worden niet verteld om de lezer een literaire ervaring te geven, maar om kennis te verschaffen over het verleden. Fictie is daarbij een lokmiddel. In het voorwoord van het eerste deeltje van de tweede serie van de ZAHB zegt D'Arbez dat zo:

> Deze tweede Serie zal in dezelfde stijl en geest als de reeds verschenen deeltjes zijn, dat is, 't zal geschiedenis behandelen in meer of min romantiese vorm. Hoofd-doel blijft, ons Volk op aangename wijze bekend te maken met onze geschiedenis. Alle geschiedkundige feiten zullen zuiver histories worden weergegeven; de romantiese draad is er slechts ingeweven om de boekjes aangenamer en meer aantrekkelik voor de lezer te maken. De boekjes zullen in bevattelike vorm en in eenvoudig Hollands worden geschreven, zodat zelfs kinderen van 13 of 14 jaar ze kunnen verstaan, want, hoewel ik hoop dat ook ouderen van dagen de werkjes met plezier zullen lezen, zijn de boekjes hoofdzakelik voor onze opkomende jeugd bedoeld.[63]

D'Arbez combineert het opdissen van historische gegevens met een ‘subplot’, zoals hij dit twee keer noemt, een verhaal waarin de helden hun doel meestal bereiken en daarna nog lang en gelukkig leven.[64] De Afrikaner lezer die het einde van dit verhaal verlangt te kennen, verorbert tegelijk de minder smakelijke historische kost en weet, als hij het boek uit heeft, wat meer van zijn eigen geschiedenis.[65]

De boeken van de ZAHB (in totaal negentien titels) voorzagen met hun ‘romantiese’ ‘subplot’ ook in een andere leemte. Ze boden aangename en voor Afrikaners geschikte lectuur. Engelse boeken waren immers voor veel Afrikaner lezers onbegrijpelijk.[66] Zelfs Nederlandse boeken waren vaak te moeilijk. Voor Hollandse Zuid-Afrikanen geschikte en vooral ‘gezonde’ lectuur moest door plaatselijke schrijvers, zoals D'Arbez, geproduceerd worden.[67]

De ZAHB is steeds gepresenteerd als een middel om lezers met de Zuid-Afrikaanse geschiedenis bekend te maken.[68] Om te voorkomen dat de fictie afbreuk zou doen aan de geloofwaardigheid, gebruikt D'Arbez soms middelen die de indruk moeten wekken van een scheiding tussen fictie en historische zekerheid. Als lezer weet je dan precies wat je van het verhaal moet geloven.

Enkele dikwijls gebruikte middelen om dit te bereiken, zijn een verdeling van historische en fictionele stof over verschillende hoofdstukken, zoals in *Mooi Annie*, en aanwijzingen waar de voorstelling in het boek afwijkt van de historische werkelijkheid. Dit doet D'Arbez bijvoorbeeld door te zeggen dat de weergave van een gesprek een reconstructie is.[69] In de meeste gevallen geeft hij de mate van fictionering echter niet aan en bestaan er geen gescheiden hoofdstukken voor fictie en waarheid. Jan van Riebeeck zegt dingen die nergens gedocumenteerd zijn en fictieve personages ontvangen bevelen van historische helden.[70] Of dit het lezerspubliek is opgevallen, mag men betwijfelen. De historische betrouwbaarheid van de reeks kreeg altijd de nadruk.[71] Dat is ook veel later nog het geval bij de Afrikaanse vertaling van *Tusschen Berg en Zee*, die in 1936 verschijnt onder de titel *Die slag by Bloedrivier*.[72] De verschijning van het boek in vertaling wordt in het 'Voorwoordjie' van de vertaler in verband gebracht met de Bloedrivier-herdenking van 1938. Bij Bloedrivier werd de dood van Retief gewroken:

> Hierdie feit [de overwinning op de Zoeloe's] sal in die hele Suid-Afrika en ook in stamverwante lande herdenk word en dit sal daarom nodig en nuttig wees dat ons kinders en jongmense weet, wat manne as Andries Pretorius, Hendrik Potgieter, Piet en Dirk Uys en ander toentertyd gedoen het. Daarom het ons hierdie boek nou in Afrikaans uitgegee [...][73]

Een boekje van D'Arbez is in de jaren dertig nog steeds een geschikt middel om een breed publiek de nodige historische kennis te verschaffen, waardoor het de herdenking op zijn waarde kan schatten.

Verhaallagen

De ZAHB van D'Arbez dekt een lange periode uit de Zuid-Afrikaanse geschiedenis, beginnend bij Van Riebeeck en eindigend met de Jameson-raid van 1895. Als een proloog daartoe heeft D'Arbez een reeks schetsen geschreven over het leven van de voorouders van de Afrikaners, kleine monografieën over Germanen, Galliërs en Nederlandse middeleeuwers.[74] De heldenrollen van D'Arbez' historische representaties worden steeds vervuld door de Afrikaners en hun voorouders: de Europese stamvolken, vrijburgers, trekboeren, voortrekkers. De schurken zijn ambtenaren van de Compagnie, de 'kaffers' en vooral de Engelsen, zoals we nog zullen zien.

Bij een verscheidenheid aan onderwerpen zijn alle deeltjes van de ZAHB steeds op een gelijksoortige wijze geconstrueerd. Ze zijn allemaal uit drie lagen opgebouwd: (1) een fictionele 'subplot', (2) een voorstelling van een bepaald historisch gebeuren of historisch tijdperk, en (3) een op de achtergrond aanwezige voorstelling van de totale Zuid-Afrikaanse geschiedenis van 1652 tot 1895 (eerste serie) of tot de jaren 1910 (tweede serie en 'verbeterde' druk van de eerste serie). Dit totaaloverzicht bevat lessen voor het heden en functioneert tegelijk als kaderverhaal voor de afzonderlijke delen van de ZAHB.

Deze verhaallagen corresponderen respectievelijk met hoofdtitel, ondertitel en reekstitel. De hoofdtitel komt veelal overeen met de fictionele subplot door het verhaalthema of de hoofdpersonages daarin aan te geven (1). Bijvoorbeeld: *Mooi Annie; of, De schipbreukelinge*. De ondertitel situeert het verhaal historisch: *Een historisch Kaapsch verhaal uit de 18de eeuw* (2). In dit voorbeeld is de historische situering globaal, maar bij de meeste titels is zij erg precies: *Liefde en plicht. Een historisch verhaal uit de jaren 1815 en 1816; Onder de vierkleur. Een verhaal uit den tijd van den Jameson-aanval; De nichtjes van de kommandeur. Een histories Zuidafrikaans verhaal uit de jaren 1652-1656*. De reekstitel, 'Zuid-Afrikaansche Historie-Bibliotheek', correspondeert met het totaalbeeld van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis (3).

De verschillende lagen staan in een hiërarchische verhouding tot elkaar. De subplot (1) dient als smaakmaker voor de rest. De episode uit de geschiedenis die in een boek aan de orde wordt gesteld (2) is qua strekking ondergeschikt aan het totaaloverzicht in het kaderverhaal. Als er tegenstrijdigheden ontstaan tussen de lagen, worden ze uiteindelijk aangepast aan het kaderverhaal (3). In het onderstaande zal ik dit allemaal proberen aan te tonen.

Wanneer ik zeg dat D'Arbez de Zuid-Afrikaanse geschiedenis tot 1895 dekt, ga ik uit van de tweede laag. In de derde laag wordt ook een heel enkele keer gerefereerd naar gebeurtenissen van na 1895. Deze derde laag bestaat uit relatief korte opmerkingen die over de afzonderlijk boeken verspreid zijn. De boeken 'gaan' echter steeds over gebeurtenissen uit de tweede en eerste laag. Een kaderverhaal ontstaat pas wanneer deze over de delen van de ZAHB verspreide beweringen over het verloop van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis met elkaar in verband gebracht worden. Daarbij ga ik ervan uit dat de ZAHB als een geheel, bestaande uit met elkaar samenhangende delen, kan worden gelezen. Zo'n lezing is gerechtvaardigd door de uniforme presentatie van de reeks in rode banden met gelijke belettering, maar vooral door kruisverwijzingen tussen de verschillende deeltjes. Regelmatig attendeert de verteller zijn lezers erop dat een bepaald onderwerp in een ander deel van de reeks aan de orde komt. Een andere zaak is echter problematischer voor het bestaan van de derde laag met een historisch totaalbeeld. De drie lagen zijn wel overal te onderscheiden, maar dit wil niet zeggen dat ze ook geheel gescheiden van elkaar bestaan. Fictie en historische representatie worden immers vaak met elkaar vermengd.

Enerzijds kon bij de inkorting van het aanvankelijk tweedelige *Macht en Recht* volstaan worden met het verwijderen van de fictionele subplot. De twee lagen bestonden hier naast elkaar. Anderzijds wordt fictie in heel wat boeken met de representatie van historische episodes vermengd. Er is dan geen structurele scheiding van fictie en historische representatie, dus van de lagen (1) en (2), hoewel het waarheidseffect van de reeks volgens D'Arbez steunt op een scheiding van fictie en waarheid.

Als er geen duidelijke scheiding is aangebracht in de tekst, wordt het onderscheiden van fictie en waarheid uiteindelijk aan de lezers overgelaten. Dit schept een risico voor een romanschrijver als D'Arbez. Uit de theorie van Menakhem Brinker over het functioneren van de realistische tekst leren we namelijk het volgende: de voorstellingen en kennis van de (historische) werkelijkheid die de lezers hebben, bepalen wat als historisch en wat als fictioneel wordt opgevat.[75] Bij een slecht geïnformeerd publiek als dat van de ZAHB kan de auteur er niet op rekenen dat zijn lezers het onderscheid tussen fictie en waarheid maken, als hij geen duidelijke signalen geeft. De goed geïnformeerde lezer is echter wel in staat om te onderscheiden welke tekstdelen steunen op bronnen en 'echte' geschiedwerken, en dus als historiografie opgevat kunnen worden en welke delen dat niet doen en dus fictief zijn.[76] Voor mij als onderzoeker hoefde de vermenging daarom geen ernstige problemen te scheppen. Met de gangbare negentiende-eeuwse geschiedwerken bij de hand, was het meestal niet moeilijk om vast te stellen waar de fictie begint. Daarom is het onderscheid tussen zuivere fictie (1) en historische representatie (2) ook gerechtvaardigd waar er sprake is van vermenging.[77]

In de meeste boeken van de ZAHB wordt de lezer al snel na het begin de min of meer fictieve wereld van de subplot binnengeleid. Het meest geslaagd in dit opzicht is wel het begin van *Zwart en wit* waar een eenzame ruiter door een blakend landschap rijdt. In andere gevallen is het begin minder subtiel. De lezer wordt dan door de verteller aan de hand genomen om rond te kijken en naar gesprekken te luisteren.[78]

De kern van de subplot is in de meeste gevallen een liefdesverhaal waarin de jonge held en heldin elkaar na enkele hindernissen krijgen. Held en heldin zijn steeds voorbeeldige vertegenwoordigers van de Afrikaners of hun voorgeslacht (Hugenoten, Nederlanders). Het zijn eenvoudige mensen met eenvoudige namen. Opvallend is vooral dat de meeste heldinnen in de romans van D'Arbez Annie heten en bovendien gezet of sterk en toch aantrekkelijk zijn.[79] Alleen bij uitzondering zijn de vrouwen elegant, zoals de titelheldin van *Mooi Annie*, maar die elegantie wordt dan gecompenseerd door de eenvoud van de aanstaande echtgenoot, een in het pioniers-bestaan geharde trekboer. Met hun eenvoud worden deze vrouwen aan de lezeressen voorgehouden als rolmodel. Wellicht zijn de stevig gebouwde heldinnen minder bedreven in het voeren van beschaafde conversatie dan Kaaps-Hollandse meisjes met een Engelse kostschoolopleiding achter de rug; daar staat tegenover dat ze beschikken over een robuuste degelijkheid

die onder invloed van Engelse manieren bij de moderne Afrikaners dreigt te verdwijnen.[80] De mannen hebben namen als Piet en Jan en zijn harde werkers of dappere strijders voor het eigen volk. Naast de liefde zorgen ook jacht, oorlog, schipbreuk en pioniersleven voor verwikkelingen in de subplot.

Door de jeugdige leeftijd en lage maatschappelijke status van de helden uit de subplot kunnen de jonge lezers zich goed met hen identificeren. De historische figuren zijn voor dergelijke identificatieprocessen te oud en te belangrijk. De helden van D'Arbez' boeken functioneren daardoor op dezelfde wijze als de scheepsjongens van Bontekoe en zoveel andere fictieve jonge helden uit historische jeugdromans.

De subplot moet de lezer ertoe brengen het nuttige met het aangename te verenigenen. Zoals de term ‘subplot’ al aanduidt, vervult de fictie een dienstbare rol. De nuttige historische kennis vormt de hoofdzaak van de romans. Daarbij kan het om allerlei zaken gaan zoals die ook in de geschiedschrijving van Theal aan de orde komen: belangrijke gebeurtenissen, personen, zeden en gewoonten van een bepaald tijdperk, of een combinatie daarvan. Het zijn echter steeds zaken die tot de eigen Afrikaanse traditie behoren. Typisch Engelse gebeurtenissen uit de Zuid-Afrikaanse geschiedenis blijven buiten beschouwing. D'Arbez heeft daarom niets te vertellen over Engelse aangelegenheden als de 1820-Settlers, de Zoeloe-oorlogen in Natal of de Engelse gouverneurs van de Kaapkolonie. De eigen geschiedenis is die van de VOC-tijd, de Grote Trek en de Boerenrepublieken, daar waar de voorouders bij historische gebeurtenissen betrokken waren. De helden zijn VOC-gezagsdragers, Voortrekker-leiders en presidenten van de Boerenrepublieken. Vanzelfsprekend is de beoogde lezer een Afrikaner, zoals de schrijver dat zelf ook zegt te zijn. Aan Engelse lezers heeft hij geen boodschap:

> Ik schrijf voor mijne Mede-Afrikaners, voor hen, die, ik hoop, hun land en volk lief hebben en die kunnen sympathiseeren met de groote moeilijkheden waarmede de Zuid-Afrikaansche Republiek te kampen heeft. Ik schrijf niet - en ik hoop nooit te zullen schrijven - ten gunste der algemeene politiek die Engeland jaren lang (ik had bijna gezegd *een eeuw lang*) in Zuid-Afrika volgt; ik schrijf niet voor Engelsche lezers.[81]

Het historische kaderverhaal

De ‘algemeene politiek’ van Engeland brengt ons bij de derde laag in de ZAHB, het historische kaderverhaal, dit wil zeggen het beeld van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis van 1652 tot het nabije verleden. Dit kaderverhaal functioneert, anders dan de tweede laag, minder als middel om historische informatie over te dragen en meer als interpretatiekader. Het historische kaderverhaal laat zien hoe de gerepresenteerde episodes in het grotere geheel van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis passen en welke betekenis aan

de episodes moet worden toegekend. Het kaderverhaal is in de reeks aanwezig in de vorm van losse uitspraken. Na lezing van de delen zijn deze uitspraken echter door de lezer met elkaar te combineren tot een sluitend geheel dat van het grootste belang is voor de vaststelling van het geschiedbeeld dat met de ZAHB wordt overgedragen. Zoals zal blijken uit de laatste afdeling van dit hoofdstuk, dwingt het kaderverhaal de andere lagen steeds in zijn gareel. In de terminologie van Derrida kan gezegd worden dat het kaderverhaal voor lezers van de ZAHB een parergonaal karakter heeft. Het is als randverschijnsel in de vorm van losse opmerkingen in de tekst aanwezig, maar het is tegelijk van grote invloed op de betekenisproductie. Het kaderverhaal begrenst het veld waarin de episodes optreden en bepaalt hun betekenis voor de geschiedenis in zijn geheel.[82] De uiteindelijke waarheid over de Zuid-Afrikaanse geschiedenis is erin ondergebracht.

De waarheid over de geschiedenis is bij D'Arbez tegelijk de absolute waarheid over het verleden, die de Engelsen in veel gevallen aan de Afrikaners onthouden hebben, en de waarheid van en voor de Afrikaner, zoals we in het citaat hierboven zagen. Dat het hierbij om een partijdige waarheid gaat, blijkt uit het voorwoord van *De strijd om recht*, een boek over het conflict tussen Kaapse vrijburgers en gouverneur Willem Adriaan van der Stel. De historische studies en documentatie hadden D'Arbez voor de keuze gesteld om zijn verhaal voor of tegen Van der Stel te schrijven. Theal had in zijn werk partij getrokken voor de vrijburgers. De koloniale archivaris Leibbrandt had echter beweerd dat het gelijk aan de kant van de gouverneur lag. D'Arbez kiest vervolgens partij op grond van nationalistische en niet van historiografische overwegingen:

> Aangezien de zaak naar mijn bescheiden mening nog niet uitgemaakt is, heb ik het raadzaam geacht om, wat de voornaamste feiten aangaat, Dr. Theal's verhaal te volgen, als meer overeenkomende met ons algemeen Zuid-Afrikaansch nationaal gevoel, en om onze voorouders ten minste de eer voor het ogenblik te laten dat zij *streden voor hun recht*.[83]

Wanneer het gaat om de tijd na 1795, dan is de waarheid onaangenaam voor de Engelsen; het is een waarheid die het Engelse optreden in Zuid-Afrika ontmaskert. In de kern komt dit optreden neer op de uitoefening van Macht tegenover het Recht op zelfbeschikking van de Boeren. Elk verhaal waarvan het gebeuren zich voltrekt na 1795 is een voorbeeld van dit grondpatroon. Het Engelse onrecht kan op het episodische vlak velerlei vormen aannemen, waarvan ik alleen enkele voorbeelden noem. In *Liefde en plicht* is het hardvochtig optreden van de Engelse gouverneur tegen de opstandelingen van Slagtersnek, in *Een vader des volks* de bezetting van de diamantvelden die tot de Oranje-Vrijstaat behoren, in *Macht en Recht* de bezetting van de Zuid-Afrikaansche Republiek.

Door het ontbreken van eendracht zijn de Afrikaners meestal niet in staat om tegenstand te bieden tegen de Engelse overmacht. Als het, zoals in 1880-1881, wel lukt, dan kunnen ze de Engelsen verslaan (*Macht en Recht*).

Door deze aaneenrijging van gesmoorde opstanden biedt de geschiedenis van de Afrikaners dan ook de aanblik van een 'treurspel' dat zich uitstrekt tot aan de vrede van Vereeniging in 1902.[84] De contemporaine leiders van de Nationale Partij uit de jaren 1910, zoals Tielman Roos, zetten de traditie voort van degenen die in 1795 in Graaff-Reinet voor het eerst in opstand kwamen.[85]

Een constante in het onrechtvaardige optreden van de Engelsen tegen de Afrikaners is de verwerpelijke gedachte dat alle mensen gelijk zijn:

> Het Engelsche denkbeeld, sinds het begin dezer eeuw [dit wil zeggen de negentiende eeuw] door hen toegedaan, was dat van gelijkheid tusschen alle menschen, waardoor de kaffer op gelijken trap stond met den blanke.[86]

Daarom is het dat Engelsen, daartoe aangezet door de zendelingen, met name die van de London Missionary Society, steeds de zijde kiezen van de 'kleurlingen', zowel van de kaffers als van het Hottentot-personeel, tegen de Boeren.[87] Hierdoor weigerden de Engelsen bijvoorbeeld om het 'inboorlingenvraagstuk' op te lossen door de kaffers uit Oost-Kaapland te verjagen toen daar de gelegenheid nog toe bestond.[88] Dezelfde Engelse politiek heeft ervoor gezorgd dat Natal aan het einde van de negentiende eeuw 'feitelijk aan het Zwarte Ras behoort'.[89] Overigens zijn de Engelsen voornamelijk als politieke mogendheid verwerpelijk. De ZAHB bevat talloze passages waarin Engelse individuen of groepen gunstig voorgesteld worden. Zo wordt zelfs het lot beklaagd van de 'Berg-Schotten' die voor maar één shilling als soldaat hun leven op het spel zetten in de strijd tegen de Boeren gedurende de oorlog van 1880-1881.[90] Maar deze sympathieke voorstelling bevindt zich op het niveau van de historische episode, de tweede laag in mijn analyse, die uiteindelijk ondergeschikt is aan de negatieve voorstelling van de Engelse politiek in het kaderverhaal. Ik zal in de volgende afdeling van dit hoofdstuk nog terugkeren naar dit soort tegenstrijdigheden.

Op zichzelf beschouwd zijn de inboorlingen met wie de Afrikaners in conflict raken een geringer probleem. Weliswaar kunnen de inboorlingen sluw en verraderlijk zijn, zoals Dingaan, maar met het nodige geweld zijn ze steeds weer rustig te krijgen. In deze confrontaties sneuvelen de kaffers altijd bij bosjes. De geringere aandacht voor de rol van de zwarten, van wie er één in *Zwart en wit* zelfs sympathiek wordt voorgesteld, heeft mogelijk als verklaring dat er van hen geen dreiging meer uitging in de tijd dat de ZAHB werd geschreven. Hun staten waren toen bijna allemaal onderworpen aan Engels of Afrikaner gezag.[91] Als politieke factor waren de zwarten voorlopig buiten spel gezet. Vanaf de Jameson-raid in 1895 en na de verloren oorlog van 1899-1902 lagen de zaken ten aanzien van de Engelsen anders.

In de representatie van historische episodes uit de VOC-tijd moeten vooral de VOC-ambtenaren uit de achttiende eeuw het ontgelden. Ze zijn corrupt en ijdel.[92] Daarnaast is er echter ook een lovende biografie van de achttiende-eeuwse VOC-gouverneur Rijk Tulbagh opgenomen in de reeks.[93]

Met als uitzondering de periodes van het bewind van Willem Adriaan van der Stel en de tijd van de Kaapse patriotten-beweging uit de achttiende eeuw, wordt het VOC-gezag op het episodische niveau over het algemeen als draaglijk voorgesteld. Dit is nog meer het geval als vanuit de periode van Britse overheersing op de VOC-tijd wordt teruggekeken. De tijd van 'Jan Companie' is dan zonder meer te verkiezen boven de Britse tijd. De Afrikaners stonden in de VOC-tijd immers nog onder hun eigen gezag. In de boeken die de overgang tussen beide regimes bevatten, wordt dat goed zichtbaar.[94] De Kaapse Patriottenbeweging was zeker ontevreden met het gezag van de VOC, maar als het erop aankomt willen de mokkende patriotten wel in het geweer komen tegen een Britse aanval en stellen ze ten tijde van het Britse bewind vast dat alles nu veel erger is dan vroeger.[95] De Bataafse tijd van 1803 tot 1806 wordt als een ideale periode voorgesteld. Korte tijd werden de Afrikaners toen geregeerd door bewindhebbers die hun welzijn op het oog hadden en die in staat waren hun eigen negrofiele neigingen te bedwingen.[96] Deze gunstig uitvallende vergelijking met de Britse periode is uiteindelijk belangrijker dan de hekeling van de corruptie in de achttiende eeuw. Het gunstige oordeel is immers opgenomen in een voorstelling van de hele Zuid-Afrikaanse geschiedenis, het historische kaderverhaal, waarin het mogelijk is om periodes met elkaar te vergelijken, wat niet gebeurt bij de hekeling van individuele gevallen van corruptie.[97]

Hoewel de Afrikaners en hun voorouders in de ZAHB steeds het recht aan hun kant hadden, vergen hun percepties van niet-blanken enige uitleg en verdediging. Het is niet goed duidelijk aan wie deze verduidelijkingen gericht zijn. Het kan zijn dat D'Arbez hierbij mede een Nederlands publiek of dissidenten uit Afrikaner kring in gedachte had.[98] Het valt ook niet uit te sluiten dat hij aan Engelse lezers uit Zuid-Afrika heeft gedacht.

De voorouders van de Afrikaners waren volgens D'Arbez overtuigd van de minderwaardigheid van alle niet-blanken. Buitenstaanders vinden dit soort opvattingen onbegrijpelijk 'om geene andere reden dan dat zij de geschiedenis van den Afrikaanschen Boer en die zijner ontwikkeling niet verstaan'.[99] Begrip is echter mogelijk als men weet dat de Bijbel voor de Afrikaners de leidraad in hun bestaan was. In de Bijbel lazen de grensboeren dat zwarten als afstammelingen van Kaïn of Cham gedoemd zijn tot de rol van 'waterputters en houthakkers, de knechten der knechten'.[100]

In zijn pogingen het racisme van de voorouders te verdedigen, verbergt D'Arbez overigens niet dat ze soms wreed optraden tegen inboorlingen. In *Mooi Annie* wordt bijvoorbeeld beschreven hoe een hele stam Bosjesmannen uitgeroeid wordt, inclusief vrouwen en kinderen:

> Het was thans geen gevecht meer; het was een slachting. Binnen een half uur tijds lagen Boschjesmans, meiden en kinderen dood of zieltogend tegen den grond, en toen de Boeren dit zagen, sprongen zij de kom in, met geladen geweer in de hand. Wat nog leefde kreeg een tweeden kogel, zelfs de kleine kinderen die op de ruggen hunner doode of stervende moeders zaten te kermen, ontvingen met de kolf van het geweer den genadeslag.[101]

D'Arbez geeft toe dat het hierboven beschreven optreden van de Boeren wreed is. Maar, vindt hij, je moet alles binnen zijn eigen tijd zien. De Bosjesmannen waren immers ook wreed tegen de grensboeren en gevangen Bosjesman-vrouwen liepen vaak weg. Als je dit weet, 'valt er veel te zeggen ter verontschuldiging dier grensboeren'. Bovendien stonden de Bosjesmannen niet veel hoger dan de bavianen op de trappen van de evolutie. 'Het was een wilde dierennatie, die even als leeuwen en zulke roofdieren meer moest worden uitgeroeid.'[102] Het is verkeerd hierover te oordelen volgens de negentiende-eeuwse ideeën van de Engelse zendelingen, vond D'Arbez.[103]

De lessen van de geschiedenis

Het bovenstaande is het dominante geschiedbeeld in de ZAHB. De toepasbaarheid van dit geschiedbeeld op het heden wordt gerechtvaardigd door geschiedfilosofische uitspraken. D'Arbez zag de geschiedenis als een cyclisch gebeuren, dit wil zeggen dat de geschiedenis zich volgens een zich herhalend patroon voltrok: 'de geschiedenis is een groot wiel, dat steeds ronddraait, en waarbij oorzaken en gevolgen elkaar onverbiddelijk volgen'.[104] Steeds treden de Engelsen onderdrukkend op. De Afrikaners reageren hierop met een opstand die in veel gevallen mislukt door gebrek aan eendracht.

Het cyclische geschiedbeeld ondersteunde allereerst het Afrikaner nationalisme. De geschiedenis liet steeds zien dat het rechtvaardige streven naar zelfbeschikking van de Afrikaners en hun voorzaten tegenover Engelse machtspolitiek te staan kwam. Het beleid van de Afrikaner Bond of de Nationale Partij (na 1914) naar een 'Afrika voor de Afrikaanders', zoals de door D'Arbez geciteerde slagspreuk van de Afrikaner Bond luidt, lag in het verlengde van het streven van de voorouders in het verleden. Het cyclische verloop van de geschiedenis legitimeerde het Afrikaner nationalisme. Binnen het zich herhalende patroon van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis hadden de voorouders van de Afrikaners het goede nagestreefd wanneer ze zelfbeschikking wilden. Als de Afrikaner Bond en later de Nationale Partij hetzelfde willen voor geheel Zuid-Afrika, dan staan ze in dezelfde goede traditie. De Engelsen blijven zich daarentegen voortbewegen over het slechte pad.

De cyclische opvatting over de geschiedenis maakt het ook verantwoord om een lerende werking aan geschiedschrijving toe te kennen. Als de geschiedenis zich voltrekt volgens een zich herhalend causaal patroon, dan is het gerechtvaardigd lessen te trekken uit het verleden.[105] De Afrikaners kunnen leren dat ze de Engelsen en de kaffers nooit moeten vertrouwen en dat ze, wanneer ze eendrachtig zijn, de vijand kunnen verslaan.[106] Voor de eigen tijd betekent dit, dat het 'Afrikaanderisme', het Afrikaner nationalisme als krachtenbundeling van de Afrikaners uit alle regio's, een tegenwicht kan bieden tegen Engelse machtspolitiek.[107]

Deze lessen kunnen niet getrokken worden uit de Nederlandse periode. Daarvoor verschilde de aard van het Nederlandse gezag te zeer van het Engelse. Het liet zich niet leiden door gelijkheidsidealen, die een belangrijke aanleiding waren voor conflicten tussen de Hollandse bevolking en het Engelse bestuur in de tijd na 1795/1806.[108] Daardoor hebben de representaties van het gebeuren uit de Nederlandse tijd een veel vrijblijvender karakter in de ZAHB. Met uitzondering van de opstand van de vrijburgers tegen gouverneur W.A. van der Stel en de patriotten-beweging aan het einde van de achttiende eeuw die voor D'Arbez een voorafspiegeling zijn van latere opstanden tegen het Engelse bewind, biedt de Nederlandse periode de aanblik van een verzameling *faits divers*, zonder verband met het heden. Het gevolg hiervan is dat in de teksten over de Nederlandse periode de subplot veel sterker op de voorgrond treedt. Veel van deze verhalen zijn in de eerste plaats romans, verhalen over een schipbreuk of over het pioniersbestaan waar de geschiedenis soms alleen zorgt voor een inkleuring van de achtergrond. Bij de teksten over de Britse tijd is juist de omgekeerde tendens te zien. Daar domineert veelal de historische voorstelling, de tweede laag in mijn model.

De teksten over de Nederlandse en de Britse periode in de Zuid-Afrikaanse geschiedenis zijn ongelijk verdeeld over de twee series. In de eerste serie zijn maar drie van de twaalf, later dertien boeken gewijd aan de Nederlandse periode. In de tweede serie zijn ze alle zes geheel of gedeeltelijk aan de Nederlandse tijd gewijd.[109] D'Arbez motiveert de verschuiving van zijn belangstelling in de tweede serie met het argument dat de 'Hollands-sprekende bevolking' van Zuid-Afrika een te eenzijdige belangstelling heeft voor de periode 1836-1880, de 'voortrekkers-periode'.[110] Door meer aandacht aan de Nederlandse tijd te geven wil hij het geschiedbeeld in evenwicht brengen.[111] De verschuiving in D'Arbez' belangstelling kan echter ook opgevat worden als een aanwijzing voor een minder felle anti-Britse strekking van de ZAHB in de jaren 1910. Dit is ook zichtbaar in de veranderingen die in de eerste serie zijn aangebracht bij de 'verbeterde druk' in de jaren 1910. Ik zal hier enkele voorbeelden van geven.

In *Macht en Recht* leidt de herziening tot het wegvallen van de fictionele subplot waarin de perfide Engelsman Miller de voorbeeldige Afrikaanse Annie ontvoert. Deze subplot met zijn schaking en bevrijding weerspiegelt de bezetting en bevrijding die Transvaal in de periode 1877-1881 doormaakt. De weglating van de subplot in *Macht en Recht* kan natuurlijk ook verklaard worden uit de behoefte om de twee delen die de oude versie besloeg, te reduceren tot een deel, iets wat door de scheiding tussen historische representatie en fictief verhaal in dit boek gemakkelijk ging. Dit is echter niet het geval bij een verandering in *Tusschen Berg en Zee*. Dit 'verhaal uit den strijd der Boeren in Natal van 1838-1841', zoals de ondertitel van het boek luidt, sluit af met een klacht van 'de Afrikaner' over het verlies van Natal. In de eerste druk is deze klacht als volgt geformuleerd:

> Niet dat hij alleen treurt dat dit land ontnomen is aan zijn volk, hem ontstolen is door dat volk dat zich in grootheidswaanzin de Paramount Power in Zuid-Afrika noemt; dat zou nog het minste zijn. (p. 203)

In de 'verbeterde' druk wordt het:

> Niet dat hij alleen treurt. Dat dit schone land aan zijn volk ontnomen is, dat is niet het ergste. (p. 194)

Wat in de eerste druk een tegen Engeland gerichte aanklacht was, werd in de 'verbeterde' druk een weeklacht. De angel is eruit.[112]

In *Onder de vierkleur* wordt het boek in de verbeterde druk afgesloten met het tafereel waarin de hoofdfiguur zich met zijn geliefde in de Transvaalse vlag wikkelt om in deze toestand haar ja-woord te ontvangen op zijn huwelijksaanzoek. Het bijtend anti-Engelse slot dat hierop volgt in de eerste druk is weggelaten. In dit slot werd smaad uitgestort over degenen die de onafhankelijkheid van de Zuid-Afrikaansche Republiek bedreigden en de lof gezongen van het Afrikaner nationalisme dat dankzij de Jameson-raid versterkt werd.[113]

Toch zijn deze voorbeelden onvoldoende om als een sterk argument voor een veranderde gezindheid in de ZAHB gedurende de jaren 1910 te kunnen dienen. Er worden elders in de 'verbeterde druk' van de eerste serie immers heel wat anti-Engelse passages gehandhaafd. Meer bewijskracht heeft het feit dat er in de nieuwe tweede serie geen enkel boek over de oorlog van 1899-1902 of de rebellie van 1914 verschijnt.[114] Het historisch laatste gebeuren is de Jameson-raid van 1895. Dit ongebruikt laten van het zwaarste anti-Britse geschut is wel een sterk argument voor de gedachte dat de ZAHB in de jaren 1910 milder is geworden. Wat er in de tweede serie nog aan anti-Britse historische representatie werd toegevoegd, heeft betrekking op het begin van de Britse periode in een boek dat voor een groot deel nog speelt in de tijd van Nederlandse overheersing.[115]

Een verklaring voor de minder anti-Britse strekking van de ZAHB in de jaren 1910 kan misschien gevonden worden in de historische omstandigheden van de eerste tijd na Unie-wording. Aan het einde van de negentiende eeuw werd de Britse politiek gekenmerkt door 'jingoisme' en imperiale expansie, gericht tegen de Boerenrepublieken. In 1910 werd de Unie van Zuid-Afrika gesticht met de Afrikaners Botha en Smuts aan het hoofd van de nieuwe staat. Het Britse imperialisme was van nu af op zijn retour. Er was daardoor minder reden tot klagen. De regeringsideologie stond bovendien in het teken van verzoening tussen de 'rassen', dit wil zeggen de Afrikaners en de Engelsen in Zuid-Afrika.[116] Toch was op economisch en cultureel gebied het Britse overwicht vooralsnog groot en waren er in 1914 nog genoeg ontevredenen om datzelfde jaar de Nationale Partij te stichten of om in opstand te komen tegen de regering (de Rebellie). Overigens liet zelfs een Afrikaner-nationalist als Hertzog, de leider van de Nationale Partij, soms verzoenende geluiden horen. Hij keerde zich in 1917 tegen het

voorstel om van Zuid-Afrika een republiek te maken met het argument dat men ten tijde van de wereldoorlog niets moest doen dat kwetsend zou kunnen zijn voor de 'Engelssprekende landgenoten'.[117] Binnen dit historische kader wordt D'Arbez' gewijzigde opstelling begrijpelijk. In de tijden van Britse druk en in de ogen van Afrikaners onrechtvaardig optreden van het Britse gezag verschafte hij in de eerste serie vooral historische exempla van onrechtvaardig Brits optreden in het verleden. Daar kon men uit leren hoe het eigentijdse Britse optreden beoordeeld moest worden. Na 1910 was daaraan bij D'Arbez of zijn uitgever minder behoefte. De boeken van de eerste serie werden nog eens in 'verbeterde druk' en gedeeltelijk aangepast uitgegeven en boden voldoende materiaal over onrechtvaardig Brits optreden in de negentiende eeuw. Aan nog meer, waarvoor de Boerenoorlog toch genoeg materiaal bood, was kennelijk geen behoefte. De tweede serie werd daarom voornamelijk gevuld met verhalen uit de politiek ongevaarlijke Nederlandse periode.

De ZAHB en het standaardbeeld van Afrikaner geschiedschrijving

Wat is nu de plaats van D'Arbez in de Afrikaner-historiografie van zijn tijd? De auteurs over de vroege Afrikaner-geschiedschrijving houden er een standaardbeeld op na dat beknopt is samengevat door Thompson:

> With du Toit's [als mede-auteur van *Die geskiedenis van ons land*] successors, the picture also became increasingly clear cut: the Boers are always right, their enemies [zwarten en Engelsen] always wrong. It was polemical history, viewed exclusively from the Boer standpoint and written with a polemical purpose.[118]

Een vaste ingrediënt van het standaardbeeld is bovendien de vaststelling dat er in de Afrikaner geschiedschrijving een besef te vinden is van de uitverkorenheid van de Afrikaners. Ze zijn een uitverkoren volk met een opdracht, bijvoorbeeld om Afrika open te leggen voor beschaving en christendom. Deze interpretatie van het Afrikaner geschiedbeeld is in zijn geheel al te vinden in Van Jaarsvelds opstellen over dit onderwerp.[119] Sindsdien is wat Van Jaarsveld heeft opgemerkt hoofdzakelijk *herhaald* door Van Jaarsveld zelf, Thompson, Moodie, Smith en, in een modern theoretisch jasje, door Praeg.[120] Ten onrechte wordt daardoor de indruk gewekt dat het laatste woord over dit onderwerp is gesproken. Van Jaarsvelds opstellen zijn echter verre van volledig. Behalve dat hij de ZAHB niet behandelt, geeft hij over de negentiende-eeuwse geschiedschrijving alleen uiterst summiere aanduidingen over aard en strekking van sommige teksten in zijn opstel 'Die ontstaan van die Afrikaanse geskiedskrywing' en *The Afrikaner's interpretation of South African history*.[121] Moodie baseert zijn voorstelling van het Afrikaner geschiedbeeld voornamelijk op *Die geskiedenis van ons land*, de toespraken van Paul Kruger en *Een eeuw van onrecht*,

zonder zijn selectie te motiveren. We moeten maar geloven dat deze teksten representatief zijn.

Nergens wordt er in bestaande studies goed beredeneerd welke negentiende-eeuwse geschiedwerken tot de Afrikaner geschiedschrijving gerekend moeten worden. Voor auteurs als Thompson, Moodie, Smith en Praeg is het niet eens een probleem. Zij praten over Afrikanergeschiedschrijving alsof iedereen weet wat daarmee wordt bedoeld. De enige die het probleem van de afbakening van het corpus heeft onderkend, is (alweer) Van Jaarsveld. Zijn oplossing van het probleem presenteerde hij in de jaren vijftig in het opstel 'Die ontstaan van die Afrikaanse geskiedskrywing'. Maar Van Jaarsvelds oplossing is tamelijk onbevredigend.

Hij benadert het probleem van de afbakening van het corpus vanuit de vraag wanneer de Afrikaanse geschiedschrijving begon. Hij doet dit in navolging van een soortgelijke kwestie in de literatuurgeschiedschrijving.[122] Daar ging het erom vast te stellen wanneer de Afrikaanse literatuur ten opzichte van de Nederlandse begonnen was.[123] Deze vraag werd op drie manieren beantwoord: alleen teksten in het Afrikaans behoren tot de Afrikaanse letterkunde; teksten in het Afrikaans en in het Nederlands die geschreven zijn in Zuid-Afrika behoren tot de Afrikaanse letterkunde (het criterium 'bodem'); teksten in het Afrikaans en teksten in het Nederlands waarin een Afrikaanse volksgeest te vinden is, behoren tot de Afrikaanse letterkunde. Taal (Afrikaans) en bodem (afkomstig uit Zuid-Afrika) zijn voor Van Jaarsveld niet doorslaggevend. Geschiedwerken in het Nederlands, bestemd voor de Nederlandse markt, kunnen volgens hem ook tot de Afrikaanse geschiedschrijving gerekend worden. Voor Van Jaarsveld vormt de 'geest' van het werk het criterium. Daarbij is deze geest - anders dan bij Elizabeth Conradie in *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika* en D.J. Opperman - geen volksgeest, maar een soort mengsel van volksgeest en tijdgeest, als ik Van Jaarsveld goed begrijp. Zij is volgens hem verbonden met het tijdperk van de 'ontwaking' van het Afrikaner nationalisme, dit wil zeggen de periode 1871-1881:

> Hier geld dit die agtergrond en 'gees' waarvan dit uitvloeisel was [...] Eers toe die Afrikaanssprekendes homself in 'n krisistyd ontdek het, het hy sy eie verlede ontdek en was die gevolg die skrywe van 'Afrikaanse' geskiedenisboeke wat die nuwe nasionale selfbewuswording weerspieël het.[124]

Zo'n geest in de boeken is natuurlijk al spookachtig, maar de oplossing wordt nog onbevredigender als Van Jaarsveld deze geest aan de verkeerde groep mensen ketent. Terwijl hij praat over het 'proses van nasionale bewuswording van die *Afrikaanssprekendes*' (p. 43, mijn cursivering, S.H.) van na 1871, blijkt de door hem bedoelde nationale tijdgeest hoofdzakelijk gevonden te worden in Nederlandstalige geschiedwerken die in veel gevallen door Nederlanders geschreven zijn (p. 43).[125]

Maar als we de aanduiding 'Afrikaanssprekendes' terzijde laten, steekt er overigens wel een kern van waarheid in Van Jaarsvelds afbakeningscri-

terium. Misschien kunnen we proberen het criterium voor de afbakening van de vroege Afrikaner-geschiedschrijving daarom op een andere manier te formuleren om het bruikbaar te maken.

Geschiedschrijving is een zaak van representaties en het is gebruikelijk geschiedschrijving te typeren op grond van de aard van de representatie. Er is sprake van marxistische of nationalistische geschiedschrijving, wanneer de geschiedverhalen binnen het kader van marxistische of nationalistische 'grands récits' (Lyotard) verteld worden.[126] Afrikaner geschiedschrijving zou dan een soort nationalistische geschiedschrijving kunnen zijn, geschreven binnen het grote verhaal van het Afrikaner nationalisme. Dit laatste kan omschreven worden als een pleidooi voor het streven naar politieke zelfbeschikking van de Afrikaners als een groep met bepaalde kenmerken.[127] Iets van dit pleidooi voor zelfbeschikking, moet in de historische representaties gevonden kunnen worden om ze tot de Afrikaner geschiedschrijving te kunnen rekenen. Grosso modo komt men met een dergelijk criterium uit bij ongeveer hetzelfde tekstcorpus van hoofdzakelijk Nederlandstalige historische representaties die geschreven zijn door mensen met op z'n minst sterke Nederlandse connecties, zoals D'Arbez.[128] Door deze sterke Nederlandse connecties is het ook moeilijk een grens te trekken met representaties die voor een Nederlands publiek bedoeld waren. Langs een andere weg zijn we hiermee bij een indelingscriterium uitgekomen dat veel lijkt op dat van Van Jaarsveld.

Niettemin blijven we zitten met het probleem dat we slechts provisorische uitspraken kunnen doen als we willen vaststellen hoe D'Arbez past binnen de standaardvoorstelling van het Afrikaner geschiedbeeld. De standaardvoorstelling is immers gebaseerd op een zeer onvolledige beschrijving van een meestal onduidelijk afgebakend corpus.

Als we D'Arbez' ZAHB met het (niet erg degelijk onderbouwde) standaardbeeld vergelijken, dan zijn er een paar opvallende verschillen. Er is in de ZAHB op het vlak van het kaderverhaal - de voorstelling van de gehele Zuid-Afrikaanse geschiedenis - zeer zeker een strijd tussen Afrikaner recht en Brits onrecht en tussen rechtvaardige Afrikaners en barbaarse zwarten, die overeenstemt met de kern van het gangbare standaardbeeld. Daartegenover staat echter dat D'Arbez ook aandacht schenkt aan de VOC-tijd. Op dit punt wijkt hij af van degenen die door Moodie als vertegenwoordigers van het standaardbeeld zijn uitgeroepen en iemand als Preller die zich concentreert op de Grote Trek.[129] D'Arbez had dit verschil zelf ook al opgemerkt.

Daarnaast is de rol van de goddelijke Voorzienigheid, die volgens het standaardbeeld van groot belang is, in het werk van D'Arbez beperkt en de uitverkorenheid van het Afrikaanse volk tot de taak van kerstening van het binnenland, zelfs afwezig.[130] Als godsdienst al een rol speelt, dan voornamelijk als eigenschap van de personages. D'Arbez' hoofdfiguur in *Onder de Vierkleur* is een geamuseerd getuige van Boeren-godsdienstzin en wordt terechtgewezen door de boer bij wie hij als onderwijzer in dienst is. Volgens die boer kan hij beter de bijbel lezen, in plaats van allerlei geleerde

boeken. Van het opvolgen van deze raad is echter geen sprake.[131] Deze afwijking van het patroon is wellicht verklaarbaar uit J.F. van Oordts agnosticisme. In het enige werkelijk autobiografische, nog wel in het Engels geschreven ego-document over zijn worsteling met de drankzucht, *A mad passion*, laat J.F. van Oordt zich kennen als een cynische agnosticus:

> What a miserable animal man is! How infinitely below the very beasts of the field? His very sexual life proves it. Only man does not want to know this. He has grown spiritually fat upon the idea, that he is the Lord of Creation, the creature made after the image of his Creator, and hence 'Of its owm [*sic*] beauty is the mind diseased'.[132]

Er is nog een belangrijke afwijking van het bij de historici gangbare standaardbeeld over de Afrikaner voorstelling van het verleden. In het standaardbeeld wordt er stilzwijgend van uitgegaan dat de Afrikaner voorstelling van de geschiedenis homogeen is. Er is daarin een duidelijke rolverdeling tussen helden en schurken, met de voorouders van de Afrikaners in de rol van helden. Dit is niet steeds het geval in de ZAHB. Er zijn in de ZAHB bovendien tegenstrijdigheden. Ik zal daarvan een voorbeeld geven.

In de eerste plaats is er een losse opmerking die het conflict tussen Boer en Brit niet langer voorstelt als een gevecht tussen Recht en Macht,[133] zoals het standaardbeeld wil, maar als een gevecht tussen de handelsgeest van de stedelijke Engelsman, die deel is van een groot imperium, en de Afrikaner van het platteland, die door zijn beperkte kennis van de wereld maar beter niet te veel invloed op de politieke gang van zaken kan hebben. De stedelijke achtergrond van de Engelsman en zijn handelsgeest verklaren ook waarom de Engelsen de kaffers te vriend willen houden. Dat is geen gevolg van domme filantropie, zoals D'Arbez steeds elders beweerd had, maar van een behoefte aan kopers van industriële producten: men moet zijn klanten te vriend houden. In dit conflict zal de Afrikaner het uiteindelijk wel afleggen tegen de economisch superieure Brit die de geschiedenis aan zijn kant heeft. Overal laat de geschiedenis immers zien dat de industrie het wint van de landbouw. Geheel in strijd met het voorgaande volgt dan echter de verzekering dat het in Zuid-Afrika allemaal anders zal lopen omdat het platteland hier wél sterk is. De hele passage laat zich lezen als een verspreking die bij de auteur van de ZAHB andere ideeën doet vermoeden dan het geschiedbeeld dat hij zijn lezers in de regel voorhoudt. Die indruk wordt nog eens versterkt door een opmerking in *De dochter van de zeekapitein*, een boek uit de tweede serie, waar de auteur zijn meegevoel toont met de moeilijkheden die de regering van de Unie heeft met de domme landbouwers en veeboeren, aan wie eigenlijk alle medezeggenschap ontzegd behoorde te worden (p. 163-4).

Het bovenstaande voorbeeld betreft niet meer dan een inconsistente passage en een andere passage waarin een van het kaderverhaal afwijkende opinie verkondigd wordt. Er zijn echter twee boeken uit de eerste serie die in hun geheel innerlijk tegenstrijdig zijn en waarbij het beeld van de geschiedenis bovendien gedeeltelijk afwijkt van het standaardbeeld: *Zwart*

en wit; Een verhaal uit de Vrijstaatse Basuto-oorlog (1896) en *Liefde en plicht; Een historisch verhaal uit de jaren 1815 en 1816* (1897). Een nadere beschouwing van deze afwijkingen heeft als bijkomend voordeel dat de eerder door mij gesignaleerde gelaagdheid van de ZAHB daardoor beter zichtbaar wordt.

In *Zwart en wit* vindt de held van het verhaal, Jan Wilken, een gewonde kaffer die hij voor verzorging naar het huis van de bevriende familie Swanepoel brengt. De Swanepoels nemen de kaffer liefderijk op. Zowel voor Jan als voor de meeste leden van de Swanepoel-familie is het verzorgen van een gewonde kaffer iets vanzelfsprekends. De toekomstige vrouw van Jan, Sannie, 'een mooi en enigszins dik meisje' zoals de meeste heldinnen van D'Arbez, heeft medelijden met de 'gewonde Basuto': 'Arme kaffer! zei Sannie' (p. 12). Voor het gezinshoofd is het verzorgen van de kaffer deel van zijn christenplicht. De enige die er andere opvattingen op na houdt is broer Piet Swanepoel:

> 'Wat mankeer jou, Jan, om so'n spektakel te maak o'er een kaffer?' vroeg de jonge Piet Swanepoel, die reeds een volwassen man van over de 25 jaar was, en hard van natuur. 'Een mens sal dink d'is die koning van Engeland, wat daar by die rivier lê, in plaats van een kaffer. Wat het dit daarop aangekom, als die kerel doodgaan! Die swartgoed is ons al sonde genoeg, en hoe minder van hulle is, des te beter vir ons. Nou het jij die oubaas jammerhart gemaak, en vir ma ook, en hulle sal nou regtig die kaffer gaan oppas net als een witmens. (p. 13)

Voor uitspraken als die van Piet heeft D'Arbez elders in de reeks begrip. Je moet zoiets binnen zijn tijd verstaan, zegt hij dan.[134] Hier worden de uitspraken echter in de mond gelegd van iemand die niet alleen 'hard van natuur' is, maar die verderop in het verhaal deserteert uit het leger van de Vrijstaatse Boeren als die tegen de Basuto's ten strijde trekken (p. 126). Piets woorden worden door zijn zus Sannie bovendien met een verwijzing naar de barmhartige Samaritaan weerlegd (p. 13). Later in het verhaal oogst de familie Swanepoel de beloning van haar barmhartigheid als de Basuto's de Vrijstaat aanvallen. Dankzij de geredde kaffer Tsekelo die de zoon is van het stamhoofd van de Basuto's, wordt hun huis gespaard. De oude Swanepoel merkt hierover op: 'Zalig zijn de barmhartigen, want hun zal barmhartigheid geschieden' (p. 90). Later sparen Jan en Tsekelo elkaar nog eens in een nachtelijke confrontatie. Al met al propageert de subplot de opvatting dat morele en godsdienstige plichten over rassengrenzen heen reiken.

Hiermee in strijd is een hoofdstuk dat los van de fictieve subplot de historische waarheid wil vertellen. Daarin wordt het geval van een naïeve Kapenaar verteld die ervan uitging dat de kaffers hem niets zouden doen als hij hun niets deed en prompt door hen gedood werd (p. 96). Een gelijksoortige anekdote betreft twee Transvalers (p. 150-1). In de representatie van het historische gebeuren met commandant Weppener als centrale historische figuur, is de boodschap dus: pas op als je te maken krijgt met kaffers, ze zijn niet te vertrouwen. Ook verder sluit de historische representatie over de Basuto-oorlog aan bij het kaderverhaal in de ZAHB.

Dankzij de ‘negervriend’, de Engelse gouverneur Wodehouse ontstaat er een grensgeschil met de Basuto's over land waarop de rechten van de Basuto's overigens heel verdedigbaar zijn (p. 40). Desondanks zijn niet de Basuto's, maar de Vrijstaatse Boeren binnen de voorstelling van de historische werkelijkheid in *Zwart en wit* de sympathieke partij.

In *Zwart en wit* wijkt alleen de subplot af van de andere lagen, maar in *Liefde en plicht* is zowel de representatie van het centrale historische gebeuren als de subplot afwijkend van het historische kaderverhaal.

Onderwerp van *Liefde en plicht* is de opstand van Slagtersnek in 1815. Deze opstand ontstond nadat Frederik Bezuidenhout, een boer uit het oosten van de Kaapkolonie die wegens mishandeling van een Hottentot-arbeider voor het gerecht gedaagd was, zich tegen arrestatie verzette na niet op dagvaardingen gereageerd te hebben. Hij werd in een vuurgevecht met soldaten gedood. Zijn familie en de grensboeren in de omgeving probeerden toen de wapens op te nemen tegen het koloniale Engelse gezag. De opstand mislukte en vijf van de zes leiders van de opstand werden vervolgens opgehangen op de plaats waar ze het Britse gezag hadden afgezworen: bij Slagtersnek.[135]

Slagtersnek kreeg in de Afrikaanse geschiedschrijving van voor de Boerenoorlog een belangrijke plaats inboeken, zoals *Die geskiedenis van ons land* (1877), die het brute optreden van het Britse gezag tegen de Afrikaners wilden bewijzen.[136] De vader van D'Arbez, J.W.G. van Oordt, publiceerde als eerste over dit onderwerp een boek dat steunde op bestudering van beschikbaar archiefmateriaal: *Slagtersnek. Een bladzijde uit de voorgeschiedenis der Zuid Afrikaansche Republiek*.[137] Slagtersnek is voor J.W.G. van Oordt vooral een ideologisch probleem. Het conflict tussen het Britse gezag en de opstandelingen is volgens hem te wijten aan de denkbeelden van Rousseau die via de zendelingen invloed kregen op het Britse bestuur. Deze denkbeelden leerden dat alle mensen gelijk zijn, terwijl dit niet zo was volgens de Afrikaners en J.W.G. van Oordt zelf. De ‘kleurlingen’ - bedoeld worden alle zwarten - zijn een ‘tot dienen geroepen volk’ (p. 72) dat geen recht van klagen heeft. Bezuidenhout had dus gelijk toen hij niet reageerde op de dagvaardingen:

> [...] wil de overheid in een land als Zuid Afrika waarlijk regt doen, dan moet zij beginnen met aan het dienstvolk praktisch en metterdaad te toonen dat het beter uitkomt om het zijn baas naar den zin te maken dan klagten te opperen, (p. 102)

Het hele geschiedbeeld van vader Van Oordt was gebaseerd op racisme. De Boeren behoren een Romeinse aristocratie te vormen. Daartegenover was ‘het naturellendom, het regte slijk om tot onderlaag eener maatschappij vast te trappen’ (p. 139). Zolang dit niet ingezien werd en wordt, zijn er problemen in Zuid-Afrika (p. 139-140).

J.W.G. van Oordts zoon D'Arbez komt in hetzelfde jaar 1897 met een verhaal dat goed gedocumenteerd is in vergelijking met andere representaties. Zijn verhaal is in zijn soort even volledig als dat van zijn vader.

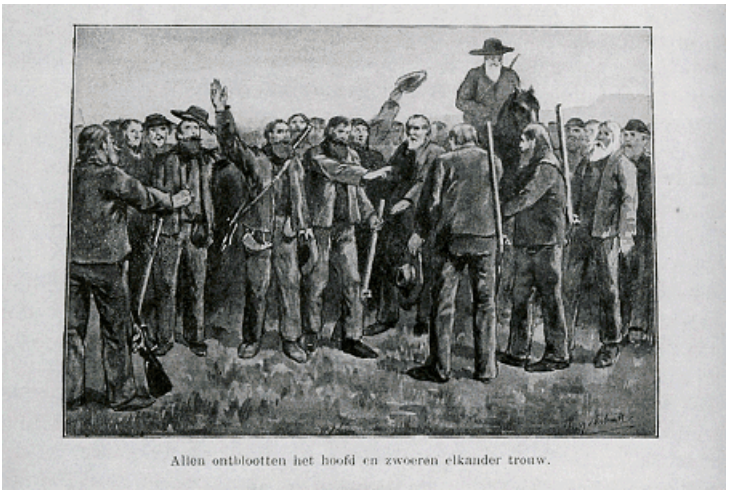

Afb. 11 De eed van de opstandelingen bij Slagtersnek (uit: D'Arbez, Liefde en plicht).

Op de niveaus van de subplot en de representatie van het centrale historische gebeuren geeft D'Arbez echter een totaal andere voorstelling dan zijn vader in *Slagtersnek*.

Hoofdfiguur in *Liefde en plicht* is de historische figuur luitenant Rousseau. Hij stond aan het hoofd van de troep Hottentot-soldaten (pandoeren) die de ongehoorzame Frederik Bezuidenhout hadden doodgeschoten. Rousseau heeft in *Liefde en plicht* een liefdesverhouding met Sannie Faber, de fictieve dochter van een van de latere leiders van de opstand. Hij is een sympathieke figuur die zich in een loyaliteitsconflict bevindt nadat zijn toekomstige schoonouders in opstand zijn gekomen. Hetzelfde geldt voor Sannie. Ze worden beiden heen en weer geslingerd tussen liefde en plicht.

Op het moeilijk van de subplot te scheiden niveau van de representatie van de historische episode is er een conflict gaande tussen hartstocht en verstand. D'Arbez kiest hierin tot het moment van de executie de partij van de Engelsen en de Afrikaners die hen helpen. Het optreden van de opstandelingen wordt gekenmerkt door het ontbreken van zelfbeheersing, ondoordacht handelen, domheid.[138] De Engelsen gaan daarentegen verstandig te werk.[139] Zelfs de zendelingen worden in bescherming genomen. Wanneer de opstandelingen denigrerende opmerkingen over de zendelingen maken, distantieert D'Arbez zich daarvan in voetnoten.[140] Een en ander is in strijd met het historische kaderverhaal van de ZAHB waarin de Engelsen, geïnspireerd door de zendelingen, steeds schurken zijn.

Nu zou men kunnen denken dat het doorbreken van het schema in de historische representatie verband houdt met de aanwezigheid van Afrika-

ners aan de kant van de Engelsen. In *Liefde en plicht* helpen een brave luitenant Rousseau en een verstandige commandant Nel de Engelsen tegen een zootje opstandelingen. Al hebben er in de historische werkelijkheid inderdaad Afrikaners aan Engelse zijde gestreden, de karakterisering van deze actors als braaf of verstandig hangt af van het beeld dat men van hun optreden wil geven. Volgens Heese, die in *Slagtersnek en sy mense* niet alleen de ware toedracht probeert te reconstrueren van het gebeuren rond Slagtersnek, maar ook een overzicht biedt van de historische beeldvorming, is de voorstelling in *Liefde en plicht* in elk geval een opmerkelijke afwijking van het in de Afrikaner historiografie gangbare patroon (p. 55). Zo wordt Rousseau bij vader Van Oordt in zijn boek over Slagtersnek bijvoorbeeld voorgesteld als ‘een met de Engelschen meêlopenden Afrikaander [...] die aan zijn beweerden ambtspligt boven zijn waren pligt tegenover een mede-Afrikaander de voorkeur heeft geschonken’.[141]

Pas aan het einde van het verhaal, wanneer de gouverneur geen genade wil geven aan de opstandelingen, maakt D'Arbez de strekking van de representatie van de episode Slagtersnek weer ondergeschikt aan het kaderverhaal van de ZAHB. Het niet verlenen van gratie is ‘eene groote fout’ (p. 177).De executie is zo gruwelijk dat de verteller zegt zich te moeten dwingen om het toneel toch te beschrijven (p. 197). In overeenstemming met het kaderverhaal is de dichotomie van goed en kwaad weer hersteld: de Engelsen zijn weer schurken en de Afrikaners slachtoffers.

In een epiloog wordt een vergelijking getrokken tussen het optreden van de Engelse gouverneur in 1816 en dat van Kruger na de Jameson-raid: een geliefde vergelijking van D'Arbez. Kruger schonk de ter dood veroordeelde putschisten wel genade ‘en toonde [...] dat de eenvoudige Boer beter begrip had van genade, dan de beschaafde Gouverneur die het doodvonnis van 1816 onderteekende’ (p. 214).[142]

Zwart en wit en *Liefde en plicht* maken twee dingen duidelijk. In de eerste plaats blijken de verhaallagen soms qua strekking een eigen bestaan te kunnen leiden. In *Zwart en wit* wordt in de subplot de universaliteit van morele en godsdienstige waarden gepropageerd, in strijd met wat er gezegd wordt in de representatie van het centrale historische gebeuren en het kaderverhaal. Het gebruikelijke etnocentrische discours botst hier met een discours over menselijke gelijkwaardigheid dat zijn wortels heeft in de Verlichting. In *Liefde en plicht* wijken zowel subplot als representatie van de historische episode af van het kaderverhaal van de ZAHB. In afwijking van de gangbare voorstelling en het kaderverhaal is het goede te vinden aan de kant van de Engelsen en hun Kaaps-Hollandse bondgenoten. Aan het einde van *Liefde en plicht* is de gebruikelijke voorstelling echter weer hersteld. In een poging om de daardoor ontstane discrepanties op te lossen laat D'Arbez zijn held Rousseau ontslag nemen uit Britse dienst. Met dit ontslag bevindt het goede zich weer veilig aan de Afrikaner kant. De wrede dader is nu de meedogenloze Engelse gouverneur. De voorouders zijn slachtoffers geworden die recht op genade hadden. De twee boeken laten ook zien dat het homogene geschiedbeeld soms doorbroken wordt in de ZAHB.

Alleen dankzij abrupte veranderingen in de visie van de verteller op het gebeuren kan de homogeniteit van de voorstelling provisorisch gered worden. Maar dan moet je wel bereid zijn om deze veranderingen te accepteren, om gewillig de verteller te volgen als hij het Britse gezag, dat eerst zo redelijk was, aan het slot plotseling van genadeloos optreden beschuldigt, ook als er door het onbesuisde optreden van de opstandelingen soldaten gesneuveld zijn. Als men echter tegendraads wil lezen, met veronachtzaming van de hiërarchische ordening van de verschillende lagen, dan blijft men zitten met tekstfragmenten die niet op elkaar aansluiten. Van een homogeen geschiedbeeld is dan geen sprake.

Eindnoten:

1 'De Zuid-Afrikaansche Litteratuur en hare opkomst', in: *Ons Tijdschrift. Geïllustreerd Familieblad voor Zuid-Afrika* 3 (1897), p. 7-11, 61-64.
2 'De Zuid-Afrikaansche Litteratuur', p. 9; E.D.P. is Meent Borcherds. Zijn dichtwerk 'Levensreis' verscheen in het *Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tydschrift* 3 (1826), p. 337-341, 418-423; 4 (1827), p. 22-26, 112-118.
3 Zie hieronder.
4 F. Lion Cachet, *De Worstelstrijd der Transvalers*, Amsterdam/Pretoria z.j.; J.D. Weilbach en C.N.J. du Plessis, *Geschiedenis van de emigranten-boeren en van den vrijheids-oorlog*, Kaapstad 1882. Het boek van Lion Cachet kon kennelijk tot de Zuid-Afrikaanse geschiedschrijving gerekend worden, hoewel het bestemd was voor de Nederlandse markt (F.A. van Jaarsveld, 'Die ontstaan van die Afrikaanse geskiedskrywing', in: *Standpunte* 10,4 (1956), p. 42-53, m.n. p. 52).
5 [Nico Hofmeyr], *Kijkjes in onze geschiedenis. Een leesboek voor school en huisgezin door Nico Hofmeyr*, Kaapstad etc., 9e druk, z.d.
6 De lijst met titels van de ZAHB bevindt zich in een bijlage.
7 Over het invoeren van de Kollewijn-spelling die in Zuid-Afrika de 'vereenvoudigde' Nederlands spelling genoemd wordt zie: Anna de Villiers, *Die Hollandse Taalbeweging in Suid-Afrika*, Stellenbosch 1936. Behalve een verbetering ten opzichte van de eerste druk is de 'verbeterde' druk ook bondiger. Dit verklaart waarom de boeken in de verbeterde druk minder bladzijden beslaan.
8 *Macht en recht. Een verhaal uit den Transvaalschen Vrijheidsoorlog van 1880-1881*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1899]. *Macht en recht. Een verhaal uit de Transvaalse Vrijheidsoorlog van 1880-1881*, Amsterdam/Kaapstad 1920 (2e herziene druk).
9 Vanwege de veranderingen die zijn aangebracht, vooral de inkortingen, baseer ik mij in het onderstaande steeds op de eerste druk, tenzij het anders is aangegeven.
10 *Mooi Annie; of, De schipbreukelinge. Een historisch verhaal uit de* 18*de eeuw*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1896]. Men vergelijke dit getal met het totale boekenbezit van de Staatsbibliotheek in Pretoria aan het einde van de negentiende eeuw: totaal 9000 boeken, waarvan de helft Nederlands.
11 De Afrikaanse vertalingen van D'Arbez' boeken verscheen in 'De Bussy se Historiese Leesboeke', een reeks van uitgeverij De Bussy.
12 De gegevens over de aantallen boeken van de ZAHB zijn ontleend aan P.J. Nienaber, *D'Arbez as skrywer*, Pretoria/Kaapstad 1936. Hoewel de boeken nog tot in de jaren veertig zijn uitgegeven, ontbreken cijfers voor de tijd na 1936. In het archief van de nog steeds bestaande Hollandsch Afrikaansche Uitgevers Maatschappij (HAUM), de opvolger van Dusseau, heb ik hierover niets kunnen vinden.

13 *Die geskiedenis van ons land, in die taal van ons volk*, Kaapstad 1877. Het doel van het boek was: ‘om ons kinders van jongs af bekend te maak wat hulle vaders al deurgestaan en gelij het [...]’ (J.D. du Toit, *Ds. S.J. du Toit in wegen werk*, Paarl 1917, p. 76).
14 J.D. du Toit, *Ds. S.J. du Toit in weg en werk*, p. 76.
15 Advertentie van Jacques Dusseau, Kaapstad in *Ons Tijdschrift* 3 (1897), ongepagineerd.
16 Prijs en klantenbinding als redenen voor het succes van serieboeken worden genoemd door de Duitse onderzoeker Rectanus (aangehaald in: Lisa Kuitert, *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900*, Amsterdam 1993, p. 17-18).
17 Recensie van *Van klerk tot goeverneur* (Archief HAUM, Pretoria, Khipselboek, p. 4). *Van klerk tot goeverneur; of, Het leven en het bestuur van Goeverneur Rijk Tulbagh*, Pretoria etc. 1919.
18 Nienaber, *D'Arbez as skrywer*, p. 53.
19 Over J.W.G. van Oordt: F.A. van Jaarsveld, ‘Dr. J.W.G. van Oordt (1826-1904) - Erflater van 'n wêreldgeskiedenis aan Suid-Afrika’, in: *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 23 (1983), p. 38-52.
20 R. Hoekstra en W.J. Viljoen, *Zuidafrikaanse prozabundel*, Pretoria etc. p. 102-3.
21 De biografische gegevens zijn ontleend aan P.J. Nienaber, *D'Arbez as skrywer*, Pretoria/Kaapstad 1936, p. 29-42. Voor elk deeltje van de ZAHB ontving Van Oordt zestig pond van de uitgever (P.C. Schoonees, ‘Ter inleiding’, in: *Mooi Annie of die skipbreukelinge*, Kaapstad/Pretoria 1930).
22 Amsterdam/Kaapstad z.j. Het andere grote (serie)werk van D'Arbez was zijn Kinderbibliotheek van twaalf delen waarvan 22000 exemplaren werden verkocht (cijfer ontleend aan Nienaber, *D'Arbez as skrywer*, ongepagineerd).
23 Archiefstukken over D'Arbez en zijn werk, zoals kranteknipsels van recensies van de in het Afrikaans vertaalde boeken en enkele handschriften van boeken van de ZAHB, bevinden zich nog in het archief van de uitgeverij HAUM in Pretoria, de opvolger van Dusseau in Zuid-Afrika. Er is in dit archief echter weinig materiaal uit de vroegste periode van het bestaan van uitgeverij Dusseau bewaard.
24 ‘Mooi Annie deur D'Arbez’ (Boekbespreking), in: *Huis en Haard*, juli 1926 (Archief HAUM, Pretoria, Knipselboek).
25 Volgens het hiervoor aangehaalde artikel ‘De Zuid-Afrikaansche Litteratuur en hare opkomst’ had dit ook gevolgen op cultureel terrein. Dankzij de gewonnen oorlog was er weer een eigen literatuur in de brede zin van het woord.
26 Vooral: F.A. van Jaarsveld, *The awakening of Afrikaner nationalism*, Kaapstad 1961, p. 190-1, 202-3; F.A. van Jaarsveld, *The Afrikaner's interpretation of South African history*, Kaapstad 1964, p. 55. Ik zal hier niet ingaan op de door Giliomee opgeworpen controverse in hoeverre dit nationalisme georkestreerd is door intellectuelen die daarmee hun carrière-perspectieven wilden vergroten enbepaald werd door economische factoren, dan wel een spontane ontwikkeling is, een politieke ‘ontwaking’ die los staat van economische determinanten, zoals Van Jaarsveld dit voorstelt (H. Giliomee, ‘The beginnings of Afrikaner ethnic consciousness, 1850-1915’, in: L. Vail (ed.), *The creation of tribalism in Southern Africa*, Londen 1989, p. 21-54).
27 Van Jaarsveld, *The Afrikaner's interpretation*, p. 55-56, 43-44.
28 J.H. Hofmeyr, ‘Aanspraak’, in: *Zuid-Afrikaansch Tijdschrift*, juni 1889.
29 Van Jaarsveld, *The Afrikaner's interpretation*, p. 53. In zijn opstel over vader ‘J.W.G. van Oordt (1826-1904)’ verwijst Van Jaarveld naar de ‘sowat 25 historiese novelles’ van D'Arbez (p. 43), zonder er verder aandacht er aan te besteden. Verder komt het deel van de ZAHB dat handelt over Slagtersnek, *Liefde en plicht*, kort ter sprake bij J.A. Heese, *Slagtersnek en sy mense*, Kaapstad/Johannesburg 1973, p. 55 en 189. Heese is uitsluitend geïnteresseerd in de feitelijke gegevens die D'Arbez presenteert, niet in zijn visie op Slagtersnek. Omdat er in de historiografie van Zuid-Afrikaanse geschiedschrijving wel enige aandacht gegeven wordt aan de ‘gewone’ Nederlandse geschiedschrijving over Zuid-Afrika, zal ik er hier geen speciale aandacht aan schenken (vgl. Van Jaarsveid, *The Afrikaner's interpretation* en Ken Smith, *The changing past*, Johannesburg 1988, p. 57-64).
30 Van Jaarsveld, *The Afrikaner's interpretation*, p. 46-7.
31 Leonard Thompson, *The political mythology of apartheid*, New Haven/ Londen 1985, p. 129. *Liefde en plicht. Een historisch verhaal uit de jaren* 1815 *en* 1816, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1897].
32 P.J. du Plessis, *Die lewe van Gustav Preller 1875-1943*, ongepubl. diss. Universiteit van Pretoria 1988, p. 133-4.
33 *Tusschen berg en zee. Een verhaal uit den strijd der Boeren in Natal van 1838-1841*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1897].

34 *David Malan. Een verhaal uit den Grooten Trek*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1896]. Voor de verschijning in boekvorm was dit verhaal al als feuilleton gepubliceerd in *Ons Tijdschrift* (1896).
35 De term 'historische narratio' - en niet geschiedverhaal - wordt in navolging van de moderne geschiedtheorie gebruikt om het betogende historische verhaal aan te duiden. Het gebruik van 'narratio' helpt om verwarring met fictieve 'verhalen' te voorkomen. (Vgl. het gebruik van de termen in: F.R. Ankersmit, *Narrative logic. A semantic analysis of the historian's language*, Den Haag 1983; *De navel van de geschiedenis*, Groningen 1990.)
36 Tot het einde van de achttiende eeuw werd er in de Westeuropese cultuur niet altijd een scherp onderscheid gemaakt tussen literatuur en geschiedschrijving. Geschiedschrijving was volgens velen een branche van de letterkunde (Lionel Gossman, 'History and literature', in: Robert H. Canary en Henry Kozicky (eds.), *The writing of history. Literary form and historical understanding*, Madison 1978).
37 Hayden White, *Metahistory*, Boston 1973. Een bondig overzicht van de kwesties rond het verhaal in de geschiedschrijving biedt William H. Dray, *On history and philosophers of history*, Leiden etc. 1989, p. 111-136.
38 Volgens Rigney is het vooral feit dat uitspraken in een historische narratio geacht worden gedocumenteerd te zijn, dit wil zeggen controleerbaar te steunen op 'bronnen' of andere narratio's, in beginsel het criterium om de historische roman te onderscheiden van de historische narratio (Ann Rigney, 'Adapting history to the novel', in: *New Comparison* 8 (1989), p. 127-143, m.n. p. 132). Helemaal waterdicht is dit criterium niet, want het is goed voorstelbaar dat een roman volledig op documenten steunt. Wellicht moeten de onderscheidende kenmerken uitgebreid worden met stilistische en narratieve eigenschappen.
39 De doelen van *Die Geskiedenis van ons land in die taal van ons volk* zijn vrijwel gelijk aan die van de ZAHB: 'Vertel die waarheid; bestraf die leugen; en breng die dade en lotgevalle van ons voorouwers weer an die lig!' ('Die Genootskap van Regte Afrikaners an al hulle landgenote').
40 *Blanden uit de geschiedenis onzer voorouders, gevolgd door, De twee zusters*, Kaapstad etc. 1913, p. 6.
41 Van Jaarsveld, *The Afrikaner's interpretation*, p. 51-4; Ken Smith, *The changing past*, p. 18-24.
42 Het enige Nederlandse geschiedenisboekje voor het onderwijs was *Kijkjes in onze geschiedenis* van Nico Hofmeyr.
43 P.J. Nienaber (ed.), *Dr. O'Kulis met sy Eselskakebeen of die lewe en werk van Ds. Willem Postma*, Johannesburg 1950, p. 9.
44 *Dr. O'Kulis*, p. 57.
45 *Dr. O'Kulis*, p. 58-60, m.n. p. 59.
46 Van Jaarsveld, *The awakening of Afrikaner nationalism*, p. 204-5; *The Afrikaner's interpretation*, p. 38. Ook later zijn er vanuit Afrikaner hoek bezwaren tegen Cape History blijkens artikelen in het onderwijsblad *De Unie* 8 (1912), p. 349-350; 9 (1913), p. 266-7; 10 (1914), p. 32-3.
47 Ik beperk me in het onderstaande tot de door O'Kulis genoemde auteurs, wier werk talrijke oplagen haalde. Het is niet mijn bedoeling een totaaloverzicht van Cape History te geven.
48 George Leith, *A metrical outline. Cape history and chronology*, 3e druk, Kaapstad 1888.
49 A. Wilmot, *A history of the Cape Colony for use in Schools*, 6e druk, Kaapstad 1888.
50 J. Whiteside, *A new school history of South Africa*, Kaapstad etc. 1897, p. 96.
51 Henry B. Sidwell, *The story of South Africa*, Kaapstad etc., 6e druk, 1894, p. 131; Whiteside, *A new school history*, p. 95.
52 A. Wilmot, *A history of the Cape Colony for use in Schools*, p. 24. Dit oordeel wordt gedeeld door J. Whiteside, *A new school history of South Africa*, p. 31 en Henry B. Sidwell, *The story of South Africa*, p. 50.
53 *De nichtjes van de kommandeur. Een histories verhaal uit de jaren* 1652-1656, Pretoria /Amsterdam 1918, p. 217. D. Aitton, *Geschiedenis van Zuid-Afrika*, Amsterdam/Pretoria 1897 (2e druk). Het geschiedverhaal in het pamfletje van C.P. Bezuidenhout, *Geschiedenis van het Afrikaansche geslacht van 1688 tot 1882* (z.p. 1883) begint, anders dan de titel suggereert, in 1815.
54 'De Zuid-Afrikaansche Litteratuur', p. 62.
55 Kaapstad 1890. J.W.G. van Oordt wordt bedankt in de 'Voorrede'.
56 Vgl. naast het al eerder genoemde artikel, 'De Zuid-Afrikaansche Litteratuur' uit 1897, het herdenkingsartikel van S.F.N. Gie ('Dr. George McCall Theal', in: *De Unie*, 1 juni 1919, p. 331-334) en de studie van Bosman over het werk van Theal (I.D. Bosman, *Dr. George Mc Call Theal as die geskiedskrywer van Suid-Afrika*, Amsterdam 1932.)
57 *David Malan*, p. 40.

58 G.M. Theal, *History of the Boers in South Africa* (Struik reprint), Kaapstad 1973, p. 66-69, 205-6, 352-357.
59 Cliff Saunders, *The making of the South African Past. Major historians on race and class*, Kaapstad/Johannesburg 1988, p. 9-44; D.M. Schreuder, 'The imperial historian as "colonial Nationalist": George Mc Call Theal and the making of South African history', in: Gordon Martel (ed.), *Studies in British imperial history*, New York 1981, p. 95-158.
60 Theal, *History of the Boers*, p. 255-260.
61 Ook de in het Nederlands geschreven historische narratio's waren volgens D'Arbez te moeilijk met hun 'lange, ingewikkelde Hollandsche zinnen' (*De familie van den ziekentrooster; of, De Fransche vluchtelingen. Een historisch verhaal uit de 17de eeuw*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1898], p. 2).
62 *Voor land en volk. Een verhaal uit de jaren 1842-1848*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1899], hoofdstuk xv.
63 *De nichtjes van de kommandeur*, p. viii-ix.
64 De term 'subplot' komt voor in: *Tusschen berg en zee*, p. 24 en *David Malan*, p. 22.
65 Binnen de indeling van Drop hoort het type historische roman van D'Arbez thuis in de categorie 'in de geschiedenis ingepaste roman' (W. Drop, *Verbeelding en historie. Verschijningsvormen van de Nederlandse historische roman in de negentiende eeuw*, Utrecht 1979, p. 110).
66 Vgl. 'De Zuid-Afrikaansche Litteratuur', p. 62 en de figuur van Hans Viljoen, een 'eerlike, brave Afrikaanse boer', die weinig Engels kent (*De twee zusters*, p. 163).
67 *Bladen uit de geschiedenis onzer voorouders; De twee zusters*, p. 149.
68 Volgens de advertentie-prospectus is het doel van de reeks: 'om zijn mede-Afrikaners, groote zowel [sic] als kleine, beter bekend te maken met de hoofdpunten van de geschiedenis van hun vaderland' (geciteerd naar: Nienaber, *D'Arbez as skrywer*, p. 52).
69 *Onder de Vierkleur. Een verhaal uit den tijd van de Jameson-inval*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1898], p. viii en 27-41.
70 Voor het optreden van Van Riebeeck in *De nichtjes van de kommandeur* en *Antje de boerin* baseert D'Arbez zich op 'het Dagboek' (Dagregister) van Van Riebeeck en de biografie van Godée Molsbergen over Van Riebeeck (*De stichter van Hollands Zuid-Afrika. Jan van Riebeeck 1618-1677*, Amsterdam 1912): 'Voorbericht' in: *Antje de boerin. Zuidafrikaans histories verhaal uit de jaren 1654-1662*, Pretoria etc. 1918; *De nichtjes van de kommandeur*, p. 15.
71 Vergelijk het 'Voorwoord' van *De dochter van de zeekapitein. Een histories verhaal* (Pretoria etc. 1920) waarin 'Historie-Bibliotheek' in historiografische zin wordt uitgelegd.
72 *Die slag by Bloedrivier; 'n verhaal van die stryd van die Boere in Natal en Vrystaat en die vernietiging van Dingaan*. (Vertaling van S.P.E. Boshoff.) Kaapstad/Pretoria 1936.
73 'Voorwoordjie' bij *Die slag by Bloedrivier*.
74 *Bladen uit de geschiedenis onzer voorouders*, in een band uitgegeven met *De twee zusters*.
75 Ik heb Brinkers theorie over de realistische tekst hier aangepast aan de historische tekst (historische roman of narratio). Menakhem Brinker ziet de 'beliefs about reality' van de lezer als het criterium voor wat als realistisch, werkelijkheidsgetrouw ervaren wordt ('Verisimilitude, conventions, and beliefs', in: *New Literary History* 14 (1983), p. 253-267).
76 Vgl. voor dit onderscheid: Ann Rigney, 'Adapting history to the novel'.
77 Bij dit laatste volgt nog een aantekening. Men zou de hierboven opgeworpen problemen bij voorbaat van de tafel kunnen vegen met het argument dat het onderscheid tussen historische representatie en fictie in theoretisch opzicht relatief is, zoals we hiervoor al zagen. De historische representatie is immers in de meeste gevallen grotendeels van fictionele aard, ook in het geval van historische narratio's. In de praktijk van de historiografie en in de ZAHB is het onderscheid echter wel van belang. D'Arbez kent immers verschillende functies aan fictie en historische representatie toe. De fictie moet amuseren en de lezer tot verder lezen aansporen. De historische representatie moet de waarheid over het verleden vertellen.
78 Bijvoorbeeld het begin van *De familie van de ziekentrooster, Zwart en wit. Een verhaal uit den Vrijstaatschen Basuto-oorlog*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1897].
79 Volgens de Zuid-Afrikaanse naamkundige Johan Combrink was Annie of Anna rond de eeuwwisseling de meest gebruikte vrouwennaam onder Afrikaners (mondelinge mededeling).
80 De 'Annie' in *Macht en Recht* is weliswaar 'unladylike', maar toch een model (*Macht en Recht*, deel I, p. 85). Ook in andere opzichten worden de eenvoudige zeden van de voorouders aangeprezen: *David Malan*, p. 145; *Voor land en volk*, p. 229.
81 *Onder de vierkleur*, p. vii. Het is niet helemaal zeker wie die Afrikaanse lezer precies is. Op een plaats noemt D'Arbez ook Engelse Zuid-Afrikanen die de belangen van Zuid-Afrika willen

laten prevaleren boven die van het Rijk 'Afrikaners' (*Aan Tafelbaai's strand; of, Twintig jaren uit het leven van een Kapenaar. (1791-1811)* Amsterdam/Kaapstad 1903, p. 249). Alleen al gezien het feit dat alle boeken in het Nederlands zijn geschreven zal die Afrikaanse lezer in de praktijk toch vooral een 'Hollands-Afrikaanse' lezer zijn.

82 Zie hierover: Jonathan Culler, *On deconstruction*, London 1983, p. 193-199.

83 *De strijd om recht. Een verhaal uit de dagen van gouverneur Willem van der Stel*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1897], p. viii-ix.

84 Het 'treurspel': *De grensbewoners. Een histories verhaal uit de eerste en tweede opstand te Graaff-Reinet in de jaren 1795 en 1799*, Pretoria etc. 1920, p. 259. Ook: 'de reeds zo treurige geschiedenis der Emigranten-Boeren' (*Een vader des volks. Een verhaal uit den Oranje-Vrijstaat van de jaren 1869-1871*, Amsterdam/Kaapstad 1902, p. 7).

85 *De Grensbewoners*. p. 259.

86 *Tusschen Berg en Zee*. p. 193.

87 *Aan Tafelbaai's Strand*, p. 132-3, 198.

88 *Aan Tafelbaai's Strand*, p. 225-6.

89 *Tusschen Berg en Zee*, p. 200.

90 *Macht en Recht*, deel II, p. 80-1, 95, 117.

91 Een overzicht van de onderwerping van de zwarte staatsverbanden biedt L. Thompson, 'Subjection of African chiefdoms, 1870-1898', in: Monica Wilson en Leonard Thompson, *The Oxford history of South Africa*, Oxford 1971, p. 245-288.

92 Met name in *Mooi Annie* is de voorstelling van de VOC erg negatief.

93 *Van Klerk tot Goeverneur*.

94 *Aan Tafelbaai's Strand, De grensbewoners*.

95 *Aan Tafelbaai's Strand*, p. 219.

96 *Aan Tafelbaai's Strand*, p. 138, 152; *De Grensbewoners*, p. 239.

97 Vooral gedurende de Britse tijd wordt de rol van Nederlanders als gunstig voorgesteld. Nederlanders treden in de subplot op als ideologen van opstanden en volgens D'Arbez is Leyds de enige grote staatsman die Zuid-Afrika heeft voortgebracht. Over de Nederlandse ideologen Van Eck en Cornelis Edelman: zie resp. *De Grensbewoners* en *Aan Tafelbaai's Strand*. Over Leyds: *Een vader des volks*, p. 94.

98 Daarbij kan men allereerst denken aan de talrijke Nederlandse onderwijzers in Transvaal. Delen van de eerste serie van de ZAHB zijn echter later in katern-vorm in Nederland verspreid, à raison van 15 cent per katern. Een incomplete verzameling van deze katernen behoort tot de Leyds-collectie in de Gericke-Biblioteek van de Universiteit Stellenbosch.

99 *Mooi Annie*, p. 77.

100 *Mooi Annie*, p. 78.

101 *Mooi Annie*, p. 139.

102 *Mooi Annie*, p. 140.

103 *Mooi Annie*, p. 141. In *Paul Kruger* voegt Van Oordt hieraan nog het argument toe dat het aan de Frontier nooit zachtzinnig toegaat. De Amerikanen hebben immers ook de Indianen uitgeroeid? (*Paul Kruger*, p. 13.)

104 *De Grensbewoners*, p. 259.

105 Reinhart Koselleck schreef een mooi opstel over cyclische geschiedbeschouwing: 'Historia magistra vitae. Über die Auflösung des Topos im Horizont neuzeitlich bewegter Geschichte', in: *Natur und Geschichte. Karl Löwith zum 70. Geburtstag*, Stuttgart 1967, p. 196-219.

106 *Tusschen Berg en Zee*, p. 128; *Aan Tafelbaai's Strand*, p: 224; *Onder de vierkleur*, p.253.

107 *Een vader des volks*, p. 127, 144-5.

108 *Tusschen Berg en Zee*, p. 136-7.

109 *De Grensbewoners* gaat voor de helft over de Engelse tijd tussen 1795 en 1799.

110 Deze voorkeur is inderdaad zichtbaar in het werk van een populaire geschiedschrijver als Gustav Preller die in 1906 begint te publiceren (vgl. Du Plessis, *Die lewe van Gustav Preller* 1875-1943).

111 *De nichtjes van de kommandeur*, p. 217.

112 Ook verder is het slot van *Tusschen Berg en Zee* in de eerste druk agressiever dan in de verbeterde druk: vgl. p. 204 (eerste druk) en p. 194-5 (verbeterde druk).

113 *Onder de vierkleur*, 1e druk, p. 282-6.

114 Intussen was er in Zuid-Afrika een vloed van publicaties, gewijd aan de Boerenoorlog, verschenen (Ken Smith, *The changing past*, p. 63).

115 *De Grensbewoners*.

116 G.D. Scholtz, *Die ontwikkeling van die politieke denke van die Afrikaner. Deel VI, 1910-1924*, Johannesburg 1979, p. 90, 96, 114.
117 G.D. Scholtz, *Die ontwikkeling*, deel VI, p. 261.
118 L.M. Thompson, 'Afrikaner nationalist historiography and the policy of apartheid', in: *Journal of African history* 3 (1962), p. 125-141.
119 Opgenomen in vertaalde vorm in: *The Afrikaner's interpretation of South African history* ('The ideas of the Afrikaner on his calling and mission' en 'The Afrikaner's image of the past'), p. 1-70.
120 F.A. van Jaarsveld, *Omstrede Suid-Afrikaanse verlede*, Johannesburg/Kaapstad 1984; L.M. Thompson, 'Afrikaner nationalist historiography'; T. Dunbar Moodie, *The rise of Afrikanerdom*, Berkeley etc. 1975, p. 1-11; Ken Smith, *The changing past*, Johannesburg 1988, p. 57-64; Leonard Praeg, 'Slagtersnek: imitatio Christi in die konstruksie van die ander/self', in: *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Wysbegeerte* 12,1 (1993), p. 6-11. De herhaling is ook zichtbaar in het steeds weer aanhalen van hetzelfde citaat uit *Die geskiedenis* ('Ween, Afrikaanders' etc., p. 89-90) bij Thompson, Smith en Praeg.
121 In: *Standpunte* 10,4 (1955), p. 42-53.
122 Van Jaarsveld verwijst naar een opstel over dit probleem in de literatuurgeschiedschirijving: E. Lindenberg, ''n Probleem van die Afrikaanse literatuurgeskiedenis', in: *Tydskrif vir Letterkunde*, juni 1954.
123 Zie hiervoor de inleiding van mijn boek.
124 p. 53. De aanhalingstekens worden door Van Jaarsveld in het citaat vermoedelijk gebruikt om aan te geven dat het gaat om een Afrikaanse geest in Nederlandstalige boeken.
125 Afgezien van het door mij genoemde bezwaar dat de geest van 'Afrikaanssprekendes' vooral in Nederlandstalige boeken van Nederlandse auteurs wordt gevonden, is de term 'Afrikaanssprekendes' verder onnauwkeurig omdat het Afrikanernationalisme - volgens Van Jaarsveld zelf - bijna steeds een kleurcriterium hanteert om de Afrikaners als groep af te grenzen tegenover sprekers van Afrikaans met een donkere huidskleur.
126 Jean-François Lyotard, *Het postmoderne weten* (vert, van *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*), Kampen 1988.
127 Deze omschrijving steunt op A. Labrie, '"La religion civile": nationalisme, nationale staat en modernisering in Europa', in: L.H.M. Wessels en A. Bosch (red.), *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1815-1919*, Nijmegen 1992, p. 59-103, m.n. p. 65.
128 D'Arbez was van moederskant half Nederlands, van vaderskant geheel en hij had van zijn tweede tot zijn zeventiende jaar in Nederland gewoond (P.J. Niebaber, *D'Arbez as skrywer*).
129 Vgl. Du Plessis, *Die lewe van Gustav Preller*.
130 Een uitzondering is *Tusschen Berg en Zee* (p. 19) waar de Boeren door de verteller met Israël vergeleken worden. En verder wordt in *Onder de vierkleur* voorspeld dat God de opstandelingen van Johannesburg nog zal straffen voor hun valse eed op de Transvaalse vlag (p. 260).
131 *Onder de vierkleur*, p. 56, zie ook: p. 71.
132 'A mad passion' (Nasionale Letterkundige Museum en Navorsingsentrum, Bloemfontein, M196/80/602).
133 *Aan Tafelbaai's strand*, p. 246-7.
134 Vergelijk de opmerkingen hierover naar aanleiding van de passage in *Mooi Annie* over de massamoord op de Bosjesmannen.
135 Zie over het gebeuren J.A. Heese, *Slagtersnek en sy mense*, Kaapstad/Johannesburg 1973, p. 1-41.
136 Van Jaarsveld, *The Afrikaner's interpretation*, p. 56.
137 Amsterdam/Pretoria 1897.
138 *Liefde en plicht*, p. 41, 72, 82-3, 86, 152.
139 *Liefde en plicht*, p. 117, 138; 'goed gedisciplineerde Hottentot-soldaten' (p. 153).
140 *Liefde en plicht*, p. 9, 69-70, 86-7.
141 J.W.G. van Oordt, *Slagtersnek*, p. 107.
142 Deze vergelijking is ook te vinden aan het slot van *Onder de vierkleur* en *Voor land en volk* (p. 222).

5 Blanke angst voor zwart gevaar

Johannesburg 1912. Op de avond van de 22e april vergaderde de blanke, mannelijke bevolking van de wijk Turffontein in de vrijmetselaarsloge. Men wilde bespreken op welke wijze men het ‘zwarte gevaar’ (de aanrandingen en verkrachtingen van blanke vrouwen door zwarte mannen) kon verhinderen. De vergadering werd echter onderbroken door de mededeling van een zekere *mister* Summer. Vanaf het podium meldde hij dat er alweer sprake was van een *outrage*. Onmiddellijk ontstaat er chaos. De menigte stroomt naar buiten. Tweehonderd man stellen zich onder het bevel van iemand met een militair voorkomen en gaan op weg naar Forest Hill *township*. Onderweg verandert de opmars in een chaotische zoektocht. De gezochte is een zwarte - ongeveer vijf voet zes inch lang, gekleed in een grijs pak, vilten hoed en laarzen. Overal worden zwarten staande gehouden en sommigen van hen worden gemolesteerd. De gezochte persoon, althans iemand die op hem lijkt, wordt inderdaad gevonden, maar weet te ontkomen na een afstraffing.

De aanleiding tot deze opwinding was futiel. Een zekere *mister* Canning had 's avonds tussen acht uur en kwart over acht voetstappen gehoord en geklop aan het raam. Hij rende meteen naar buiten en zag een zwarte wegvluchten. Summer had vervolgens het nieuws verspreid op de vergadering. ‘Inquiry to-day shows that no arrests were made by the police but that a number of natives were badly knocked about, and one native seriously injured.’[1]

De vergadering was er een geweest in een reeks over het zwarte gevaar of *the black peril* waarin geklaagd werd over gebrek aan politietoezicht en slechte straatverlichting in Turffontein. *Mister* Summers aankondiging had deze routine onderbroken. De spanning ontlaadde zich in een klopjacht.

April 1912 was een maand vol zwart gevaar. De *Rand Daily Mail* begon op de 27e zelfs een petitie-campagne om de aandacht van het parlement te vestigen op het zwarte gevaar. Op 1 mei hebben al 14500 blanken hun handtekening gezet (*Rand Daily Mail*, 1 mei). Onder druk van de blanke kiezers benoemt het Unie-parlement datzelfde jaar een commissie onder voorzitterschap van de opperrechter van de Oranje-Vrijstaat die rapport uitbrengt over het zwarte gevaar.[2] Ook de zendingsorganisaties komen met een gezamenlijk rapport.[3]

Mijn interesse gaat echter vooral uit naar een literaire reactie op de zwart-gevaar-hysterie: ‘Het zwarte gevaar’, een novelle van 58 bladzijden van Jacob Lub, toentertijd inspecteur van het ‘Hollands’ aan de Witwatersrand. De novelle werd gepubliceerd in 1913 in een bundel met dezelfde titel. Jacob Lub (Garijp, Friesland 1868 - Heidelberg, Transvaal 1926) behoorde tot de laatste generatie schrijvers uit Zuid-Afrika die in het Nederlands schreef. Al vóór de erkenning van het Afrikaans als officiële taal van

de Unie van Zuid-Afrika ging hij, evenals anderen, in de late jaren 1910 over op Afrikaans.[4]

'Het zwarte gevaar' en het verdere werk van Lub zijn sinds de jaren '20 in vergetelheid geraakt, zoals bijna alle Nederlandse teksten uit Zuid-Afrika. Bij alle aandacht voor literaire representaties van zwarten of kleurlingen hebben Zuid-Afrikaanse letterkundigen nooit aandacht aan Lubs novelle gegeven. Zoals gesteld in de inleiding, hangt dit samen met de veronachtzaming van wat er in Zuid-Afrika in het Nederlands is geschreven.

Dat juist Lub een verhaal met een zwarte hoofdpersoon schreef over het zwarte gevaar, was niet helemaal vreemd.[5] Vermoedelijk in navolging van Justus van Maurik was Lubs onderwerp het leven van marginalen, in zijn geval van naar Johannesburg gemigreerde 'armblanke' Afrikaners.[6] Toch volgt uit de voorkeur van een auteur voor het 'armblanke'-vraagstuk nog niet dat hij ook verhalen zal schrijven over arme zwarten. Ook andere Zuid-Afrikaanse schrijvers publiceerden immers verhalen over arme blanken, maar ze kwamen er niet toe een verhaal met een zwarte hoofdpersoon te schrijven.

Het idee om over zwart gevaar te schrijven moet Lub na 1911 gekregen hebben, mogelijk in het hete jaar 1912. In het voorwoord van zijn derde bundel verhalen (gedateerd 18 oktober 1911)[7] zegt hij namelijk van plan te zijn om zijn vierde bundel dezelfde titel te geven als zijn derde: *In en om de gondstad* (waarbij 'goudstad' natuurlijk verwijst naar Johannesburg). De opwinding van 1912 heeft hem kennelijk van gedachten doen veranderen. Zoals gezegd verwijst de titel van het verhaal en van de bundel in 1912-13 naar voorvallen van verkrachting en aanranding van blanke vrouwen door zwarte mannen. Het was een term uit het openbare spraakgebruik. Krantenberichten over dit onderwerp kregen bijna steeds als kop 'black peril' / 'zwart gevaar'.[8] Volgens de historicus Charles van Onselen was de angst voor het zwarte gevaar een conjunctureel verschijnsel met hoogtepunten in 1906-1908 en in 1912.[9] Opwinding over zwart gevaar deed zich vooral voor in Natal en Transvaal, minder in Kaapland.

Het verhaal

Het voorval van zwart gevaar is slechts een episode in Lubs verhaal. Het verhaal in zijn geheel beslaat de levensloop van een zwarte die van het platteland naar de stad trekt en daar ten onder gaat. Lubs verhaal laat zich daarmee categoriseren als een vroeg voorbeeld van een 'Jim-goes-to-Jo'burg'-verhaal, zo genoemd naar een film over de trek van de zwarten naar Johannesburg uit 1949.[10] Dit onderwerp is in de twintigste-eeuwse Zuid-Afrikaanse literatuur erg geliefd. De bekendste voorbeelden zijn Peter Abrahams' *Mine boy* (1946), Alan Patons *Cry, the beloved country* (1948) en in het Afrikaans *Swart pelgrim*, van F.A. Venter (1952). 'Het zwarte gevaar' is na *Leaven. A black and white story* van Douglas Blackburn, uit 1908,

Afb. 12 'Jakhals' meldt zich aan bij zijn eerste werkgever (uit: Jacob Lub, Het zwarte gevaar).

het oudste voorbeeld uit de Zuid-Afrikaanse literatuur.[11] Daarmee neemt Lubs verhaal een opmerkelijke, maar tot nu toe onopgemerkte plaats in de Zuid-Afrikaanse literatuurgeschiedenis in.

Jakhals, de hoofdfiguur uit 'Het zwarte gevaar', is aanvankelijk een angstig, tienjarig jongetje dat in een 'kraal' woont. In de kraal-episode is de centrale gebeurtenis dat zijn overgrootmoeder zichzelf verbrandt en Jakhals zelfs in het vuur probeert te trekken, na haar kleinkind gewaarschuwd te hebben voor de 'witte mensen', vooral de vrouwen onder hen. De 'witte mensen' zullen Jakhals doden na hem eerst 'wijs' gemaakt te hebben. Herhaaldelijk wordt in het vervolg van het verhaal naar deze profetie verwezen. Afhankelijk van de wijze waarop het verhaal gelezen wordt, kan

dit terugkerend motief geïnterpreteerd worden als teken van bijgelovigheid van de hoofdfiguur of als vooruitwijzend element. Aan het slot zal de laatste leeswijze de beste optie blijken te zijn.

Na de dood van zijn overgrootmoeder moet Jakhals zich de volgende morgen melden bij de boer. Jakhals' vader is namelijk volgens contract verplicht om zijn kinderen voor de boer te laten werken. Jakhals komt eerst in dienst van de vrouw van de boer die hem, na een korte ondervraging in het Afrikaans, ook een nieuwe naam geeft: Daniel. Deze nieuwe naam, gegeven door een spreker van het Afrikaans is het begin van een serie identiteitsveranderingen die Jakhals/Daniel doormaakt. Steeds wordt zijn identiteit opnieuw gevormd als hij een nieuw onderdeel van de maatschappij binnentreedt. Van de drie determinerende factoren van de destijds zo populaire Taine, *race, milieu* en *moment*, weegt de factor milieu dus het zwaarste. Dit determinisme verleent Lubs tekst trouwens een naturalistisch trekje.

De identiteit die Jakhals/Daniel krijgt op de boerderij, is die van ondergeschikte aan de blanken. Dat komt tot uitdrukking in de naamgeving. De vrouw van de boer geeft Daniel zijn nieuwe naam omdat dit de naam is die een ander hulpje van haar heeft gehad. Het is tot op zekere hoogte een beroepsspecifieke naam. Met de bijbelse Daniel en de hem kenmerkende rechtvaardigheid heeft de naam niets te maken, zegt de verteller uitdrukkelijk (p. 9).

Na deze periode van ondergeschiktheid staat de rest van Jakhals' leven hoofdzakelijk in het teken van emancipatie wanneer hij van het platteland naar de stad verhuist.

‘Hij trekt eerst naar Pretoria. Hier wordt hij geconfronteerd met een ander soort zwarten dan hij tot dusver gekend heeft, de gekerstende stadszwarten die op een ‘onafhankelijke toon’ spreken en over hun blanke werkgevers praten als gelijken. Dit zelfbewustzijn wordt nu voor hem een na te streven ideaal, maar hij stelt voor zichzelf vast dat hij eerst nog veel moet leren. Door bemiddeling van de succesvolle zwarte Johannes krijgt Daniel werk als huisbediende. Intussen neemt hij lessen in lezen en maakt hij zich het christendom eigen. Van het christendom leert hij dat blank en zwart in theologisch opzicht gelijk zijn. De angst voor de blanke die op het platteland heerste, verdwijnt nu bij Daniel en bovendien verliest hij ‘alle geloof in de rechtvaardigheid van de witman’ (p. 25), wanneer hij gestraft wordt voor een misdrijf dat een ander heeft gepleegd. Zijn nieuwe identiteit is die van de zelfbewuste stadszwarte geworden die zich de gelijke acht van de blanke.

Daniel groeit verder in zelfbewustzijn zodra hij het Afrikaner milieu verwisselt met het Engelse. Wanneer hij tijdens de Boerenoorlog ergens fruit wil plukken wordt hij door de Engelsen gevangen genomen. Hij werkt vervolgens bij een *chaplin*, leert Engels en gaat met zijn werkgever naar Engeland. Afrikaans, de enige ‘blanke’ taal die hij tot dat moment sprak, leert hij verachten. Als de oorlog voorbij is, keert hij terug naar Zuid-Afri-

ka.[12] Alweer heeft hij een nieuwe identiteit gekregen, die van Engelse *gentleman*. Het is de bekroning van zijn opklimming in zelfbewustzijn.

Hij gaat naar Johannesburg en is tijdelijk in dienst van een Engelse *magistrate*. Als deze zijn aanvankelijk gunstige opinie over zwarten heeft veranderd, wordt Daniel zonder getuigschrift ontslagen. Door zijn geciviliseerd voorkomen krijgt hij, nog steeds in Johannesburg, werk bij zijn 'laatste missus'. Deze 'missus' is onlangs uit Engeland naar Zuid-Afrika gekomen met het christelijk geïnspireerde voornemen de zwarte medemens op te heffen. Zij bejegent Daniel met warme sympathie, maar beschouwt hem als een kind. Daniel weet handig in te spelen op het verlangen van zijn 'missus' om zwarten te kerstenen. Dit blijkt onder andere uit het zingen van *hymns* zo dat de missus dit hoort.

Aan het gemakkelijke leven bij de missus komt voor Daniel een einde wanneer hij uit bewondering voor haar halfnaakte verschijning in nog onvolledige avondkleding haar arm aanraakt: de dubbelzinnige daad van zwart gevaar. De echtgenoot ziet dit en gooit in woede een stoel naar Daniel. Hij vlucht de stad uit.

Buiten de stad valt Daniel in handen van een roversbende, waarvan de hoofdman hem weet te overreden om zich bij de bende aan te sluiten door de activiteiten van de bende voor te stellen als sociaal banditisme: terugstelen van de blanken wat dezen van de zwarten hebben gestolen. Uiteindelijk loopt het slecht met Daniel af. Hij neemt deel aan een overval op een boerderij die mislukt en wordt neergeschoten door de vrouw van de boer (de 'witte vrouw'!). De hoofdman wil daarop wraak nemen op de 'witte mensen', maar doordat een zwarte knecht van de boer erin slaagt de politie te waarschuwen wordt het deel van de bende dat aan de overval had deelgenomen gevangen genomen. Daniel wordt naar een ziekenhuis gebracht waar hij in zijn koortsdroom de woorden van zijn 'grootmoeder' herhaalt: 'Pas op voor de witte vrouw.' Als hij bij bewustzijn is, vertelt hij aan de politie waar de schuilplaats van de rovers is. Daarna sterft hij. Niemand bekommerde zich verder om de dood van Daniel. Alleen de 'laatste-missus' wiste een traan weg toen ze het hoorde en zij verklaarde: 'He was a good boy after all.'

Realisme

Uit het voorgaande overzicht moet duidelijk geworden zijn dat rassenverhoudingen in het verhaal op de voorgrond staan. Daarmee heeft het verhaal sterk politieke kanten in een land waar vanaf de negentiende eeuw het 'naturellenvraagstuk' op de politieke agenda stond. Commissies werden benoemd om de regeerders van advies te dienen en vervolgens werden grond, stemrecht en welvaart verdeeld volgens raciale criteria. De regeringscommissie die het zwarte gevaar moest onderzoeken nam de gelegenheid ook te baat om vergaande voorstellen te doen. Men wilde onder andere een verbod op 'cohabitatie' tussen blanken en 'naturellen', effectie-

ver toezicht, *compounds* (bewaakte nederzettingen voor zwarten), en verlangde in het algemeen dat men niet te gemeenzaam met zwart huispersoneel zou omgaan.[13] Wat Lub te zeggen heeft over het onderwerp, heeft in beginsel daardoor ook politieke implicaties, hoe bescheiden die feitelijk ook mogen zijn door de, vergeleken met de kranten, (vermoedelijk) geringe verspreiding van een novelle in boekvorm.

Zeer bevorderlijk voor het uitdragen van opinies is de modus waarin het verhaal is geschreven: realisme. Onder realisme versta ik hier een schrijfwijze waarbij de illusie gewekt wordt dat de (willekeurige, mensgemaakte) representatie de werkelijkheid zelf is. Dit gebeurt volgens Roland Barthes door de *signifiant* niet naar een *signifié* te laten verwijzen, maar onmiddelijk naar de werkelijkheid zelf.[14] Wat verteld wordt is waar.

Voor het begrijpen van Lubs werk is dit inzicht van groot belang. Tijdgenoten hebben Lubs verhalen juist om hun documentaire kwaliteiten geprezen. C.R. v.D. zegt in een ‘Levenschets’ van Lub in *De Huisgenoot*: ‘Zijn schetsen [...] dragen voor 't grootste deel 't kenmerk van zorgvuldige afwerking en een juiste kijk op het omringende leven’.[15] Of in een anoniem artikel in *Die Brandwag*: ‘Sulke sketse is menselike dokumente; en sulke werk als van mnr. Lub is 'n simpatieke argief wat die koue koerante- en dokumenteargief van vandag se geskiedenis aanvul vir die toekoms.’[16] Lub was voor tijdgenoten de geschiedschrijver van de marginalen, iemand die de hem omringende werkelijkheid documenteert. De interpretaties die verwerkt zijn in de representatie zijn voor hen daarmee onzichtbaar.

Dankzij al die theoretici (onder wie Barthes) die zich met representatie bezig gehouden hebben, weten wij inmiddels beter. In de weergave van de sociale werkelijkheid is er bijna steeds sprake van eenzijdigheid.[17] De ‘feiten’ worden onder een bepaald perspectief aangeboden. Dat geldt ook voor ‘Het zwarte gevaar’.

Kritiek op de maatschappij van de blanken

Narratologen wijzen erop dat men in verhalen vooral op focalisatie moet letten om de percepties en daarmee de eenzijdigheid van representaties in verhalen aan het licht te brengen.[18] In ‘Het zwarte gevaar’ wordt wat dit betreft gebruik gemaakt van zeer krachtige middelen: er is doorgaans sprake van externe focalisatie gekoppeld aan een externe verteller. Een dergelijke combinatie heeft het vermogen om andere perspectieven in het verhaal (van personages met name) te overheersen. De lezer wordt verondersteld zo'n instantie op z'n woord te geloven.[19] In ‘Het zwarte gevaar’ zijn er alleen lokaal uitzonderingen op de aanwezigheid van deze dominante verteller-focalisator. Aan het begin van het verhaal (kraal-episode) is Jakhals personagegebonden focalisator. Op sommige andere plaatsen (bijvoorbeeld p. 9) is er een gemengde of vrije indirekte focalisatie, dit wil zeggen dat het niet goed mogelijk is om vast te stellen of de verteller of het personage Daniel focaliseert.[20] Zodra je echter interpretaties van dergelijke

gemengde focalisaties tegenkomt, moeten ze toegeschreven worden aan de verteller. Er wordt immers ontkend dat Jakhals/Daniel in staat is om zijn eigen gevoelens te ontleden: 'Zoals vanzelf spreekt kon hij [Daniel] dit alles niet zo ontleden, doch voor hem was die kleine mooie missus iets groots, iets hoog boven hem' (p. 35).

Omdat er geen aanwijzingen te vinden zijn in de tekst dat de verteller-focalisator niet namens de auteur spreekt en waarneemt, is er sprake van een dominant, 'blank' perspectief op de verhaalwerkelijkheid. Het perspectief van de Ander wordt alleen aan het begin van het verhaal gereconstrueerd in het gedeelte waar Jakhals nog geen contact met blanken heeft. Dit wil zeggen dat bij de conflictsituaties tussen blank en zwart die later volgen, nadrukkelijk het blanke perspectief gehanteerd wordt, zonder dat dit overigens steeds nadelig is voor Daniel.

De volgende vraag is hoe Jakhals/Daniel en zijn omgeving *in concreto* worden gepresenteerd. Binnen de theorie over het koloniale discours bestaan daaromtrent bij veel auteurs vaste verwachtingspatronen. In navolging van de Frans-Antilliaanse psychoanalyticus Franz Fanon gaan ze ervan uit dat de niet-Europeaan steeds wordt voorgesteld als 'quintessence of evil', dat er sprake is van een 'manicheïsche allegorie' (JanMohamed) waarin de Europeanen steeds worden voorgesteld als goed en beschaafd en de anderen als slecht en wild.[21] Met dit soort theorieën over het koloniale discours moet men, denk ik, zeer voorzichtig zijn, omdat het manicheïsche patroon dat aan het koloniale discours verweten wordt, binnen de postkoloniale beschouwing zelf herhaald wordt. Op die manier wordt de ter discussie staande tekst tot 'quintessence of evil' gemaakt en ontstaat het gevaar dat alles in de tekst wat niet daarmee in overeenstemming is, gecensureerd wordt.

Ook al domineert een blank perspectief de verhaalwerkelijkheid van 'Het zwarte gevaar', toch is de voorstelling van blanken en zwarten en hun onderlinge verhouding heel wat dubbelzinniger dan waarvoor de orthodoxe visie op het koloniale discours ruimte laat. Er is in de eerste plaats geen vaste verdeling van de morele rollen. Zowel het gedrag van blanke als van zwarte personages kan voorgesteld worden als verwerpelijk. Het eerste is bijvoorbeeld het geval met de Pretoriase werkgeefster van Daniel, mevrouw Verkant, iemand met een on-Afrikaanse achternaam en in tegenstelling tot andere blanke personages iemand die Nederlands spreekt. Mogelijk is zij een van de in Pretoria zo talrijke Nederlanders die door de regering Kruger binnengehaald zijn om de Zuid-Afrikaansche Republiek 'Hollands' te houden. Mevrouw Verkant geeft de nog jonge Daniel lessen in afstoffen ten einde de 'kaffer nu eens te dresseren', zoals ze zegt. Het is eerder mevrouw Verkant dan Daniel die in de beschrijving van deze activiteiten op de hak genomen wordt:

> Erg groen, dacht mevrouw, maar ik zal hem wel recht krijgen. Ze nam Daniel mee naar de eetkamer en zette hem dadelik aan het stof afnemen. Zij was een van die vrouwen die menen, dat je nu eenmaal een kaffer alles moet voordoen en begon

> een stofdoek in de hand te nemen en de jongen een dito te geven. Toen begon de les. (p. 22)

Expliciete kritiek op de blanke maatschappij is er ook verder in het verhaal te vinden. Zo is Daniel het slachtoffer van de willekeurige wijze waarop het recht wordt toegepast in de Zuid-Afrikaansche Republiek. Als omstander bij een vechtpartij tussen twee ‘kaffers’ wordt hij gearresteerd en uiteindelijk tot drie maanden gevangenisstraf en ‘tien slagen met de kats’ veroordeeld (p. 25), omdat de dronken vechtersbaas die tegen de grond geslagen werd ‘de volgende morgen niet met zekerheid kon beweren dat Daniel niet zijn aanvaller geweest was’ (p. 24). Met bewijsprocedures werd kennelijk een loopje genomen. Het resultaat van deze behandeling is wat je ervan kunt verwachten. De tien slagen die Daniel kreeg ‘ontnamen hem alle geloof in de rechtvaardigheid van de witman, die tot nu toe nog altijd, in zijn denken, boven hem gestaan had’ (p. 25).

In het algemeen wordt het optreden van de ‘Boeren’ tegenover de ‘Kaffers’ als nogal ruw voorgesteld. Ook daar is soms sprake van expliciete hekeling door de verteller. Wanneer Daniel als gevolg van de Boerenoorlog zijn werk verliest bij de ‘koelie’ (Indiër) bij wie hij het zo goed had dat hij altijd voor hem had willen blijven werken (p. 25), wordt hij onderweg van huis naar Pretoria staande gehouden door drie Boeren van wie een de veldkornet was die hem eerder in zijn leven bestraft had:

> ‘Waar loop jij, kaffer?’ Niet meer gewoon om op die wijze te worden toegesproken, wilde de jongen zonder een woord te spreken voorbij gaan, doch daarin had hij misrekend. De witman was van zijn paard gesprongen en vóór Daniel het wist was zijn hoed van zijn hoofd geslagen. ‘Wag 'n bietjie, jong, jij is te haastig, ek sal jou eerst leer 'n witman te groet.’ ‘Waar loop jij, kaffer?’ herhaalde de veldkornet. De kaffer zei, dat hij naar Pretoria terug keerde om werk te zoeken [...] (p. 27).

Toch wordt het ruwe optreden van de Boeren tegenover de kaffers niet steeds gehekeld. In het gedeelte waar Daniels leven op de boerderij beschreven wordt, heb ik de indruk dat de ruwheid wordt goedgepraat. Ondanks de klappen die hij daar oploopt ‘kon [hij] het er best uithouden en voelde [hij] zich spoedig geheel thuis’ (p. 10). Het strikt hiërarchische bestel waar slaag de discipline in stand houdt, wordt aanvaardbaar gemaakt door de verschaffing van voldoende voedsel aan een Daniel wiens ‘kaffernaam [...] Jakhals [betekende], een naam die men hem om z'n magerheid en z'n eetlust gegeven had’ (p. 3). Bovendien was hem in zijn vroege jeugd genade geschonken terwijl hij bestraft had moeten worden voor onoplettendheid bij het hoeden van koeien. Dat hij als kind strafbaar was door een moment van onoplettendheid, daar wordt in het verhaal niets tegen in gebracht. Dit brengt mij op de ambiguïteit in de voorstelling van de zwarte in Lubs verhaal. Er zijn namelijk ook passages waar Daniel voorwerp van hekeling wordt tezamen met degenen die hem welgezind zijn.

De gedegenereerde stadszwarte

Zijn namen (Jakhals/Daniel) vatten zijn biografie samen. Hij ontwikkelt zich van iemand wiens naam Jakhals (d.i. ‘vos’) betekent, wat hem associeert met wildheid en sluwheid, tot Daniel die langzamerhand elementen van de Europese cultuur in zich opneemt: het christendom, het vermogen te kunnen lezen en schrijven, Europese talen te praten en het inzicht verwerft dat alle mensen gelijk zijn. Deze ontwikkeling wordt door de verteller-focalisator afkeurend becommentarieerd, zodra Daniel is overgegaan naar het Engelse kamp en hij uiteindelijk de zwarte belichaming van *Englishness*, een *gentleman*, geworden is. In deze toestand gebeurt met hem het volgende: ‘'t Goede, dat hem vroeger was voorgehouden werd vager en vager en zonder het zich zelf bewust te zijn degenereerde hij weer’ (p. 31)

Eén factor bij de veroordeling van Daniel als *gentleman* kan geweest zijn dat Lub weinig sympathie had voor de Engelsen. In de tijd van de Boerenoorlog voerde Lub het bevel over de hospitaaltrein van de Boeren en na de oorlog verloor hij als ‘opstandeling’ zijn goede betrekking in het onderwijs. Toch laat Lub zich in zijn verhalen niet echt kennen als een fel Afrikaner-nationalist. Weliswaar zijn het vooral *armblankes*, dit wil zeggen verarmde Afrikaners, voor wie hij deernis opwekt in zijn verhalen, maar nergens is er rabiate Engelsenhaat te bespeuren. Belangrijker is vermoedelijk het gegeven dat juist een zwarte de *gentleman* uithangt. Het is mogelijk deze weerzin in verband te brengen met een algemener verschijnsel in het koloniale discours waarop Homi Bhabha gewezen heeft: de eigenzinnige manier waarop niet-Europeanen zich de Europese cultuur eigen maken en de weerzin waarmee Europeanen vervolgens op deze hybridiseringen reageren.[22] De belangrijkste factor bij de veroordeling van Daniel acht ik echter de verstoring van het koloniale bestel die zo'n identiteit met zich meebrengt. Ik zal daar aan het slot van mijn betoog op terugkomen.

In zijn hoedanigheid als *gentleman* wordt Daniel uitverkoren tot de dienst aan zijn ‘laatste missus’, een naïef Engels vrouwtje dat de propere Daniel als ideaal zendingsgebied ziet, omdat het christendom voor haar ‘cleanliness’ betekende (p. 33). Zij neemt hem in dienst als huisbediende. Hij oefent daarmee een beroep uit dat volgens krantenberichten en het regeringsrapport bij uitstek delinquenten in de sector zwart gevaar voortbracht.[23]

Wanneer zijn van welwillendheid weeë werkgeefster hem eens, terwijl ze half ontkleed is, bij zich roept - het recept voor zwart gevaar, zegt het rapport van de regeringscommissie (p. 26) - komt het tot een schijnbaar voorval van zwart gevaar. De echtgenoot van de missus betrapt Daniel namelijk als hij onder bewonderende woorden zijn hand op de arm van zijn werkgeefster legt. De echtgenoot interpreteert dit als *black peril*. Een stoel vliegt door de lucht en de onschuldige Daniel wordt weggejaagd (p. 38). Dat Daniel niets gedaan had, was het gevolg van ‘de stiegriem van

die "ou baas zaliger" [die erbij hem] het nodige respekt [in] geklopt had' (p. 37)[24]

Onderwerp van kritiek in de zwart-gevaar-episode zijn de negrofiele Engelsen. Zoals in het *Rapport* van de regeringscommissie gezegd wordt (p. 26), weten buitenlanders niet hoe ze met hun zwarte huispersoneel moeten omgaan. Daardoor brengen zij zichzelf en de hele blanke samenleving in de problemen als ze zelfs te dom zijn om echt zwart gevaar van het schijnbare te onderscheiden. Dat Daniel niet werkelijk een daad van zwart gevaar gepleegd heeft, is geheel de verdienste van het *ancien régime* ('ou baas zaliger'). Dit brengt me bij de kern van de politieke boodschap van 'Het zwarte gevaar'.

Het regime van de 'plaats' als remedie

Ondanks de tot 'rampen' leidende behandeling die Daniel ontving van zijn 'laatste missus', werd het ergste verhoed door het 'respekt' dat er door zijn Afrikaanse baas bij Daniel in geslagen was. Als Daniel het Engelse maatschappelijke bestel betreedt, is zijn identiteit al gevormd onder een Afrikaner bewind op de 'plaats'. Dit bewind was hard, maar rechtvaardig en voorzag ook in mildheid bij bestraffing. Het zwarte subject dat binnen dit regime gevormd werd, leerde God zien als een uitvergroting van de bestraffende meester (vgl. p. 16). Zelfs 'het verlies van zijn geloof in de rechtvaardigheid van de witman' kan daar niets meer aan veranderen. Onbeschadigd blijft het 'respekt' voortbestaan als een diep ingegrift besef van ontzag voor de blanke meester.[25]

Binnen dit maatschappijbeeld is er geen ruimte voor zwarte *gentlemen*. De zwarte *gentleman* acht zich immers de gelijke van de blanke. Uit de kerk weet hij dat alle mensen gelijk zijn en met zijn omgangsvormen bewijst hij dit. Binnen de verhaalwereld van Lub heeft de zwarte *gentleman* bovendien een neiging tot revolutionaire praatjes. In het verhaal 'Kaffer-meeting' is er een fraai gekleed zwart heerschap dat revolutionaire praatjes verbindt aan het evangelie, maar daarvoor gehoond wordt door de zwarten die de samenkomst bijwonen.[26] Belachelijk gemaakt verlaat hij het toneel. In 'Het zwarte gevaar' is de revolutionaire praat overigens uitbesteed aan de hypocriete zwarte roverhoofdman bij wie Daniel terechtkomt nadat hij verjaagd is. De man zegt dat hij met instemming van de zendelingen rooft van de blanken om de zwarten hun ontstolen goed terug te geven. In werkelijkheid komt het terecht in een kist onder zijn bed (p. 53). Bovendien heeft hij geen scrupules om 'verraders' of zwart dienstpersoneel van boeren te vermoorden.[27]

Bij alle afkeer van gelijkheid tussen zwart en blank bij de verteller-focalisator, overheerst in het personage-effect van Daniel niettemin het positieve element. Dat Daniel - ondanks het ontkennen van een verband door de verteller - de naam draagt van een bijbelse rechtvaardige, moet zijn uitwerking op de lezer niet missen.[28] Na zijn periode bij de bandieten, verklapt

Daniel bovendien hun schuilplaats aan de politie. In de peroratio van het verhaal tenslotte, spreekt zijn ‘laatste missus’ een grafschrift over hem uit dat als lofprijzing in de oren van de lezer moet blijven naklinken: ‘He was a good boy after all’ (58). Nergens wordt Daniel wat Fanon noemt ‘the quintessence of evil’. Als hij dan al tijdelijk ‘degenereert’ volgens het waardensysteem van de verteller, spelen determinerende factoren, zoals zijn verblijf in een corrumperende Engelse omgeving en de intimidatiepraktijken van de zwarte roverhoofdman, daarin een excuserende rol.[29] Er is in Daniel geen wil tot kwaaddoen. Hij wil alleen een zelfbewuste persoonlijkheid verwerven. Daardoor raakt hij echter in een fataal proces verwikkeld dat zijn grootmoeder in het begin van het verhaal in de vorm van een voorspelling onthuld had. Wat voor Daniel in de herinnering aan deze voorspelling slechts een duister vermoeden bleef, kan voor de lezer die het gebeuren overziet de betekenis krijgen van een causale keten van gebeurtenissen met een fatale afloop. Zo dacht een contemporaine lezer, Besselaar, er in elk geval in 1914 over.[30]

Zoals veel ‘Jim-comes-to-Jo'burg’-verhalen toont ‘Het zwarte gevaar’ dat de zwarte die zich binnen de sfeer van de Europese cultuur begeeft er slechter van wordt. Lubs verhaal laat bovendien zien dat dit gemakkelijk gevaren kan inhouden voor de blanke samenleving. Zwart gevaar in de zin van zedendelicten is daarbij maar één factor. Verontrustender zijn de zwarte misdaadbendes, die leven en goed van blanken bedreigen.[31]

Daniel wordt gedwongen zich aan te sluiten bij zo'n bende, een *amalaitha*, die haar uitvalsbasis heeft in een grot buiten johannesburg.[32] Lub geeft de leider van deze bende een revolutionaire filosofie in de mond die potentieel heel wat gevaarlijker is dan de daden die de bende pleegt. De naamloze leider zegt dat de bende niets anders doet dan - met goedkeuring van de zendelingen - het gestolen bezit van de zwarten terugstelen van de blanken, die de zwarten immers van hun grond beroofd hebben:

> Daniel moest goed verstaan, dat zij, de rovers, niets deden, dan hun eigen bezittingen terugnemen. Hij verklaarde dat zelfs de zendelingen het met hem eens waren, namelik, dat niemand iets weg mocht nemen van een ander en dat zij, de kaffers, die van hun eigen land beroofd waren, niets anders deden dan iets terug vatten van 't geen de witman hun ontnomen had. (p. 51)

> Je weet, dat ze ons rovers en moordenaars noemen, maar wat hebben de witmannen met ons gedaan? Hebben ze niet ons land en bezitting genomen, omdat wij die tegen hen verdedigden? Wacht maar, wij zullen nog wat geduld moeten hebben, maar de tijd zal komen, dat wij weer baas zijn in Afrika. (p. 46)

Meer dan loze retoriek is dit niet in het verhaal, aangezien de zogenaamde Robin Hood het geroofde goed in een kist stopt onder zijn bed en zonder scrupules zwart dienstpersoneel neerslaat tijdens een aanval op een door blanken bewoonde boerderij.[33] Vooralsnog blijft het bij de bedreiging van eer, goed en leven van individuele blanken en zwarten. De door blanken

beheerste staat wordt nog niet bedreigd. De *amalaitha* is immers te zwak om een gevecht tegen de bereden politie te winnen.[34]

Praktische oplossingen voor de ernstige problemen die de verwestersing van de zwarten voor het blanke bestel veroorzaken worden door Lub niet aangedragen. Hij laat het bij de vaststelling dat ordelijk gedrag aan zwarten het beste geleerd wordt op de 'plaats', de agrarische wereld die in mentaliteit zeer ver van de industriële metropool Johannesburg verwijderd is. Hoezeer deze opvatting nostalgisch is, wordt zichtbaar in de geschiedenis van Daniel. Zijn 'plaats'-periode ligt immers voor het uitbreken van de Boerenoorlog, in het verleden. De blanke ideologen die praktischer dachten en in hun tijd voor progressief doorgingen, spraken in andere termen dan Lub. Zij hadden het over controle en segregatie, over *compounds*, pasjeswetten en de wettelijke regeling van het geslachtsverkeer. Dit soort machtsmiddelen maakte het mogelijk om een greep te krijgen op de bewegingen en het gedrag van de zwarte bevolking.[35]

Eindnoten:

1 'Black peril again', voorpagina van de Johannesburgse krant *The Star*, 23 april 1912
2 *Rapport van de kommissie om onderzoek te doen naar de kwestie aansexuele* [sic] *aanrandingen op* [sic] *vrouwen*. 1913. UG 39-'13.
3 *Report of the proceedings of the Fourth Missionary conference of South Africa held at Cape Town, 3rd. to 9th July,*, 1912, Kaapstad 1912.
4 Zijn belangrijkste werken: *Eenvoudige Mense* (1908), *Donker Johannesburg: Hollands-Afrikaanse schetsen* (1910), *In en om de Goudstad* (1912), *Het zwarte gevaar* (1913), *Oom Frikkie en ander sketse* (1918, 1922). Moderne studies over het werk van Lub ontbreken en wat er geschreven is, blijft oppervlakkig. F.V. Lategan schreef in zijn studie over het korte verhaal in het Afrikaans maar oppervlakkig over Lubs proza (*Die kortverhaal en sy ontwikkeling in Afrikaans*, Kaapstad etc. 1956, p. 113-114). Een biografisch overzicht is te vinden in: R. Hoekstra en W.J. Viljoen (red.), *Zuidafrikaanse prozabundel*, Pretoria etc. 1918, p. 224-225, en in: C.R.v.D. (C. Ruysch van Dugteren), 'Levensschets. J. Lub', in: *De Huisgenoot*, september 1917.
5 Tot dat moment zijn zwarte personages vrij zeldzaam in de Zuid-Afrikaanse literatuur.
6 Van Maurik was aan het begin van deze eeuw in Zuid-Afrika bekend omdat zijn werk verplichte lectuur was op school. Tot 1925 zijn in Zuid-Afrika 22 edities voor schoolgebruik van zijn werk verschenen (*A South African Bibliography to the year* 1925, 4 dln, Londen 1979). Als leraar en later 'inspecteur van het Hollands', moet Lub met Van Mauriks werk vertrouwd zijn geweest.
7 *In en om de goudstad. 1e bundel Hollands-Afrikaanse schetsen*. Pretoria etc. 1912.
8 Berichten over zwart gevaar verschenen vanaf ongeveer 1890 in de Zuid-Afrikaanse pers (J.J. Fourie, 'Die koms van die Bantoe na die Rand en hulle posisie aldaar, 1886-1899', in: *Archiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis* 42,1 (1979), Pretoria 1983, p. 175-290, m.n. p. 254). Vanaf ongeveer 1920 krijgt de term 'zwart gevaar' vooral een politieke betekenis en verwijst dan naar de getalsmatige overmacht van de zwarten in zuidelijk Afrika (H.J. Lubbe, *'Die Burger' en die 'Swart gevaar' -propaganda gedurende die parlementêre verkiesingstryd van 1928 tot 1929*, ongepubl. MA-verhandeling, Universiteit van Suid-Afrika, Pretoria 1991).
9 Charles van Onselen, *Studies in the social and economic history of the Witwatersrand 1886-1914, Volume 2: New Nineveh*, Johannesburg 1982, p. 28.
10 *Companion to South African English literature*, Johannesburg 1986, p. 109.

11 Douglas Blackburn, *Leaven. A black and white story*. With an introduction by Stephen Gray, Pietermaritzburg 1991 (1908). Over zwarte figuren in de Engelstalige Zuid-Afrikaanse letterkunde: C.W. Mostert, *The native in the South African novel in English*, ongepubl. MA-verhandeling, Bloemfontein 1955. Over zwarte figuren in de Afrikaanse, letterkunde zie: F.I.J. van Rensburg, 'Etnisiteit in die Afrikaanse letterkunde in historiese perspektief', in: Charles Malan (ed.), *Race and literature / Ras en literatuur*, Pinetown 1987, p. 77-88; Chris van der Merwe, *Breaking the barriers*, Amsterdam 1993.

12 In Transvaal is het Afrikaans vooral steeds een taal van blanken geweest. In de Kaapkolonie (Kaapprovincie) is Afrikaans een taal die ook door *bruinmense* wordt gesproken.

13 *Rapport van de kommissie*, p. 30-46.

14 Roland Barthes, 'Le discours de l'histoire', in: *Poétique* 49 (1982), p. 13-21, m.n. p. 20.

15 *De Huisgenoot*, september 1917, p. 120.

16 '"Die skrywer van Eenvoudige mense" ens.', in: *Die Brandwag*, 10 december 1918, p. 194.

17 Edward Said, *Orientalism*.

18 De narratologie (de discipline die verhalen bestudeert) heeft het concept focalisatie ingevoerd om een onderscheid te maken tussen de instantie in een verhaal die vertelt en een instantie die waarneemt: Piet kan vertellen wat Marie ziet. Piet is dan de verteller en Marie de focalisator. Afhankelijk van de positie van de focalisator ten opzichte van de verhaalwerkelijkheid wordt er een onderscheid gemaakt tussen externe en personagegebonden focalisatie. Bij externe focalisatie is de focalisator geen deel van de verhaalwerkelijkheid, hij is geen verhaalpersonage, de personagegebonden focalisator wel. Hetzelfde geldt voor het onderscheid tussen een externe en een personagegebonden verteller (zie: Mieke Bal, *De theorie van vertellen en verhalen*, Muiderberg 1990).

19 B. Uspensky, *A poetics of composition*, Berkeley etc. 1973, p. 8-9.

20 Mieke Bal, *De theorie van vertellen en verhalen*, p. 127.

21 Franz Fanon, *The wretched of the earth*, Harmondsworth 1969, p. 31-2. (Vertaling van: *Les damnés de la terre*). Het boek is op het moment vooral in de Engelstalige theorie van het koloniale discours invloedrijk. De volgende studies volgen de sporen van Fanon: Edward Said, *Orientalism*; Abdul R. JanMohamed, *Manichean Aesthetics*, Amherst 1983; JanMohamed, 'The economy of manichean allegory,' in: Henry Louis Gates (ed.), *'Race', writing, and difference*, Chicago/Londen 1985, p. 78-106. Benita Parry, 'Problems in current theories of colonial discourse,' in: *Oxford literary review* 9 (1987), p. 27-58.

22 Onder andere in: 'Of mimicry and man.' In: *October* 28 (1984), p. 125-133.

23 *Rapport van de kommissie*, p. 25.

24 Vermoedelijk gaat het hier om de eerste werkgever van Daniel, de boer, die op p. 2 'die ou baas' genoemd wordt. Het verhaal is niet altijd duidelijk. De roverhoofdman in 'Het zwarte gevaar' blijkt Daniel bijvoorbeeld te kennen van vroeger. De rover zegt: 'Ik houd ervan oude kennissen hier te hebben' (p. 49). Vermoedelijk kennen ze elkaar van de 'plaats' (p. 46). In de 'plaats'-episode in het verhaal wordt echter niets over de roverhoofdman gezegd. Een 'stiegriem' of stijgriem is een riem van een stijgbeugel. Behalve bij het paardrijden werd de stiegriem ook soms voor bestraffingen gebruikt (WNT, dl. 15, kol. 1634).

25 Vgl. wat hiervoor is opgemerkt over 'ou baas zaliger', p. 37.

26 In: *In en om de goudstad*.

27 Achterin de schuilplaats van de rovers liggen 'de schedels van 'n paar kaffers' die ervan verdacht waren dat ze politie-spionnen waren (p. 50). Tijdens de overval wordt een van de 'boys' geveld met een 'knopkierie' (knots)(p. 56).

28 Personage-effect is een term die Hamon naar analogie van Barthes' 'effet du réel' gevormd heeft. Het personage-effect is het resultaat van de middelen die gebruikt worden om de lezer een beeld te doen vormen van een personage. (P. Hamon, *Le personnel du roman. Le système des personnages dans les Rougon-Macquart d'Emile Zola*, Genève 1983.)

29 De roverhoofdman brengt Daniel ertoe zich met weerzin aan te sluiten bij de bende met een combinatie van drank, leugens en terreur (p. 44-51). Dit leidt tot een negatief personage-effect bij deze roverhoofdman.

30 *Die Brandwag* 4,24 (15 mei 1914), p. 772. Er is ook nog een recensie verschenen in *Werda, orgaan vir die Unie verdedigingsmag* (1 november 1913, p. 168-9), maar daarin wordt niets gezegd over ons verhaal.

31 In het openbare spraakgebruik in Zuid-Afrika werd misdaad van zwarten aan het begin van de twintigste eeuw niet 'zwart gevaar' genoemd.

32 Lub is wat slordig in zijn terminologie. *Amalaitha*'s waren bendes van jeugdige huisbedienden die zich niet met zware criminaliteit bezig hielden, zoals de bende in 'Het zwarte gevaar' ('Het derde genootschap, de zogenaamde Amalieta (*sic*) bende staat in geen verband met de twee andere en is veeleer in 't leven geroepen door de geest van baldadigheid onder de jongere naturellen [...]' (*Jaarrapport voor het kalenderjaar 1912*, Unie van Zuid-Afrika, Departement van Justitie, UG 44-'13, p. 259; zie ook: Van Onselen, *Studies in the social and economic history of the Witwatersrand 1886-1914, Volume 2: New Nineveh*, p. 54-60). In de pers werd er soms bericht over grotten als schuilplaats van bandieten (*The Star* 24 september 1908: 'Dwellers in caves').

33 'Een slag met een knopkierie velde hem [een "slaperige boy"]' (p. 56). De knopkirie (knots) is volgens het *Woordeboek van die Afrikaanse Taal* (deel 6, p. 501) dodelijk in een tweegevecht.

34 Er bestonden inderdaad bandieten met een revolutionair programma aan het begin van de twintigste eeuw in Zuid-Afrika, zoals de Ninevieten, onder leiding van de Zoeloe Jan Note. Hierover schreef Charles van Onselen ('The Regiment of the Hills - Umkosi Wezintaba; The Witwatersrand's lumpen-proletarian army, 1890-1920', in: *Studies in the social and economic history of the Witwatersrand 1886-1914, Volume 2: New Nineveh*, Johannesburg 1982, p. 171-201). Van Onselen schreef ook een korte biografie over Jan Note: *The small matter of a horse, The life of 'Nongoloza' Mathebula 1867-1948*, Johannesburg 1984.

35 Het denken over segregatie in Zuid-Afrika wordt beschreven door Paul Rich: 'Race, science, and the legitimization of white supremacy in South Africa, 1902-1940', in: *The international journal of African historical studies* 23 (1990), p. 665-686. Michel Foucault schreef over de nieuwe vormen van niet-geweld-dadige machtsuitoefening, met name in: *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*. Groningen 1989. (Vert. van: *Surveiller et punir. Naissance de la prison*.) Het 'nieuwe denken' over macht is zichtbaar in het *Rapport van de kommissie*.

6 Nabeschouwing

Het doel van dit boek was vooral om opnieuw en vanuit een nieuwe invalshoek de aandacht te vestigen op het bestaan van een Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse letterkunde. Zo'n 270 jaar lang is er in Zuid-Afrika in het Nederlands geschreven. Daarmee heeft het Nederlands in dit land aan het einde van de twintigste eeuw nog steeds een veel langere geschiedenis als schrijftaal achter de rug dan een van de elf officiële talen van de huidige Republiek van Zuid-Afrika. Minstens zo lang heeft Zuid-Afrika in de Nederlandse culturele invloedssfeer gelegen. De geschiedenis van de Nederlandse taal, literatuur en cultuur in Zuid-Afrika verdient daarom de aandacht van afrikanisten en neerlandici.

Vanuit onze tijd bezien zijn de Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse teksten vooral belangwekkend als werkelijkheidspercepties en vanwege de bijdrage die ze aan de historische ontwikkelingen geleverd hebben. Een analyse van deze teksten als representaties kan onze cultuurhistorische kennis vergroten. Vanuit deze invalshoek zijn esthetische criteria in de selectie van het tekstmateriaal niet op hun plaats. Vandaar dat in dit boek ook ‘memoriën en instructiën’ en populaire literatuur ter sprake kwamen.

Waar dat mogelijk was, heb ik de contemporaine context van de representaties in mijn analyses proberen te betrekken. Vooral in twee analyses speelt de context een doorslaggevende rol. Voor het ‘Gedicht over de volkplanting’ van Meent Borcherds heb ik kunnen aantonen dat dit gedicht moet worden gelezen als een reactie op *Researches in South Africa* van de Schotse zendeling Philip. Van nog groter gewicht is de contemporaine context in mijn analyse van de ontwikkeling van de zeventiende-eeuwse Nederlandse representatie van zuidelijk Afrika. Ik heb daarin een belangrijke rol toegekend aan het institutionele kader waarbinnen de voorstellingen zich ontwikkeld hebben. Alle ontdekkingsreizen werden in opdracht van de VOC uitgevoerd; alle betrokken personen waren bij de uitvoering van hun opdrachten gebonden aan directieven van hogere instanties. Op grond van bestaande informatie kregen reizigers een schriftelijke reisopdracht mee met een routebeschrijving en aanwijzingen voor de manier waarop de werkelijkheid moest worden waargenomen en beschreven. Deze aanwijzingen voor de waarneming bleken te staan in de traditie van de *ars apodemica*, de kunde van het reizen.

De analyse van de ontwikkeling van de voorstelling van het binnenland en het institutionele kader waarbinnen zij tot stand kwam, diende in een volgende fase van mijn betoog als uitgangspunt voor een kritische bespreking van de opvattingen van Edward Said en Peter Mason. Volgens hen zou de ervaring in de representatie van niet-westerse werelden geen rol van betekenis hebben gespeeld. Ik heb echter laten zien dat de toegenomen kennis van het binnenland van zuidelijk Afrika wel degelijk heeft geleid tot aanpassingen in de voorstelling van dit gebied, ook al bleef het conceptuele

kader dat men hanteerde gelijk. Drie factoren bepalen volgens mij of de ervaring van invloed kan zijn op op de representatie van vreemde werelden: (1) de omvang en het gewicht van gezaghebbende voorstellingen van een gebied; (2) de mate waarin de voorstellingen bestaan uit falsifieerbare onderdelen; (3) de vraag of de representeerder en diens adressaat - in het geval van de VOC maken beiden deel uit van dezelfde institutie - nauwkeurige informatie verlangen.

Door de opzet van mijn onderzoek als een reeks op zichzelf staande verkenningen, was het niet de vooropgezette bedoeling dat de afzonderlijke onderzoekingen tot een synthese zouden leiden. Mijn onderzoekingen sluiten chronologisch niet op elkaar aan en de thema's van de representaties lopen ook uiteen. Toch zijn enkele samenhangen zichtbaar geworden. In de drie eerste hoofdstukken kwam naar voren dat een oppositie tussen wildheid en orde of beschaving een belangrijke rol gespeeld heeft in Nederlandstalige representaties van Zuid-Afrika. In de zeventiende-eeuwse voorstelling van zuidelijk Afrika speelde deze tegenstelling een doorslaggevende rol bij de beoordeling van de inwoners. Wie afweek van de Nederlandse culturele norm of vijandig stond tegenover de Nederlanders werd als ‘wild’ gebrandmerkt. In de loop van de zeventiende-eeuwse expedities naar het noordelijke binnenland van Zuid-Afrika bleek dit voor steeds meer volken te gelden. De Namaqua's die in de imaginaire voorstelling van het binnenland nog voor beschaafde evenbeelden van de Nederlanders konden doorgaan, werden na herhaald contact, voorvallen van vijandigheid en gebleken verschil in de categorie ‘wild’ ondergebracht. Je zou kunnen spreken van het naar het binnenland oprukken van een wildheids-*frontier* waarbij zich aan de Nederlandse kant van deze *frontier* wilde inboorlingen bevinden, terwijl de volken die dieper in het binnenland wonen voorlopig nog voor beschaafd doorgaan.

De categorie ‘wildheid’ speelt ook een rol in achttiende en negentiende-eeuwse representaties. Volgens de achttiende-eeuwse ‘Eerkroon voor de Caab de Goede Hoop’ van Jan de Marre was de Kaap alleen lofwaardig voorzover het gebied de vereiste ordelijkheid vertoonde. Die ordelijkheid was geheel aan de Nederlanders D- danken. In het vroeg-negentiende-eeuwse ‘Gedicht over de volkplanting van de Kaap de Goede Hoop’ van Meent Borcherds verkreeg de tegenstelling een belangrijke overredende functie. Op het moment dat het koloniale bewind onder kritiek kwam te staan, kon het contrast tussen wildheid en beschaving gebruikt worden om daarmee de Europese heerschappij te rechtvaardigen. In Borcherds' voorstelling van de geschiedenis van de Kaap mochten de Hottentotten dankbaar zijn dat ze door het koloniale bewind in hun eigen voordeel onder een regime van ‘Ord en Wet’ (Borcherds) gebracht waren. In de voorkoloniale tijd waren ze immers overgeleverd aan hun driften. Met een beroep op de dichterlijke verbeelding als een superieure bron van kennis, probeerde Borcherds met zijn gedicht de zendeling Philip te overtroeven. Deze had in zijn *Researches in South Africa* precies het omgekeerde beeld van de Kaapse

geschiedenis gegeven met de bedoeling het koloniale systeem aan de Kaap te bekritiseren. Volgens Philip was de gelukzalige natuurstaat waarin de Hottentotten leefden voor de komst van de kolonisten door het optreden van de kolonisten juist veranderd in ellende. Dat zendelingen zoals Philip de inheemse bevolking in bescherming nemen tegen de kolonisten, bezorgt hun in Zuid-Afrikaanse representaties die de kant van de kolonisten kiezen vanaf het begin van de negentiende eeuw een slechte naam.[1]

Het moet bij dit contrast tussen wildheid en orde wel gaan om een belangrijk organisatiebeginsel van Nederlandse representaties van zuidelijk Afrika als het wordt aangetroffen in willekeurige teksten uit drie verschillende eeuwen. Zo'n conclusie is niet verrassend. Het is al eerder door anderen vastgesteld dat Europese representaties van de wereld buiten Europa werden gestructureerd door een contrast tussen wildheid en orde of beschaving.[2] Maar van de Nederlandstalige voorstellingen waartoe deze tegenstelling in Zuid-Afrika aanleiding heeft gegeven, wisten we tot nu toe weinig.

De samenhang tussen de hoofdstukken 3 en 4 is gelegen in het belang dat wordt toegekend aan historische representaties die buiten de min of meer officiële geschiedschrijving vallen. Hieraan is door historici van Zuid-Afrikaanse geschiedschrijving tot nu toe onvoldoende aandacht gegeven. Vooral in het geval van de 'Zuid-Afrikaansche Historie-Bibliotheek' van D'Arbez is dit een gebrek. De boeken van D'Arbez hebben door hun ruime verspreiding vermoedelijk grote invloed gehad op de historische beeldvorming onder Afrikaners gedurende een tijd dat het Afrikaner nationalisme nog in een opbouwfase verkeerde. Van 1896 tot 1906 waren de boeken van de Zuid-Afrikaansche Historie-Bibliotheek de enige boeken voor een breed publiek die de Zuid-Afrikaanse geschiedenis vanuit een Afrikaner gezichtspunt beschreven. Er bestonden ook weinig andere Nederlandstalige of Afrikaanstalige geschiedenisboeken. Pas na 1905 verschenen de populaire publicaties van Gustav Preller over Zuid-Afrikaanse geschiedenis.

Voor de studie van de Zuid-Afrikaanse historiografie is het van belang dat D'Arbez op verschillende punten afwijkt van het standaardbeeld dat de historici hebben opgesteld van Afrikaner geschiedschrijving. Zo ontbreekt vrijwel de gedachte dat de Afrikaners een goddelijke opdracht hebben te vervullen en een uitverkoren volk zijn. Bovendien blijft de aandacht voor het verleden van de Afrikaners niet beperkt tot de heroïsche periode van de Grote Trek. Bijna de helft van de delen van de ZAHB is namelijk gewijd aan de periode van Nederlandse overheersing. De historische representatie in de Zuid-Afrikaansche Historie-Bibliotheek vertoont ook niet het coherente geschiedbeeld dat gewoonlijk wordt toegeschreven aan Afrikaner geschiedschrijving.

D'Arbez had de delen van zijn reeks op een uniforme wijze opgebouwd, waarbij een fictionele subplot de lezers moest verleiden de historische stof tot zich te nemen. De boeken hebben een gelaagde structuur. De subplot is ingebed in de representatie van een historische episode en deze op haar

beurt in een voorstelling van de totale Zuid-Afrikaanse geschiedenis. Maar terwijl het Afrikaner nationalistische geschiedbeeld het overkoepelende perspectief van de reeks in het algemeen domineert - zij het dan bijna steeds zonder de hiervoor genoemde theologische dimensie - kunnen er op het niveau van de historische episode of het fictieve verhaal afwijkingen van dat geschiedbeeld optreden. Daar kunnen zwarten en Engelsen als sympathiek voorgesteld worden, terwijl ze vanuit het overkoepelend perspectief steeds schurken zijn. Zulke tegenstrijdigheden in de historische representatie passen niet bij het beeld dat historici zoals Van Jaarsveld, Thompson en Smith van Afrikaner geschiedschrijving gegeven hebben. Volgens hen was dat geschiedbeeld na de publicatie van *Die geskiedenis van ons land, in die taal van ons volk* (1877) in de woorden van Thompson 'increasingly clear cut: the Boers are always right, their enemies always wrong'. Bij D'Arbez is dat lang niet altijd het geval.[3]

Zoals historici ten onrechte het oeuvre van Borcherds en D'Arbez verwaarloosd hebben, zo ontbreekt Jacob Lubs novelle 'Het zwarte gevaar' in de talrijke studies over de rol van 'anderen' in de Zuid-Afrikaanse literatuur. In deze studies komen bijna nooit Nederlandstalige teksten ter sprake.[4] Lubs verhaal is echter na *Leaven* van Douglas Blackburn het vroegste Zuid-Afrikaanse verhaal van een blanke auteur waarin een zwarte hoofdfiguur optreedt.

Het verhaal heeft een politiek reactionaire strekking. Het patriarchale regime van de 'plaats' waarin de zwarte alleen een knecht kan zijn, is volgens Lub te verkiezen boven het stedelijke milieu, omdat verstedelijkte zwarten zich ongepast gedragen en een gevaar voor het blanke bewind kunnen zijn. Ondanks alles wordt de zwarte hoofdfiguur van 'Het zwarte gevaar' bijna steeds sympathiek voorgesteld. Dit is verrassend tegen de achtergrond van beweringen van theoretici van het koloniale discours. Velen onder hen huldigen immers de overtuiging dat er in de uitbeelding van zwarte personages door blanke auteurs steeds sprake is van een 'manicheïsche allegorie' (JanMohamed), een voorstelling van de zwarte als 'quintessence of evil' (Fanon).

Dit laatste punt raakt aan een algemener probleem: de waarde van de theorie van het koloniale discours als interpretatiekader.

De verwijzingen naar de theorie over het koloniale discours zijn hier echter beperkt gebleven en als dit soort theorie al ter sprake werd gebracht - vooral in het eerste hoofdstuk (Said en Mason) - dan gebeurde het veelal in kritische zin. Toch is de theorie van het koloniale discours voor het onderhavige materiaal een belangrijk interpretatiekader geweest, omdat deze theorie zich richt op de vorm en functie van representaties in een koloniale context.[5] Ik wil daarom ter afsluiting enkele opmerkingen maken over de theorie van het koloniale discours om het beperkte gebruik dat ik er desondanks van gemaakt heb te verantwoorden.

De theorie van het koloniale discours (*colonial discourse theory* of *colonial discourse analysis*) is binnen het Engelse taalgebied ontstaan uit onvrede met de traditionele benadering van koloniale letterkunde.[6] De traditionele benadering vond men te esthetisch gericht, maakte onvoldoende gebruik van theorie en bleef steken in het aanwijzen van vertekeningen van niet-Europeanen in Europese koloniale literatuur, zonder dat er gepoogd werd het koloniale discours te deconstrueren. De nieuwe benadering die deze gebreken wilde overwinnen koos voor zichzelf daarom in de loop van de tijd een nieuwe naam: *colonial discourse theory*. Door het begrip letterkunde te vervangen door de term 'discours' ontdeed men zich van de esthetische beperkingen die het begrip 'letterkunde' in veel gevallen aan het studieobject oplegt. Alle teksten die te maken hadden met het kolonialisme moesten in aanmerking kunnen komen voor studie. Discipline-grenzen moesten komen te vervallen. Tot het koloniale discours behoorden niet alleen romans maar ook antropologische verhandelingen, regeringsrapporten en berichten van zendelingen.

De term 'discours' heeft voor de meeste theoretici van het koloniale discours echter ook een theoretische inhoud die wijst in de richting van Michel Foucault. Discours betekent dan zoiets als een systematische wijze van spreken over een object zodanig dat de visie op dit object bepaald wordt door het spreken erover. Iedereen die aan het 'gesprek' over het object wil deelnemen moet zich van dezelfde benadering bedienen om gehoord te worden. Uit deze verplichting tot aanpassing wordt al zichtbaar dat het discours gepaard gaat aan machtsuitoefening. Het is een 'uitgesproken' *Wille zur Macht*, de gepretendeerde waarheid die zijn wil oplegt. Vanuit deze benadering gaat het er niet meer in de eerste plaats om wat auteurs in hun werken te zeggen hebben. Vastgesteld moet worden hoe de afzonderlijke tekst aansluit bij het vele teksten omvattende, patroonmatige discours. Het spreken over vreemde werelden vindt immers vaak plaats tegen de achtergrond van gezaghebbende vertogen, binnen instituties zoals de koloniale bureaucratie of de discipline van de volkenkunde. Anderzijds zal iedere bijdrage aan het discours het gezag ervan vergroten, terwijl het discours bovendien instrumenten voor machtsuitoefening kan aanreiken. Ook in zijn praktische toepassing heeft een koloniaal discours daardoor met macht te maken. Volkenkundige studies waren inderdaad van belang voor de uitoefening van het bestuur in de koloniën en veel populaire fictie waarin jonge helden avonturen in de koloniën beleefden, zorgden voor de verbreiding van een koloniale ideologie.

Voorzover ik dat heb kunnen nagaan wordt de aanduiding *colonial discourse* voor dit studieveld vanaf het midden van de jaren tachtig gebruikt. De vroegste omschrijving die ik ken, is van Peter Hulme:

> The general area within which this study [Hulme's boek] operates could then be named colonial discourse, meaning by that term an ensemble of linguistically-based practices unified by their common deployment in the management of colonial reiationships [...].[7]

Het begin van deze benadering wordt echter altijd gezocht bij de publicatie van *Orientalism* van Edward Said in 1978. Saids boek verwezenlijkt de doelstellingen van de theoretici van het koloniale discours in hoge mate, ondanks alle kritiek die erop geleverd is.[8] Zijn boek ontmaskert de oriëntalistische representatie van het Midden-Oosten als een westerse constructie. Daarmee wist hij in elk geval te bereiken dat de clichés die hij in *Orientalism* ontmaskerd had, nu minder vaak gebruikt worden in wetenschappelijke publicaties over het Midden-Oosten.

In de jaren negentig is het steeds moeilijker geworden de theorie van het koloniale discours te onderscheiden van de postkoloniale theorie (*post-colonial theory*). Zoals deze laatste term wordt gebruikt in het invloedrijke overzichtswerk *The empire writes back* heeft hij betrekking op de studie van wat vroeger werd aangeduid als *Commonwealth Literature*, de Engelstalige literatuur die geschreven wordt door auteurs uit de voormalige Engelse koloniën.[9] De auteurs van *The empire writes back* geven echter ook een politieke lading aan de term postkoloniaal. De term betekent voor hen vooral anti-koloniaal. Het postkoloniale discours - in theorie en fictie - is een tegen-discours dat een discursieve ruimte wil creëren die bevrijd is van de overheersing door 'het Westen'. De theorie van het koloniale discours houdt zich daarentegen bezig met kolonialistische vertogen en de reacties van gekoloniseerde volken daarop.

De grenzen tussen de postkoloniale theorie en de theorie van het koloniale discours zijn de laatste paar jaar om allerlei redenen vervaagd. Theoretici van het koloniale discours, zoals Gayatri Spivak, Edward Said en Homi Bhabha, worden geregeld aangehaald in de postkoloniale theorie. Theoretici van het koloniale discours en postkoloniale theoretici proberen ook beiden met hun werk weerstand te bieden aan de westerse culturele overheersing. Er zijn nog meer overeenkomsten, maar recentelijk is er een belangrijke theoretische reden bijgekomen die geleid heeft tot verdere vervaging van het onderscheid. Steeds meer theoretici in het ene of het andere veld verkondigen het inzicht dat het kolonialisme niet beëindigd is met de opheffing van de koloniale wereldrijken. Cultureel, economisch en ook politiek worden de voormalige koloniën nog steeds overheerst door Europa en vooral de Verenigde Staten. Het koloniale discours is daardoor nog lang niet dood. Wie een postkoloniaal discours tot stand wil brengen, heeft daarom nog steeds te maken met een koloniaal discours dat hardnekkig blijft voortbestaan.[10]

De theorie van het koloniale discours is voor dit boek op twee manieren van belang geweest. Ik heb ervan geleerd het corpus teksten dat voor studie in aanmerking komt ruim te nemen. In de tweede plaats ben ik er onder invloed van de theorie van het koloniale discours van uitgegaan dat teksten als representaties historische ontwikkelingen kunnen beïnvloeden. Daarom is het belangrijk om de opbouw van representaties te onderzoeken: welke structuur ze vertonen, op welke vooronderstellingen ze gegrond zijn en op welke wijze afzonderlijke teksten samen een discours vormen. *Orientalism* was in dit opzicht een schoolvoorbeeld.

Ondanks het belang dat de theorie van het koloniale discours voor de in dit boek gevolgde benadering heeft gehad, is er door mij maar weinig gebruik gemaakt van onderzoeksresultaten uit dit studieveld. Dit heeft twee oorzaken. De uitspraken van de theoretici van het koloniale discours betreffen maar een klein stuk geschiedenis, ondanks universalistische pretenties. Daarnaast gaat het politieke engagement in veel gevallen ten koste van de kwaliteit van de interpretatie.

De theoretici van het koloniale discours zijn met uitzondering van Tzvetan Todorov en Franz Fanon bijna allemaal Engelstalig.[11] Dat leidt bijna automatisch tot een beperking van de historische interesse tot het Engelse en in mindere mate het Franse en het Spaanse kolonialisme. Bovendien zijn de theoretici van het koloniale discours hoofdzakelijk geïnteresseerd in het negentiende-eeuwse kolonialisme. Over het algemeen, Said en Todorov zijn hier uitzonderingen, is men ook niet erg geïnteresseerd in wat historici over koloniale expansie opgemerkt hebben. Hoewel het studieveld door zijn historische aard ook historisch gericht zou moeten zijn, blijven de meeste theoretici van het koloniale discours gevangen in a-historische literatuurtheorie. Dit past echter niet goed bij een literatuuren cultuurbenadering die juist de werkelijkheidsbetrokkenheid van representaties op het oog heeft.

Het Nederlandse kolonialisme en het Nederlandse koloniale discours ontsnappen aan de aandacht van de theoretici van het koloniale discours. De meeste analyses van het koloniale discours gaan daarbij uit van een situatie waarbij de overzeese koloniale bezittingen gerepresenteerd worden voor de bewoners van het moederland. Zo'n model zou van toepassing gemaakt kunnen worden op het Nederlands-Indische koloniale discours, maar past slecht bij een groot deel van de Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse geschriften. In het Zuid-Afrikaanse geval ontstond er na 1800 immers een lokale tekstproductie die uitsluitend op Zuid-Afrikaanse lezers gericht was. Ook recente rubriceringen van het westerse kolonialisme, zoals die van Anne McClintock, helpen niet veel. Zuid-Afrika plaatst zij in de categorie ‘break-away settler colonies’, samen met de Verenigde Staten, Australië, Canada en Nieuw-Zeeland. Het zal duidelijk zijn dat dit gedaan is vanuit een Engels standpunt waarbij met de Zuid-Afrikaanse groeperingen die in de twintigste eeuw aangeduid worden als Kleurlingen en Afrikaners, en hun gemeenschappelijke cultuur en talen (Afrikaans en Nederlands), geen rekening is gehouden. Een noemenswaardige invulling krijgt de categorie ‘break-away settler colony’ trouwens ook niet bij McClintock.[12] Overigens wordt dit gebrek aan historische specificiteit de laatste tijd erkend door steeds meer theoretici van het koloniale en het postkoloniale discours.[13]

Het beperkte bereik van de theorie van het koloniale discours - een gerichtheid vooral op het Engelse kolonialisme uit de negentiende eeuw - en de in veel gevallen ontbrekende historische contextualisering beperken de bruikbaarheid van bestaande analyses van het koloniale discours. De Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse teksten van na 1800 zijn binnen een

andere historische context ontstaan. Vandaar dat ik hoofdzakelijk in het eerste hoofdstuk de theorie van het koloniale discours uitgebreid in mijn betoog betrokken heb. Want dit hoofdstuk handelt over representaties van een vreemde wereld voor gebruik in het moederland. Voor dit onderwerp hebben theoretici van het koloniale discours steeds belangstelling gehad.

De gebrekkige historische contextualisering heeft sterk te maken met een ander gebrek in het beschrijvend vermogen van de theorie van het koloniale discours. De inspanningen van de theoretici van het koloniale discours zijn immers niet alleen gericht op het verzamelen van meer kennis, maar hebben ook ten doel de onrechtvaardige eenzijdigheid van koloniale representaties aan de kaak te stellen en in sommige gevallen middelen aan te reiken waarmee de gekoloniseerden tegenstand kunnen bieden aan het koloniale discours. Als kader van veel analyses van koloniale teksten is daardoor een *grand récit* werkzaam dat paradoxaal genoeg manicheïsch van aard is. Paradoxaal, omdat theoretici als Fanon, Said, JanMohamed en Parry juist aan het koloniale discours een manicheïsche structuur toeschrijven.[14] Binnen dit manicheïsche interpretatiekader geldt al het koloniale als het slechte en zijn de postkoloniale opvattingen van de theoretici de maatstaven waaraan heden en verleden gemeten worden. Dat laatste kan overigens ook leiden tot de veroordeling van nationalisme in voormalige kolonies.

Het nadeel van een *grand récit* als interpretatiekader is dat het de neiging heeft zichzelf steeds te bevestigen. Steeds weer wil men bijvoorbeeld aantonen hoe de koloniale representeerder zich bediende van een ‘manicheïsche allegorie’ (JanMohamed). Dat veel koloniale teksten, zoals ‘Het zwarte gevaar’ van Lub, complexer zijn, ziet men daardoor gemakkelijk over over het hoofd.[15]

Niettemin blijft de centrale vraag die de theoretici van het koloniale discours hebben opgeworpen van belang: welke rol spelen discoursen in het kolonialisme? Om te vermijden dat men hierover alleen algemeenheden debiteert die weinig inzichten verschaffen, is het noodzakelijk dat men zich allereerst gaat richten op specifieke gevallen zonder de indruk te wekken uitspraken te doen met algemene geldigheid. De opmerking van Vijay Mishra en Bob Hodge over de richting die de postkoloniale theorie behoort uit te gaan, moet, meen ik, ook gelden voor de analyse van koloniale discoursen: ‘Smaller *récits* must replace the *grand récit* of postcolonialism in all these instances so that we can know the historical background better. In these smaller *récits* it may well be that the term “postcolonial” is never used’.[16] Als zulke ‘kleinere’ verhalen waren ook de voorgaande studies bedoeld.

Eindnoten:

1 Dit geldt voor Nederlands-, Engels- en Afrikaanstalige representaties. Men zie: de inleiding en hoofdstuk 4 van dit boek; Ken Smith, *The changing past. Trends in South African historical writing*, Johannesburg 1988, p. 38 en 47; P.H. Kapp, ‘Dr. John Philip. Die grondlegger van liberalisme in Suid-Afrika’, *Argiefjaarboek* 48,1 (1985), p. vii-xi (voor een overzicht van de beeldvorming over Philip).

2 Met name: Raymond Corbey, *Wildheid en beschaving. De Europese verbeelding van Afrika*, Baarn 1989; Hayden White, ‘The forms of wildness: archeology of an idea’, in: *Tropics of*

discourse. Essays in cultural criticism, Baltimore 1978, p. 150-182; Reinhart Koselleck, 'Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe', in: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt a.M. 1979, p. 211-259; E. van den Boogaart, 'Europeanen en niet-Europeanen in zestiende-eeuws Nederlands perspectief', in: *De Gids* 145 (1982), p. 6-15. Wat Zuid-Afrika betreft, worden er door John Coetzee opmerkingen gemaakt over het contrast tussen wildheid en beschaving in: *White writing. On the culture of letters in South Africa*, New Haven/Londen 1988, m.n. p. 1-35.

3 L.M. Thompson, 'Afrikaner nationalist historiography and the policy of apartheid', in: *Journal of African history* 3 (1962), 125-141.

4 Een uitzondering is V.A. February, *Mind your colour* (p. 12-27).

5 Er valt veel voor te zeggen dat er in Zuid-Afrika tot aan de eerste algemene verkiezingen in 1994 een koloniale toestand heeft bestaan die Van Doorn *domestic colonialism* noemt (J.A.A. van Doorn, *Een kwestie van overleven. Notities over Zuid-Afrika*, Amsterdam 1991, p. 90-93).

6 Momenteel bestaan de volgende deeloverzichten van de theorie van het koloniale discours: Benita Parry, 'Problems in current theories of colonial discourse', in: *Oxford literary review* 9 (1987), p. 27-58, en 'Signs of our Times. Discussion of Homi Bhabha's *The location of culture*', in: *Third Text* 28/29 (1994), p. 5-24. Robert Young, *White writing. Writing history and the west*, Londen/New York 1990. Patrick Williams en Laura Chrisman, 'Colonial discourse and post-colonial theory: an introduction', in: Patrick Williams en Laura Chrisman (eds.), *Colonial discourse and postcolonial theory. A reader*, New York etc. 1993, p. 1-20; Patricia Seed, 'Colonial and postcolonial discourse', in: *Latin American research review* 26,3 (1991), p. 181-200; Nicholas Thomas, *Anthropology, travel and government*, Cambridge/Oxford 1994.

7 Peter Hulme, *Colonial encounters. Europe and the native Caribbean, 1492-1797*, Londen 1986, p. 2.

8 Voor een samenvatting van een deel van deze kritiek zie men: Lata Mani en Ruth Frankenberg, 'The challenge of *Orientalism*', in: *Economy and society* 14 (1985), p. 174-192. Theoretici van het koloniale discours hebben hun positie binnen het studieveld bijzonder vaak bepaald door kritiek te leveren op *Orientalism*.

9 Bill Ashcroft, Gareth Griffiths en Helen Tiffin, *The Empire writes back. Theory and practice in post-colonial literatures*, Londen/New York 1989. De literatuur in de inheemse talen wordt vreemd genoeg niet tot de postkoloniale literatuur gerekend.

10 Alan Lawson en Chris Tiffin, 'Conclusion, Reading difference', in: Chris Tiffin en Alan Lawson (eds.), *De-scribing empire*, Londen/New York 1994, p. 230-235; Nicholas Thomas, *Anthropology, travel and government*, Cambridge/Oxford 1994.

11 De bekendste theoretici van het koloniale en postkoloniale discours werken aan universiteiten in Engeland of de Verenigde Staten, maar zijn afkomstig uit voormalige koloniale gebieden (vergelijk hiervoor de in noot 6 genoemde literatuur). De (post)koloniale theorie is daarom in hoofdzaak een Engelstalig verschijnsel. Belangrijke uitzonderingen hierop zijn Franz Fanon en Tzvetan Todorov. Twee boeken van Fanon zijn vooral invloedrijk in Engelse vertaling: *Black skin, white masks* (Londen 1986) en *The wretched of the earth* (Harmondsworth 1969). Todorov wordt op grond van zijn *La conquête de l'Amérique. La question de l'autre* (Parijs 1982) tot de theoretici van het koloniale discours gerekend, niet op grond van zijn 'affiliatie' (een term van Said). Hij is geen immigrant uit een voormalige kolonie. Overigens bestaan er wel soortgelijke benaderingen in andere talen, zoals het werk van de Zuid-Amerikaan Edmundo O'Gorman, maar dit werk is vooralsnog niet algemeen geadopteerd door theoretici van het (post)koloniale discours, zoals bijvoorbeeld wel gebeurd is met Fanons boeken. Ironisch genoeg wordt theorie van het (post)koloniale discours vanuit Latijns-Amerikaans perspectief en zelfs vanuit Zuid-Afrika door sommigen gezien als een vorm van cultureel kolonialisme (vgl. Walter D. Mignolo, 'Colonial and postcolonial discourse: cultural critique or academic colonialism?', in: *Latin American research review* 28,3 (1993), p. 120-134; David Johnson, 'Importing metropolitan post-colonials', in: *Current writing* 6,1 (1994), p. 73-84).

12 Anne McClintock, 'The angel of progress: the pitfalls of the term "Post-colonialism"', in: Patrick Williams en Laura Chrisman (eds.), *Colonial discourse and postcolonial theory. A reader*, New York etc. 1993, p. 291-304, m.n. p. 295. (Oorspronkelijk verschenen in *Social text*, voorjaar 1992, p. 1-15.)

13 Alan Lawson en Chris Tiffin, 'Conclusion. Reading difference' (1994); Nicholas Thomas, *Anthropology, travel and government* (1994).

14 Franz Fanon, *The wretched of the earth*, Harmondsworth 1969, p. 31-2. (Vertaling van: *Les damnés de la terre*.) De volgende studies volgen de sporen van Fanon: Edward Said, *Orientalism*;

Abdul R. JanMohamed, *Manichean Aesthetics*, Amherst 1983; Abdul R. JanMohamed, 'The economy of manichean allegory,' in: Henry Louis Gates (ed.), *'Race', writing, and difference*, Chicago/Londen 1985, p. 78-106. Benita Parry, 'Problems in current theories of colonial discourse,' in: *Oxford literary review* 9 (1987), p. 27-58.

15 Zie hoofdstuk 5.

16 Vijay Mishra en Bob Hodge, 'What is Post(-)colonialism?', in: Patrick Williams en Laura Chrisman (eds.), *Colonial discourse and postcolonial theory. A reader*, p. 276-290, m.n. p. 288-9. (Oorspronkelijk verschenen in: *Textual practice* 5,3 (1991), p. 399-414.)

Bijlage
De Zuid-Afrikaansche Historie-Bibliotheek van D'Arbez[1]

Zuid-Afrikaansche Historie-Bibliotheek, '1e serie'

De familie van den ziekentrooster: of, De Fransche vluchtelingen. Een historisch verhaal uit de 17de eeuw, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1898] (ZAHB, No. I); twee drukken.
De strijd om recht. Een verhaal uit de dagen van gouverneur Willem van der Stel, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1897] (ZAHB, No. II); twee drukken.
Tusschen berg en zee. Een verhaal uit den strijd der Boeren in Natal van 1838-1841, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1897] (ZAHB, No. III); twee drukken.
Voor land en volk. Een verhaal uit de jaren 1842-1848, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1899] (ZAHB, No. IV); twee drukken.
Zwart en wit. Een verhaal uit den Vrijstaatschen Basuto-oorlog, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1897] (ZAHB, No. V); twee drukken.
Een vader des volks. Een verhaal uit den Oranje-Vrijstaat van de jaren 1869-1871, Amsterdam/Kaapstad 1902 (ZAHB, No. VI); twee drukken.
Macht en recht. Een verhaal uit den Transvaalschen Vrijheidsoorlog van 1880-1881, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1899] (ZAHB, No. VII); twee drukken.
Onder de Vierkleur. Een verhaal uit den tijd van de Jameson-inval, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1898] (ZAHB, No. VIII); twee drukken.
Bladen uit de geschiedenis onzer voorouders, gevolgd door, De twee zusters, Kaapstad 1913 (ZAHB, No. IX); twee drukken.
David Malan. Een verhaal uit den Grooten Trek, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1896] (ZAHB, No. X); drie drukken (eerste druk in Ons Tijdschrift).
Liefde en plicht. Een historisch verhaal uit de jaren 1815 en 1816, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1897] (ZAHB, No. XI); twee drukken.
Aan Tafelbaai's strand; of, Twintig jaren uit het leven van een Kapenaar. (1791-1811), Amsterdam/Kaapstad 1903 (ZAHB, No. XII); twee drukken.
Mooi Annie of De schipbreukelinge. Een historisch verhaal uit de 18de eeuw, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1896] (ZAHB, No. XIII); vier drukken.

Zuidafrikaanse Historie Bibliotheek, '2e serie'

De nichtjes van de kommandeur. Een histories verhaal uit de jaren 1652-1656, Pretoria etc. 1918 (ZAHB, 2e serie, No. I); één druk.
Antje de boerin. Zuidafrikaans histories verhaal uit de jaren 1654-1662, Pretoria etc. 1918 (ZAHB, 2e serie, No. II); één druk.
Van klerk tot goeverneur; of Het leven en het bestuur van Goeverneur Rijk Tulbagh, Pretoria etc. 1919 (ZAHB, 2e serie, No. III); één druk.
De dochter van de zeekapitein. Een histories verhaal, Pretoria etc. 1920 (ZAHB, 2e serie, No. IV); één druk.

De grensbewoners. Een histories verhaal uit de eerste en tweede opstand te Graaff-Reinet in de jaren 1795 en 1799, Pretoria etc. 1920 (ZAHB, 2e serie, No. V); één druk.
De zoon van de Hugonoot. Historiese roman uit de 17de eeuw, Pretoria etc. 1921 (ZAHB, 2e serie, No. VI); één druk.

Vertalingen van de ZAHB in het Afrikaans

Mooi Annie, Vertaal deur dr. P.C. Schoonees, Kaapstad/Pretoria 1926 (De Bussy se historiese leesboeke, No. 1); negen drukken.
Dawid Malan. 'n Verhaal uit die Groot Trek, Afrikaanse bewerking deur Esther Kritzinger, Kaapstad/Pretoria 1927 (De Bussy se historiese leesboeke, No. 2); vijf drukken. (Vertaling van *David Malan*.)
Swart en wit. 'n Verhaal uit die Vrystaatse Basoetoe-oorlog, Kaapstad/Pretoria 1928 (De Bussy se historiese leesboeke, No. 4); twee drukken. (Vertaling van *Zwart en wit*.)
Die familie van die sieketrooster. 'n Historiese verhaal uit die 17*de eeu*, Vertaal deur dr. P.C. Schoonees, Kaapstad/Pretoria 1929 (De Bussy se historiese leesboeke, No. 5); drie drukken. (Vertaling van *De familie van de ziekentrooster*.)
Die stryd om reg. 'n Verhaal uit die Vrystaatse Basoetoe-oorlog, Bewerk deur L.A. Schoonees, Worcester en dr. P.C. Schoonees, Vryheid. Kaapstad 1932 (De Bussy se historiese leesboeke, No. 8); één druk. (Vertaling van *De strijd om recht*.)
Die slag by Bloedrivier; 'n verhaal van die stryd van die Boere in Natal en Vrystaat en die vernietiging van Dingaan, Afrikaanse bewerking van Tusschen berg en zee deur dr.S.P.E. Boshoff Kaapstad/Pretoria 1936. (De Bussy se historiese leesboeke, No. 11.); één druk.
By die kasteel of Antjie die boerevrou, Pretoria/Kaapstad 1949; één druk. (Vertaling van *Antje de boerin*.)

Eindnoten:

1 De gegevens over de vermoedelijke verschijningsdata van de delen van de eerste serie - tussen vierkante haken - zijn ontleend aan *A South African Bibliography to the year* 1925, 4 dln., Londen. P.J. Nienaber (*D'Arbez als skrwywer*) dateert ze meestal één jaar of enkele jaren vroeger, de catalogus van de Suid-Afrikaanse Biblioteek later. In alle gevallen betreft het gissingen omdat de verschijningsdata niet in de boeken zijn terug te vinden.

Bibliografie

A South African Bibliography to the year 1925, 4 dln, Londen 1979.
Aitton, D., *Geschiedenis van Zuid-Afrika*, Amsterdam/Pretoria 1897 (2e druk).
Ankersmit, F.R., *Narrative logic. A semantic analysis of the historian's language*, Den Haag 1983.
Ankersmit, F.R., *De navel van de geschiedenis*, Groningen 1990.
Antonissen, Rob, *Schets van een ontwikkelingsgang der Zuidafrikaansche letterkunde, 1e deel: studie*, Diest z.j.
[Aristoteles], *The poetics of Aristotle* (D.S. Magolith, ed.) Londen/Stoughton 1911.
Arkel, D. van, G.C. Quispel en R.J. Ross, *'De wijngaard des Heeren'? Een onderzoek naar de wortels van 'die blanke baasskap' in Zuid-Afrika*, Leiden 1983.
Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths en Helen Tiffin, *The Empire writes back. Theory and practice in post-colonial literatures*, Londen/New York 1989.
Axelson, Eric, *Portuguese in South-East Africa*, Kaapstad 1973.
Bal, Mieke, *De theorie van vertellen en verhalen*, Muiderberg 1990.
Bann, Stephen, *The clothing of Clio*, Cambridge 1984.
Bann, Stephen, *The inventions of history. Essays on the representation of the past*, Manchester/New York 1990.
Barend-van Haeften, Marijke, *Oost-Indië gespiegeld. Nicolaas de Graaff, een schrijvend chirurgijn in dienst van de VOC*, Zutphen 1992.
Barnouw, A.J., *Language and race problems in South Africa*, Den Haag 1934.
Barthes, Roland, 'L'Effet de réel', in: *Communications* 11, p. 84-89.
Barthes, Roland, 'Le discours de l'histoire', in: *Poétique* 49 (1982), p. 13-21.
Baur, F., 'Inleiding. De literatuur, haar historiografie en methodes', in: *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, 's-Hertogenbosch/Brussel z.j., deel 1, p. vii-cxvi.
Beale, Walter H., 'Rhetorical performative discourse: a new theory of epideictic', in: *Philosophy and rhetoric* 11 (1978), p. 221-246.
'Beknopt verhaal der vesting, stad, en 't land van de Kaap Goede Hoop [...]', als aanhangsel bij: *Beschryvinge van Batavia*, Amsterdam 1742.
'Beschrijving van een verzameling stukken afkomstig van Wollebrand Geleynssen de Jongh', in: *Verslagen van 's Rijks Oude Archieven* 35 (1912), p. 94-135.
Besselaar, G., *Zuid-Afrika in de letterkunde*, Amsterdam etc. 1914.
Besselaar, G., Bespreking van 'Het zwarte gevaar', in: *Die Brandwag* 4,24 (15 mei 1914), p. 772.
Beyers, C., *Die Kaapse Patriotte gedurende die laaste kwart van die agtiende eeu en die voortlewing van hul denkbeelde*, Pretoria 1967.
Bezuidenhout, C.P., *Geschiedenis van het Afrikaansche geslacht van 1688 tot 1882*, z.p. 1883.
Bhabha, Homi K., 'Of mimicry and man', in: *October* 28 (1984), p. 125-133.
Bhabha, Homi K., *The location of culture*, Londen/New York 1994.
Bhila, H.H.K., 'Munhumutapa: the history and mis-spelling of a Shona term', in: *Rhodesian history* 5 (1974), p. 79-80.

Bhila, H.H.K., *Trade and politics in a Shona kingdom. The Manyika and their African and Portuguese neighbours*, Harlow 1982.
Bitterli, Urs, 'Der "Edle Wilde"', in: Thomas Heye (Hrsg.), *Wir und die Wilden. Einblicke in eine kannibalische Beziehung*, Reinbek 1984, p. 270-289.
Blackburn, Douglas, *Leaven. A black and white story* (With an introduction by Stephen Gray), Pietermaritzburg 1991 (1908).
Blaeu, Johan, *Le Grand Atlas ou cosmographie Blaviane*, Amsterdam 1968 (herdruk van 1663).
Block Friedman, John, *The monstrous races in Medieval art and thought*, Cambridge (Mass.) 1981.
Boëseken, A.J., (ed.), *Resolusies van die Politieke Raad. Deel 1, 1651-1669*, Kaapstad 1957.
Boëseken, A.J., *Simon van der Stel en sy kinders*, Kaapstad 1964.
Boëseken, A.J. (ed.), *Memoriën en Instructiën 1657-1699*, Kaapstad 1966.
Boëseken, A.J., 'Die geheime bekoring van Afrika', in: C.F.J. Muller (red.), *Vyfhonderd jaar Suid-Afrikaanse*, Pretoria 1990 (1968), p. 51-64.
Boogaart, E. van den, 'Europeanen en niet-Europeanen in zestiende-eeuws Nederlands perspectief', in: *De Gids* 145 (1982), p. 6-15.
Booyens, Bun, *'Ek heb geseg!' Die verhaal van ons Jongeliede- en debatsverenigings*, Kaapstad etc. 1983.
Borcherds, Meent, *Ses menuette uit 'n manuskripboek van Ds. Meent Borcherds versorg deur Jan Bouws*, Kaapstad z.j.
Borcherds, Petrus Borchardus, *An autobiographical memoir*, Kaapstad 1963 (1861).
Boshoff, S.P.E., *Beskouinge en feite*, Kaapstad etc. 1936.
Bosman, D.B. en H.B. Thom (ed.), *Daghregister gehouden by den oppercoopman Jan Anthonisz van Riebeeck*, 3 delen, Kaapstad 1952-1957.
Bosman, F.C.L., *Drama en toneel in Suid-Afrika. Deel I: 1652-1855*, Kaapstad/Pretoria 1929.
Bosman, F.C.L., *Drama en toneel in Suid-Afrika. Deel II: 1856-1912*, Pretoria 1980.
Bosman, I.D., *Dr. George Mc Call Theal as die geskiedskrywer van Suid-Afrika*, Amsterdam 1932.
Botha, C. Graham, *A brief guide to the various classes of documents in the Cape Archives for the period 1652-1806*, Kaapstad 1918.
Bredekamp, H.C., *Van veeverskaffers tot veewagters*, Bellville 1983.
Brinker, Menakhem, 'Verisimilitude, conventions, and beliefs', in: *New Literary History* 14 (1983), p. 253-267.
Brom, Gerard, *Geschiedschrijvers van onze letterkunde*, Amsterdam z.j.
Bruijn, J.R., J.R. Gaastra en F.S. Schöffer (eds.), *Dutch Asiatic Shipping*, 3 delen, Den Haag 1987 (R.G.P. Grote Serie, 165-167).
Brummel, L. (ed.), *Sinnepoppen van Roemer Visscher*, 's-Gravenhage 1949.
Buijnsters, P.J., '"De kleine republiek": het gezin in de Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw', in: *Documentatieblad 18e eeuw* 24 (1992), p. 87-103.
Butler, H.E. (ed.), *The institutio oratoria of Quintilian*, 4 delen, Londen/New York 1920-1922.

C.R.d.D. (C. Ruysch van Dugteren), ‘Levenschets’, in: *De Huisgenoot*, september 1917, p. 120.

Carter, Paul, *The road to Botany Bay. An exploration of landscape and history*, New York 1988.
Céard, Jean, *La nature et les prodiges. L'insolite an XVIIe siècle en France*, Genève 1977.
Certeau, Michel de, *L'écriture de l'histoire*, Parijs 1975.
Chase, J. Richard, 'The classical conception of epideictic', in: *The quarterly journal of speech* 47 (1961), p. 293-300.
Chijs, J.A. van der (ed.), *Nederlandsch-Indisch plakaatboek, 1602-1811, deel 2 (1642-1677)*, Batavia/ 's-Gravenhage 1886.
Cilliers, D.H., *Albert se aandeel in die Afrikaanse beweging tot 1900*, Burgersdorp 1982.
Cizewski, Wanda, 'Biblical interpretation', in: *Dictionary of the Middle Ages*, deel 2, New York 1983, p. 223-224.
Clastres, H., 'L'idéologie de la conquête: sauvages et civilisés au XVIIIe siècle', in: F. Châtelet (éd.), *Les idéologies*, deel 3, Verviers 1981, p. 191-210.
Clastres, H., 'Religion without gods: the sixteenth century chroniclers and the South American savages', in: *History and anthropology* 3 (1987), p. 61-82.
Coetzee, Ampie, 'Heer en knegskap in enkele Suid-Afrikaanse prosatekste, vanuit 'n nasionale perspektief', in: Henriette Roos (red.), *Lewe met woorde*, Kaapstad 1990, p. 47-61.
Coetzee, Ampie, 'Klare beskrywings van die Kaap van Goeie Hoop; 'n argeologie van tekste', in: *Stilet* 5,2 (1993), p. 77-93.
Coetzee, Ampie, '"Wel ter pen en oock eenighsints in de teyckenkunst ervaren": Die gedig binne 'n episteem van representasie', in: *Stilet* 6,2 (1994), p. 21-38.
Coetzee, J. Chr. (red.), *Onderwys in Suid-Afrika 1652-1960*, Pretoria 1963.
Coetzee, J.-M., *White writing*, New Haven/Londen 1988.
Coetzee, J.C., *Onderwys in Transvaal, 1838-1937*, Pretoria 1941.
Coetzee, Nico S., *'n Halfeeu van letterkunde uit Suid-Afrika. 'n Bloemlesing opgestel ter herdenking van die vyftigjarige bestaan van die firmas H.A.U.M. v/h Jacques Dusseau en J.H. de Bussy*, Kaapstad/Pretoria 1944.
Companion to South African English literature, Johannesburg 1986.
Conradie, Elizabeth, 'Bespreking van Schoonees' Prosa.', in: *Zuid-Afrika* (1939), p. 77-79.
Conradie, Elizabeth, 'Wat is "gemeenskaplike besit van die Dietse volkere" op letterkundige gebied?', in: *Ons eie boek* 5,4 (1939), p. 219-221.
Conradie, Elizabeth, *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika. 'n Kultuurhistoriese studie. Deel I (1652-1875)*, Pretoria/Kaapstad 1934.
Conradie, Elizabeth, *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika. 'n Kultuurhistoriese studie. Deel II (1875-1905)*, Kaapstad/Pretoria 1949.
Corbey, Raymond, *Wildheid en beschaving. De Europese verbeelding van Afrika*, Baarn 1989.
Couperus, Louis, *Met Louis Couperus in Afrika*, Amsterdam z.j.
Culler, Jonathan, *On deconstruction*, Londen 1983.
D'Arbez (J.F. van Oordt), *David Malan. Een verhaal uit den Grooten Trek*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1896].
D'Arbez (J.F. van Oordt), *Mooi Annie; of, De schipbreukelinge. Een historisch verhaal uit de 18de eeuw*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1896].

D'Arbez (J.F. van Oordt), *De strijd om recht. Een verhaal uit de dagen van gouverneur Willem van der Stel*, Amsterdam /Kaapstad z.j. [1897].
D'Arbez (J.F. van Oordt), *Liefde en plicht. Een historisch verhaal uit de jaren 1815 en 1816*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1897].
D'Arbez (J.F. van Oordt), *Tusschen berg en zee. Een verhaal uit den strijd der Boeren in Natal van 1838-1841*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1897].
D'Arbez (J.F. van Oordt), *Zwart en wit. Een verhaal uit den Vrijstaatschen Basuto-oorlog*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1897].
D'Arbez (J.F. van Oordt), *De familie van den ziekentrooster; of, De Fransche vluchtelingen. Een historisch verhaal uit de 17de eeuw*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1898].
D'Arbez (J.F. van Oordt), *Onder de Vierkleur. Een verhaal uit den tijd van de Jameson-inval*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1898].
D'Arbez (J.F. van Oordt), *Macht en recht. Een verhaal uit den Transvaalschen Vrijheidsoorlog van 1880-1881*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1899].
D'Arbez (J.F. van Oordt), *Voor land en volk. Een verhaal uit de jaren 1842-1848*, Amsterdam/Kaapstad z.j. [1899].
D'Arbez (J.F. van Oordt), *Een vader des volks. Een verhaal uit den Oranje-Vrijstaat van de jaren 1869-1871*, Amsterdam/Kaapstad 1902.
D'Arbez (J.F. van Oordt), *Aan Tafelbaai's strand; of, Twintig jaren uit het leven van een Kapenaar. (1791-1811)*, Amsterdam/Kaapstad 1903.
D'Arbez (J.F. van Oordt), *Bladen int de geschiedenis onzer voorouders, gevolgd door, De twee zusters*, Kaapstad etc. 1913.
D'Arbez (J.F. van Oordt), *Antje de boerin. Zuidafrikaans histories verhaal uit de jaren 1654-1662*, Pretoria etc. 1918.
D'Arbez (J.F. van Oordt), *De nichtjes van de kommandeur. Een histories verhaal uit de jaren 1652-1656*, Pretoria etc. 1918.
D'Arbez (J.F. van Oordt), *Van klerk tot goeverneur; of, Het leven en het bestuur van Goeverneur Rijk Tulbagh*, Pretoria etc. 1919.
D'Arbez (J.F. van Oordt), *De dochter van de zeekapitein. Een histories verhaal*, Pretoria etc. 1920.
D'Arbez (J.F. van Oordt), *De grensbewoners. Een histories verhaal uit de eerste en tweede opstand te Graaff-Reinet in de jaren 1795 en 1799*, Pretoria etc. 1920.
D'Arbez (J.F. van Oordt), *Macht en recht. Een verhaal uit de Transvaalse Vrijheidsoorlog van 1880-1881*, Amsterdam/Kaapstad 1920 (2e herziene druk).
D'Arbez (J.F. van Oordt), *De zoon van de Hugonoot. Historiese roman uit de 17de eeuw*, Pretoria etc. 1921.
D'Arbez (J.F. van Oordt), *Die slag by Bloedrivier; 'n verhaal van die stryd van die Boere in Natal en Vrystaat en die vernietiging van Dingaan*, Kaapstad/Pretoria 1936 (Vertaling van *Tusschen berg en zee* door S.P.E. Boshoff).
Dapper, Olfert, *Naukeurige beschryvinge van de Afrikaensche gewesten*, Amsterdam 1668.
Dekker, Gerrit, 'Professor Prinsen en die studie van die Nederlandse literatuur in Suid-Afrika', in: *De nieuwe taalgids* 30, p. 130-134.
Deluz, Christiane, *Le livre de Jehan de Mandeville. Une 'Géographié' au XVIe siècle*, Louvain-la-Neuve 1988.

Deursen, A.Th. van, *Geschiedenis en toekomstverwachting. Het onderwijs in de statistiek aan de universiteiten in de achttiende eeuw*, Kampen 1971.
Deursen, A.Th. van, 'Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland', in: J.A.L. Lancée (red.), *Mythe & Werkelijkheid*, Utrecht 1979.
Dominicus, F.C., *Het ontslag van Willem Adriaen van der Stel*, Rotterdam 1928.
Dondeyne, A., 'Inleiding tot het denken van E. Levinas', in: *Tijdschrift voor filosofie*, 25 (1963), p. 555-584.
Doorn, J.A.A. van, *Een kwestie van overleven. Notities over Zuid-Afrika*, Amsterdam 1991.
Dray, William H., *On history and philosophers of history*, Leiden etc. 1989.
Dreyer, A., *Zuid-Afrikaansche monumenten album*, Kaapstad 1916.
Dreyer, A., *Boustowwe vir die geskiedenis van die Nederduits-gereformeerde kerke in Suid-Afrika. Deel III 1804-1836*, Kaapstad 1936.
Drop, W., *Verbeelding en historie. Verschijningsvormen van de Nederlandse historische roman in de negentiende eeuw*, Utrecht 1979 (3e druk).
Early Cape Printing / Vroeë Kaapse Drukwerk 1796-1802, Kaapstad 1971.
Elias, Norbert, *Über den Prozess der Zivilisation*, Bern/München 1969.
Elkiss, T.H., *The quest for an African Eldorado. Sofala, Southern Zambezia, and the Portuguese, 1500-1868*, Waltham 1981.
Elphick, R. en H. Giliomee, 'The origins and entrenchment of European dominance at the Cape, 1652-c. 1840', in: R. Elphick en H. Giliomee (eds.), *The Shaping of South African Society, 1652-1840*, Kaapstad 1992, p. 521-566.
Elphick, R. en V.C. Malherbe, 'The Khoisan to 1828', in: R. Elphick en H. Giliomee (eds.), *The shaping of South African society, 1652-1840*, Kaapstad 1992, p. 3-65.
Elphick, R., *Kraal and Castle*, Kaapstad 1977.
Fairchild, H.N., *The noble savage. A study in romantic naturalism*, New York 1928.
Fanon, Franz, *The wretched of the earth*, Harmondsworth 1969 (Vertaling van: *Les damnés de la terre*).
Fanon, Franz, *Black skin, white masks*, Londen 1986.
February, V.A., *Mind your colour. The 'coloured' stereotype in South African literature*, Londen/Boston 1981.
Fisch, Jörg, *Hollands Ruhm in Asien. Francois Valentyns Vision des niederländischen Imperiums im 18. Jahrhundert*, Stuttgart 1986.
Foucault, Michel, *L'ordre du discours*, Parijs 1971.
Foucault, Michel, *The archeology of knowledge* Londen 1972 (Vertaling van *L'archéologie du savoir*, 1969).
Foucault, Michel, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*, Groningen 1989 (Vertaling van *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, 1975).
Fourie, J.J., 'Die koms van die Bantoe na die Rand en hulle posisie aldaar, 1886-1899', in: *Argiefjaarboek* 42,1 (1979), Pretoria 1983.
Francken, Eep en Peter van Zonneveld, (red.), *Van oost tot west. Koloniale en post-koloniale literatuur in het Nederlands*, Leiden 1995.
Freund, W.M., 'Race in the social structure of South Africa, 1652-1836', in: *Race and class* 18,1 (1976), p. 53-67.

Garber, Klaus, *Der locus amoenus und der locus terribilis*, Keulen/Wenen 1977.
Gates, Henry Louis (ed.), *'Race', writing, and difference*, Chicago/Londen 1985.

Geertz, Clifford, ‘Ideology as a cultural system’, in: *The interpretation of cultures*, Londen 1973, p. 193-233.
Gelderblom, A.J., *Mannen en maagden in Hollands tuin*, diss. Utrecht 1991.
Gerhardt, Christoph, ‘Gab es im Mittelalter Fabelwesen?’, in: *Wirkendes Wort* 2 (1988), p. 156-171.
Gerwel, Jakes, *Literatuur en apartheid*, Bellville 1983.
Gekiedenis van ons land, in die taal van ons volk, Die, Kaapstad 1877.
Gie, S.F.N., ‘Dr. George McCall Theal’, in: *De Unie*, 1 juni 1919, p. 331-334.
Giliomee, H., *Die Kaap tydens die eerste Britse bewind*, Kaapstad 1976.
Giliomee, H., ‘The beginnings of Afrikaner ethnic consciousness, 1850-1915’, in: L. Vail (ed.), *The creation of tribalism in Southern Africa*, Londen 1989, p. 21-54.
Godée Molsbergen, E.C. *De stichter van Hollands Zuid-Afrika. Jan van Riebeeck 1618-1677*, Amsterdam 1912.
Godée Molsbergen, E.C., *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd*, deel 1, 's-Gravenhage 1916.
Gombrich, E.H., ‘Meditations on a hobby horse or the roots of artistic form’, in: E.H. Gombrich, *Meditations on a hobby horse and other essays in the theory of art*, Londen 1963, p. 1-11.
Gossman, Lionel, ‘History and literature’, in: Robert H. Canary en Henry Kozicky (eds.), *The writing of history. Literary form and historical understanding*, Madison 1978.
Graaff, B.J.H, de, *De mythe van de stamverwantschap*, Amsterdam 1993.
Greenblatt, Stephen, *Marvelous possessions. The wonder of the New World*, Chicago 1991.
Groenveld, S., *Hooft als historieschrijver*, Weesp 1981.
Hall, Martin, *The changing past. Farmers, kings and traders in southern Africa, 200-1860*, Kaapstad 1988.
Hallema, A., ‘Een vergeten Kaapsche gouverneur: Hendrik Swellengrebel 1739-1751’, in: *De Indische Gids* 54 (1932), p. 5-23.
Hamon, P., *Le personnel du roman. Le système des personnages dans les Rougon-Macquart d'Emile Zola*, Genève 1983.
Hartog, François, *Le miroir d'Hérodote. Essai sur la representation de l'autre*, Paris 1980.
Heese, J.A., *Slagtersnek en sy mense*, Kaapstad/Johannesburg 1973.
Hefferman, James A.W., ‘Ekphrasis and representation’, in: *New literary history* 22 (1991), p. 297-316.
Heniger, J., *Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein (1636-1691) and the Hortus Malabaricus*, Rotterdam/Boston 1986.
Hodge, Bob, ‘Language and war: Orientalism in the “Mother of all battles”’, in: *SPAN (Journal of the South Pacific Association for Commonwealth literature and language studies)*, May 1992, p. 27-38.
Hoekstra, R. en W.J. Viljoen (red.), *Zuidafrikaanse prozabundel*, Pretoria etc. 1918.
Hofmeyr, J.H., ‘Aanspraak’, in: *Zuid-Afrikaansch Tijdschrift*, juni 1889.
Hofmeyr, J.H., *Het leven van Jan Hendrik Hofmeyr*, Kaapstad 1913.

[Hofmeyr, Nico], *Kijkjes in onze geschiedenis. Een leesboek voor school en huisgezin door Nico Hofmeyr*. Kaapstad etc. z.j. (9e druk).

Hulme, Peter, *Colonial encounters. Europe and the native Caribbean, 1492-1797*, Londen 1986.
Huigen, S., 'Jarige meisjes, "Hottentotten" en het zand van Robbeneiland: Pieter de Neyn aan de Kaap (1672-1674)', in: *De zeventiende eeuw* 7 (1991), p. 149-158.
Huigen, S., 'Schrijven in dienst van de compagnie', in: *De zeventiende eeuw* 8 (1992), p. 107-114.
Huigen, S., 'De representatie van de kolonie: enkele gedachten over het onderzoek van koloniale teksten', in: *Indische Letteren* 10 (1995), p. 175-186.
Huussen Jr., A.H. en S.B.I. Veltkamp-Visser (ed.), *Dagboek en brieven van Mewes Jans Bakker (1764-1824). Een Friese zendeling aan de zuidpunt van Afrika*, Amsterdam 1991.
Illustrated history of South Africa. The real story, Kaapstad 1988.
Jaarrapport voor het kalenderjaar 1912, Unie van Zuid-Afrika, Departement van Justitie, Union Government publicatie, UG 44-'13 (1913).
Jaarsveld, F.A. van, 'Die ontstaan van die Afrikaanse geskiedskrywing', in: *Standpunte* 10,4 (1956), p. 42-53.
Jaarsveld, F.A. van, *The awakening of Afrikaner nationalism*, Kaapstad 1961.
Jaarsveld, F.A. van, *The Afrikaner's interpretation of South African history*, Kaapstad 1964.
Jaarsveld, F.A. van, 'Dr. J.W.G. van Oordt (1826-1904) - Erflater van 'n wêreldgeskiedenis aan Suid-Afrika', in: *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 23 (1983), 38-52.
Jaarsveld, F.A. van, *Omstrede Suid-Afrikaanse verlede*, Johannesburg en Kaapstad 1984.
JanMohamed, Abdul R., *Manichean Aesthetics*, Amherst 1983.
JanMohamed, Abdul R., 'The economy of manichean allegory', in: Gates, Henry Louis (ed.), *'Race', writing, and difference*, Chicago/London 1985, p. 78-106.
Johannes, G.J., *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding - van Van Alphen tot Verwey*, diss. Amsterdam 1992.
Johnson, David, 'Importing metropolitan post-colonials', in: *Current writing* 6,1 (1994), p. 73-84.
Jonckheere, W.F., 'Zuid-Afrika door het oog van de Nederlandse dichter', in: *Maatstaf* 42,5 (1994), p. 17-30.
Jones, Adam, 'Decompiling Dapper: a preliminary search for evidence', in: *History in Africa* 17 (1990), p. 171-209.
Jong, Erik de, *Natuur en kunst; Nederlandse tuin-en landschapsarchitectuur 1650-1740*, Amsterdam 1993.
Joostens, Frank, 'Schaven aan de zwarte ziel. Belgisch-Kongo gezien door het koloniale tijdschrift "Band" (1942-1960)', in: *Restant* 19,4 (1991), p. 1-262).
Kannemeyer, J.C., *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur*, Deel 1, Pretoria etc. 1978.
Kapp, P.H., 'Dr. John Philip. Die grondlegger van liberalisme in Suid-Afrika', *Argiefjaarboek* 48,1 (1985).

Katzen, M.F., ‘White settlers and the origin of a new society, 1652-1778’, in: Monica Wilson en Leonard Thompson (eds.), *A history of South Africa*, deel 1, Kaapstad /Johannesburg 1985, p. 187-232.
Kennedy, Raymond, ‘The colonial crisis and the future’, in: Ralph Linton (ed.), *The science of man in the world crisis*, New York 1950, p. 306-346.

Kern, H. (ed.), *Itinerario voyage ofte schipvaert van Jan Huygen van Linschoten naer oost ofte Portugaels Indien*, deel 1, 's-Gravenhage 1955.
Kiewiet, C.W. de, *A history of South Africa; social & economic*, Londen 1946 (1941).
Klare besgryving van Cabo de bona Esperanca, Kaapstad 1952 (fotomechanische herdruk van Amsterdam 1652).
Kolbe, Peter, *Naauwkeurige en uitvoerige beschryving van de Kaap de Goede Hoop*, 2 delen, Amsterdam, 1727. (Vertaling van: *Capvt Bonae Spei Hodiernum: Das ist des Africanischen Vorgebirges der Guten Hofnung* [...], Nürnberg 1719.)
Koms van Jan van Riebeeck. Was dit ramp of redding?, De, z.p. z.j.
Koselleck, Reinhart, 'Historia magistra vitae. Über die Auflösung des Topos im Horizont neuzeitlich bewegter Geschichte', in: *Natur und Geschichte. Karl Löwith zum 70. Geburtstag*, Stuttgart 1967.
Koselleck, Reinhart, 'Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe', in: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt a.M. 1979, p. 211-259.
Kruithof, Bernardus, *Zonde en deugd in domineesland; Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding van de zeventiende tot de twintigste eeuw*, diss. Amsterdam 1990.
Kuitert, Lisa, *Het ene boek in vele delen; De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900*, Amsterdam 1993.
Labrie, A., '"La religion civile": nationalisme, nationale staat en modernisering in Europa', in: L.H.M. Wessels en A. Bosch (red.), *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1815-1919*, Nijmegen 1992, p. 59-103.
Lategan, F.V., *Die kortverhaal en sy ontwikkeling in Afrikaans*, Kaapstad etc. 1956.
Lausberg, H., *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960.
Lawson, Alan en Chris Tiffin, 'Conclusion. Reading difference', in: Chris Tiffin en Alan Lawson (eds.), *De-scribing empire*, Londen/New York 1994, p. 230-235.
Leith, George, *A metrical outline. Cape history and chronology*, Kaapstad 1988 (3e druk).
Lewis, Charlton T. en Charles Short, *A Latin dictionary*, Oxford 1973.
Lieftink, A.E., *Harde heelmeesters. Zeelieden en hun dokters in de 18de eeuw*, Zutphen 1991.
Lindenberg, Ernst, ''n Probleem van die Afrikaanse literatuurgeskiedenis', in: *Tydskrif vir Letterkunde* 4,2 (1954), p. 59-62.
Lindenberg, Ernst, *Inleiding tot die geskiedenis van die Afrikaanse letterkunde*, Pretoria/Kaapstad 1980 (5e druk).
Lion Cachet, F., *De Worstelstrijd der Transvalers*, Amsterdam/Pretoria z.j.
Lloyd, A.C.G., *The birth of printing in South Africa*, London 1914.
Lohmeier, Anke-Marie, *Beatus ille. Studien zum 'Lob des Landlebens' in der Literatur des absolutistischen Zeitalers*, Tübingen 1981.
Lovejoy, Arthur O. en George Boas, *Primitivism and related ideas in antiquity*, New York 1965.
Lub, Jacob, *Eenvoudige Mense*, Potchefstroom 1908.
Lub, Jacob, *Donker Johannesburg: Hollands-Afrikaanse schetsen*, Potchefstroom 1910.

Lub, Jacob, *In en om de goudstad. 1e bundel Hollands-Afrikaanse schetsen*, Pretoria etc. 1912.

Lub, Jacob, *Het zwarte gevaar*, Pretoria 1913.
Lub, Jacob, *Oom Frikkie en ander sketse*. Pretoria 1922. (1918).
Lubbe, H.J., *'Die Burger' en die 'Swart gevaar'-propaganda gedurende die parlementêre verkiesingstryd van 1928 tot 1929*, ongepubl. MA-verhandeling, Universiteit van Suid-Afrika, Pretoria 1991.
Lyotard, Jean-François, *Het postmoderne weten*, Kampen 1988 (vertaling van *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*).
Maanen, John van, *Tales from the field. On writing ethnography*, Chicago/Londen 1988.
Macmillan, W.M., *The Cape colour question*, Kaapstad 1968.
Malherbe, E.G., *Education in South Africa (1652-1922)*, Kaapstad/Johannesburg 1925.
Mani, Lata en Ruth Frankenberg, 'The challenge of *Orientalism*', in: *Economy and society* 14 (1985), p. 174-192.
Mansvelt, N., 'De Hollandsche taal en het onderwijs in Zuid-Afrika van 1874 tot october 1899', in: *De Gids* 1901, p. 504-517.
Mansvelt, N., *Het onderwijs in Zuid-Afrika met betrekking tot de Nederlandsche taal*, Amsterdam 1902.
Marre, Jan de, *Batavia; Begrepen in zes boeken*, Amsterdam 1740.
Marre, Jan de, *Bespiegelingen over Gods Wysheid in 't bestier der schepselen, en Eerkroon voor de Caab de Goede Hoop, door Jan de Marre*, Amsterdam 1746.
Marre, Jan de, *Hof en Mengeldichten*, Amsterdam 1746.
Mason, Peter, *Deconstructing America*, Londen 1990.
McClintock, Anne, 'The angel of progress: the pitfalls of the term "Post-colonialism"', in: Patrick Williams en Laura Chrisman (eds.), *Colonial discourse and postcolonial theory. A reader*, New York etc. 1993, p. 291-304. (Oorspronkelijk verschenen in *Social text*, voorjaar 1992, p. 1-15.)
Merwe, Chris van der, *Breaking the barriers*, Amsterdam 1993.
Merwe, H.J.J.M. van der (red.), *Vroeë Afrikaanse woordelyste*, Pretoria 1971.
Meijer Drees, Marijke, 'Patriottisme in de Nederlandse literatuur (ca. 1650-ca. 1750)', in: *De nieuwe taalgids* 88 (1995), p. 247-260.
Mignolo, Walter D., 'Colonial and postcolonial discourse: cultural critique or academie colonialism?', in: *Latin American research review* 28,3 (1993), p. 120-134.
Mijnhardt, W.W., *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*, Amsterdam 1988.
Miller, Christopher L., *Blank darkness. Africanist discourse in French*, Chicago/Londen 1985.
Mishra, Vijay en Bob Hodge,'What is Post(-)colonialism?', in: Patrick Williams en Laura Chrisman (eds.), *Colonial discourse and postcolonial theory. A reader*, p. 276-290. (Oorspronkelijk verschenen in: *Textual practice* 5,3 (1991), p. 399-414.)
Mitchell, Timothy, *Colonising Egypt*, Cambridge 1988.
Montrose, Louis, 'Professing the renaissance. The poetics and politics of culture', in: H. Aram Veeser (ed.), *The new historicism*, New York 1989, p. 15-36.
Moodie, T. Dunbar, *The rise of Afrikanerdom*, Berkeley etc. 1975.

‘Mooi Annie deur D'Arbez’ (Boekbespreking), in: *Huis en Haard*, juli 1926.

Mörzer Bruyns, W.F.J., ‘De navigatie bij de voc’, in: *De VOC in de kaart gekeken; Cartografie en navigatie van de Verenigde Oostindische Compagnie 1602-1799*, 's-Gravenhage 1988, p. 47-64.
Mossop, E.E. (ed.), *Joernale van die landtogte van die edele Olof Bergh (1682 en 1683) en die vaandrig Isaq Schrijver (1689)*, Kaapstad 1931.
Mossop, E.E., *Old Cape Highways*, Kaapstad z.j.
Mostert, C.W., *The native in the South African novel in English*, ongepubl. MA-verhandeling, Bloemfontein 1955.
Muller, C.F.J., *Sonop in die Suide. Geboorte en groei van die Nasionale Pers 1915-1948*, Kaapstad 1990.
Nederveen Pieterse, J., *Wit over zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur*, Amsterdam/Den Haag z.j. [1990].
Neuber, Wolfgang, *Fremde Welt im europäischen Horizont. Zur Topik der deutschen Amerika-Reiseberichte der Frühen Neuzeit*, Berlijn 1991.
Nienaber, P.J., *D'Arbez as skrywer*, Pretoria/Kaaptad 1936.
Nienaber, P.J., *'n Beknopte geskiedenis van die Hollands-Afrikaanse drukpers in Suid-Afrika*, Bloemfontein etc. 1943.
Nienaber, P.J. (ed.), *Dr. O'Kulis met sy Eselskakebeen of die lewe en werk van Ds. Willem Postma*, Johannesburg 1950.
Nienaber, P.J. en G.S. Nienaber, *Geskiedenis van die Afrikaanse letterkunde vanaf die begin tot die einde van die 19de eeu*, Pretoria 1941.
Nieuwe algemene beschryving van de Kaap de Goede Hoop, 2 delen, Amsterdam 1777.
Nieuwenhuys, Rob, *Oost-Indische spiegel*, Amsterdam 1973 (2e druk).
Nieuwenhuys, Rob, ‘Door de spiegel van de belletrie’, in: I.J. Brugmans (red.), *Balans van beleid. Terugblik op de laatste eeuw van Nederlands-Indië*, Assen 1984, p. 13-33.
Nochlin, Linda, ‘The imagenary Orient’, in: *Art in America*, May (1983), p. 118-131.
Onselen, Charles van, *Studies in the social and economic history of the Witwatersrand 1886-1914*, 2 delen, Johannesburg 1982.
Onselen, Charles van, *The small matter of a horse. The life of ‘Nongoloza’ Mathebula 1867-1948*, Johannesburg 1984.
Opperman, D.J., ‘Wanneer begin die Afrikaanse letterkunde?’, in: *Die Huisgenoot* (3 februari 1939), p. 29, 55, 57.
Parry, Benita, ‘Problems in current theories of colonial discourse’, in: *Oxford literary review* 9 (1987), p. 27-58.
Parry, Benita, ‘Signs of our Times. Discussion of Homi Bhabha's *The location of culture*’, in: *Third Text* 28/29 (1994), p. 5-24.
Perelman, Ch. en L. Olbrechts-Tyteca, *The new rhetoric. A treatise on argumentation*, Notre Dame/Londen 1971.
Philip, John, *Researches in Africa*, 2 delen, Londen 1828.
Plessis, P.J. du, *Die lewe van Gustav Preller 1875-1943*, ongepubl. diss., Universiteit van Pretoria 1988.
Ploeger, J., ‘Onderwys en onderwysbeleid in die Suid-Afrikaanse Republiek onder ds. S.J. du Toit en dr. N. Mansvelt, 1881-1900’, in: *Argiefjaarboek* 15,1 (1952).

Ponelis, F.A., *The development of Afrikaans*, Frankfurt a.M. etc. 1993.
Praeg, Leonard, 'Slagtersnek: imitatio Christi in die konstruksie van die ander/self', in: *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Wysbegeerte* 12,1 (1993), p. 6-11.

Pratt, Marie Louise, *Imperial eyes. Travel writing and transculturation*, Londen 1992.
Preez, J.M. du, *Africana Afrikaner. Master symbols in South African school text books*, Alberton z.j.
Prinsen, J.J., *Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis*, 's-Gravenhage 1916.
Rackham, H. (ed.), *Pliny Natural history*, deel 2, Cambridge (Mass.)/Londen 1961.
Randles, W.G.L., 'South East Africa and the empire of Monomotapa as shown on selected maps of the 16th century', in: *Studia* 2 (1958), p. 103-163.
Rapport van de kommissie om onderzoek te doen naar de kwestie aansexuele [sic] *aanrandingen op* [sic] *vrouwen*, Union Government publicatie, UG 39 -'13 (1913).
Raven-Hart, R. (ed.), *Cape of Good Hope 1652-1702. The first fifty years of Dutch colonisation as seen by callers*, 2 delen, Kaapstad 1971.
[Reede, H.A. van], *Journaal van zijn verblijf aan de Kaap (Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 62 (1941)).
Reis van Joris van Spilbergen naar Ceylon, Atjeh en Bantam 1601-1604, De, 's-Gravenhage 1933.
Report of the proceedings of the Fourth Missionary conference of South Africa held at Cape Town, 3rd. to 9th July, 1912, Kaapstad 1912.
Resolusies van die politieke raad. Deel III. 1681-1701, Kaapstad 1961.
Rich, Paul, 'Race, science, and the legitimization of white supremacy in South Africa, 1902-1940', in: *The international journal of African historical studies* 23 (1990), p. 665-686.
Rietbergen, P.J.A.N., 'Witsen's world: Nicolaas Witsen (1641-1717) between the Dutch East India Company and the Republic of Letters', in: *All of one company. The VOC in biographical perspective*, Utrecht 1986, p. 121-134.
Rigney, Ann, 'Adapting history to the novel', in: *New Comparison* 8 (1989), p. 127-143.
Rigney, Ann, *The rhetoric of historical representation*, Cambridge etc. 1990.
Robinson, A.M.L., *None daring to make us afraid. A study of English periodical literature in the Cape Colony from its beginnings in 1824 to 1834*, Kaapstad 1962.
Ross, Robert, *Beyond the pale. Essays on the history of colonial South Africa*, Hanover/Londen 1993.
Rostvig, Maren-Sofie, *The happy man. Studies in the metamorphoses of a classical ideal*, deel I, Oslo 1962.
Rotenstreich, Nathan, 'Volksgeist', in: *Dictionary of the history of ideas*, deel 4, New York 1973, p. 490-496.
Rouffaer, G.P. en J.W. IJzerman (ed.), *De eerste schinpvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman 1595-1597*, delen 1 en 2, 's-Gravenhage 1915 en 1925.
Rousseau, Jean-Jacques, *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes*, Parijs 1954 (1755).
Said, Edward W., *Culture and imperialism*, New York 1993.
Said, Edward W., *Orientalism*, Harmondsworth 1991 (1978).

Sas, N.C.F, van, ‘Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813’, in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 102 (1989), p. 471-495.

Saunders, Cliff, *The making of the South African Past. Major historians on race and class*, Kaapstad/Johannesburg 1988.
Saunders, Chr., 'The forgotten factor. How historians contributed to the collapse of apartheid', in: *Times Literary Supplement*, 1 april 1994, p. 12.
Scharlau, Birgit, 'Beschreiben und beherrschen; Die Informationspolitik der spanischen Krone im 15. und 16. Jahrhundert', in: Karl-Heinz Kohl (red.), *Berliner Festspiele; Mythen der Neuen Welt. Zur Entdeckungsgeschichte Lateinamerikas*, Berlijn 1982, p. 92-100.
Schilder, G., 'Het cartografisch bedrijf van de VOC', in: *De VOC in de kaart gekeken. Cartografie en navigatie van de Verenigde Oostindische Compagnie 1602-1799*, 's-Gravenhage 1988, p. 17-46.
Scholtz, G.D., *Die ontwikkeling van die politieke denke van die Afrikaner. Deel VI, 1910-1924*, Johannesburg 1979.
Schoonees, P.C., 'Ter inleiding', in: D'Arbez, *Mooi Annie of die skipbreukelinge*, Kaapstad/Pretoria 1930.
Schreuder D.M., 'The imperial historian as "colonial Nationalist": George McCall Theal and the making of South African history', in: Gordon Martel (ed.), *Studies in British imperial history*, New York 1981, p. 95-158.
Schutte, G.J., *De Nederlandse patriotten en de koloniën*, diss. Utrecht 1974.
Schutte, G.J., *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie*, Franeker 1986.
Schutte, G.J., *Bibliografie van Nederlandse publikaties over Zuid-Afrika*, Kaapstad 1989.
Schutte, G.J., *De roeping ten aanzien van het broedervolk. Nederland en Zuid-Afrika, 1960-1990*, Amsterdam 1993.
Scott, Grant F., 'The rhetoric of dilation: ekphrasis and ideology', in: *Word & Image* 7 (1991), p. 301-310.
Seed, Patricia, 'Colonial and postcolonial discourse', in: *Latin American research review* 26,3 (1991), p. 181-200.
Sidwell, Henry B., *The story of South Africa*, Kaapstad etc. 1894 (6e druk).
'"Skrywer van Eenvoudige mense" ens., Die', in: *Die Brandwag*, 10 December 1918, p. 194.
Smith, A.B. en R.H. Pheiffer, *The Khoikhoi at the Cape of Good Hope. Seventeenth century drawings in the South African Library*, Kaapstad 1993.
Smith, A.B., 'Different facets of the chrystal: early European images of the Khoikhoi at the Cape, South Africa', in: Martin Hall en Ann Markell (eds.), *Historical archeology in the western Cape*, p. 8-20 (The South African Archeological Society Goodwin series 7, juni 1993).
Smith, Ken, *The changing past. Trends in South African historical writing*, Johannesburg 1988.
South Africa in print / Boekspieël van Suid-Afrika, Kaapstad 1952.
South African Library reprint series / Suid-Afrikaanse Biblioteek herdrukreeks (Vroeë Kaapse drukwerk 1796-1802), Kaapstad 1971.
Spaan, Gerrit van, *Het koddig en vermakelyk leven van Louwtje van Zevenhuizen of het schermschool der huislieden, Vervat in twee Deelen, waaragter is De Afrikaansche en Aziaansche Weg-wijzer, Beschryvende verscheide Gewesten en Landstreken*, Rotterdam 1752 (1694).

Sparman, Anders, (Anders Sparrman) *Reize naar de Kaap de Goede Hoop, de landen van den Zuidpool, en rondom de waereld; doch voornaamlijk in de landen der Hottentotten en Kafferen; in de jaaren 1772 tot 1776 gedaan door Andreas Sparman [...], 2* delen, Leiden/Amsterdam 1757.
Spurr, David, *The rhetoric of empire. Colonial discourse in journalism, travel writing, and imperial administration*, Durham/London 1993.
Stagl, Justin, 'Vom Dialog zum Fragebogen. Miszellen zur Geschichte der Umfrage', in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 31 (1979), p. 611-638.
Stagl, Justin, 'Der wohl unterwiesene Passagier. Reisekunst und Gesellschaftsbeschreibung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert', in: B.I. Krasnobaev, Gert Robel en Herbert Zeman(Hrsg.), *Reisen und Reise-beschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturforschung*, Berlijn 1980, p. 353-384.
Stagl, Justin, 'Die Apodemik oder "Reisekunst" als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung', in: Mohammed Rassem en Justin Stagl (Hrsg.), *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit*, Paderborn etc. 1980.
Stagl, Justin, *Apodemiken. Eine räsonnierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur des 16., 17. und 18. Jahrhunderts*, Paderborn etc. 1983.
Stagl, Justin, 'Die Methodisierung des Reisens im 16. Jahrhundert', in: Peter J. Brenner, *Der Reisebericht*, Frankfurt a.M. 1989, p. 140-177.
Standard encyclopaedia of Southern Africa, 12 delen, Kaapstad 1970-1975.
Stapel, F.W. (ed.), *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie, Tweede Boek, Deel III*,'s-Gravenhage 1939.
Steyn, J.C., *Tuiste in eie taal, die behoud en bestaan van Afrikaans*, Kaapstad 1980.
Strangman, Edward, *Early French callers at the Cape*, Kaapstad/Johannesburg z.j.
Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek, 5 delen, Kaapstad z.j.-1987.
Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek. Naamlys van persone oorlede voor 31 *Desember 1950 wat voorgestel word vir opname in die hoofreeks*, Kaapstad 1968.
Sullivan, Dale L., 'The ethos of epideictic encounter', in: *Philosophy and rhetoric* 26 (1993), p. 113-133.
Tachard, G. de, *Voyage de Siam*, Parijs 1686.
Taine, H., *Histoire de la littérature anglaise. Tome premier*, Parijs z.j. (16e druk).
Teenstra, M.D., *De vruchten mijner werkzaamheden, gedurende mijne reize, over de Kaap de Goede Hoop, naar Java, en terug over St. Helena, naar de Nederlanden. Eerste deel*, (F.C.L. Bosman (ed.), uitgave Van Riebeeck-reeks) Kaapstad 1943 (Groningen 1830).
Theal, G.M., *The Portuguese in South Africa*, Kaapstad 1896.
Theal, G.M. (ed.), *Records of South-Eastern Africa*, delen 6 en 7, Kaapstad 1900.
Theal, G.M. (ed.), *Records of the Cape Colony, from May 1823 to January 1824*, deel 16, Londen 1902.

Theal, G.M., *History of South Africa before 1795*, deel 3, Kaapstad 1964 (herdruk van 1907).
Theal, G.M., *History of the Boers in South Africa*, Kaapstad 1973 (Struik reprint).
Thomas, Keith, *Man and the natural world. Changing attitudes in England 1500-1800*, Londen 1983.
Thomas, Nicholas, *Anthropology, travel and government*, Cambridge/Oxford 1994.

Thompson, Leonard, ‘Afrikaner nationalist historiography and the policy of apartheid’, in: *Journal of African history* 3 (1962), 125-141.
Thompson, Leonard, ‘Subjection of African chiefdoms, 1870-1898’, in: Monica Wilson en Leonard Thompson, *The Oxford history of South Africa*, Oxford 1971, p. 245-288.
Thompson, Leonard, *The political mythology of apartheid*, New Haven/Londen 1985.
Todorov, Tzvetan, *La conquête de l'Amérique. La question de l'autre*, Parijs 1982.
Toit, André du en Hermann Giliomee, *Afrikaner political thought. Analysis and documents. Volume one: 1780-1850*, Kaapstad/Johannesburg 1983.
Toit, J.D. du, *Ds. S.J. du Toit in weg en werk*, Paarl 1917.
Uhlig, Claus, *Hofkritik im England des Mittelalters und der Renaissance. Studien zu einem Gemeinplatz der europäischen Moralistik*, Berlijn 1973.
Uspensky, B., *A poetics of composition*, Berkeley etc. 1973.
Vaillant, Francois le, *Reize in de binnen landen van Afrika, langs de Kaap de Goede Hoop, in de jaaren MDCCLXXX tot MDCCLXXXV, gedaan door den heer le Vaillant, uit het Fransch door J.D. Pasteur*, 4 delen, Leiden/Amsterdam 1791-1798.
Valentyn, F. *Beschryvinge van de Kaap der Goede Hoope en de zaken daar toe behoorende*, 2 delen, Kaapstad 1971-3 (Van Riebeeck-reeks).
Valentyn, F., *Nieuw en Oud Oost-Indiën*, Amsterdam 1724-1726.
Veltkamp, S.B.I, *Meent Borcherds. Predikant in overgangstijd (Jemgum 1762 - Stellenbosch 1832)*, ongepubl. diss. Universiteit van Suid-Afrika, Pretoria 1977.
Vermaak, A.L., *Die geskiedenis van Kuilsrivier, 1652-1905*, ongepubl. MA-verhandeling, Universiteit Stellenbosch, 1993.
Villiers, Anna de, *Die Hollandse Taalbeweging in Suid-Afrika*, Stellenbosch 1936 (Annals of the University of Stellenbosch. Vol. 14, section B, no 1, October 1936).
Vondel, Joost van den, *De Leeuwendalers*, in: *De werken van Vondel*, deel 5, Amsterdam 1931, p. 263-353.
Vossius, Gerard, *Gerardi Ioannis Vossii, Commentariorium rhetoricorum, sive oratoriarum institutionum libri sex [...]*, Lugdunum Batavorum 1643.
Vries, Willemien B. de, ‘Toetsing van een genre: vier onbekende achttiende-eeuwse hofdichten’, in: *De nieuwe taalgids* 78 (1985), p. 110-126.
Vyver, W.B. van der, ‘Die geskiedenis van die Stellenbosse gemeente (1800-1830)’, in: *Argiefjaarboek* 21,1 (1958), p. 215-341.
[Wagenaar, Jan], *Vaderlandsche Historie, Eerste deel*, Amsterdam etc. 1782.
Waterbolk, E.H., ‘Zeventiende-eeuwers in de Republiek over de grondslagen van het geschiedverhaal. Mondelinge of schriftelijke overlevering?’, in: J.A.L. Lancée (red.), *Mythe & Werkelijkheid*, Utrecht 1979, p. 9-24.
Waterhouse, Gilbert (ed.), *Simon van der Stel's journey to Namaqualand in 1685*, Kaapstad 1979.
Weilbach, J.D. en C.N.J. du Plessis, *Geschiedenis van de emigranten-boeren en van den vrijheids-oorlog*, Kaapstad 1882.

Wellek, René, *A history of modern criticism: 1750-1950. IV: The later nineteenth century*, London 1970.
Westhuizen, W.S. van der, 'Onderwys onder die algemene skoolkommissie: die periode 1804-39', in: *Argiefjaarboek* 16,2 (1953).
Wet, G.C. de (red.), *Resolusies van die Politieke Raad*, deel 8, Pretoria 1975.

Wet, P.J.T. de, *Eeu fees- en gedenkboek Burgersdorp, 1846-1946*, Kroonstad z.j. [1946].
White, Hayden, *Metahistory, The historical imagination in nineteenth-century Europe*, Baltimore/Londen 1973.
White, Hayden, 'The forms of wildness: archeology of an idea'. In: *Tropics of discourse. Essays in cultural criticism*, Baltimore 1978, p. 150-182.
Whiteside, J., *A new school history of South Africa*, Kaapstad etc. 1897.
Wiehahn, Rialette, *Die Afrikaanse poësiekritiek; 'n historiese-teoretiese beskouing*, Kaapstad/Pretoria 1965.
Williams, Patrick en Laura Chrisman, 'Colonial discourse and post-colonial theory: an introduction, in: Patrick Williams en Laura Chrisman (eds.), *Colonial discourse and postcolonial theory. A reader*, New York etc. 1993, p. 1-20.
Wilmot, A., *A history of the Cape Colony for use in Schools*, Kaapstad 1888, 6e druk.
Winkel, J. te, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*, deel 5, Haarlem 1924.
Witsen Gysbeek, P.G., *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*, deel 4, Amsterdam 1823.
Wittkower, Rudolf, 'Marco Polo and the pictorial tradition of the Marvels of the East', in: *Allegory and the migration of symbols*, Londen 1977.
Woordeboek van die Afrikaanse Taal, Pretoria 1950-....
Woordenboek der Nederlandsche Taal, 's-Gravenhage 1882-....
Young, Robert, *White writing. Writing history and the west*, Londen/New York 1990.
'Zuid-Afrikaansche Litteratuur en hare opkomst, De', in: *Ons Tijdschrift. Geïllustreerd Familieblad voor Zuid-Afrika* 3 (1897), 7-11, 61-64.

Register

Abrahams, 126
Afrikaanse kultuurgeskiedenis 13
Afrikaanse letterkunde en Nederlandse letterkunde 4-12, 17, 126
Afrikaanse taal 1-18, 61, 95-97, 104, 126
Afrikaanse volksziel 6-11, 13, 117
Afrikaner Bond, 99, 113
Afrikaner geschiedschrijving 99-124, 140
Afrikaner nationalisme 5-6, 9, 12, 13, 16-18, 26, 99-100, 117, 118, 133, 184
Afrikaners (zie ook 'Boeren') 8, 95, 99-100, 102-113, 116-124, 133
Aitton, D. 103, 181
Algiers 41
amalaitha 135-136, 190
Amerika 27, 38-39, 43
Ankersmit, F. 155, 166, 180
anti-primitivisme 91-94, 178
Antilliaanse letterkunde 4
Antonissen, R. 10, 148, 150
apartheidspolitiek 20, 151, 154
Aristoteles 175
Arkel, D. van 150
arme blanken 126
ars podemica 30-31, 90, 137
Ashcroft, B. 191
Axelson, E. 162
Bal, M. 189
Bann, S. 20, 155
Barend-van Haeften, M. 164
Barnouw, A.J. 148,
Barros, J. de 44
Barthes, R. 130, 161, 188, 189
Bataafse Republiek 61
Baur, F. 149
Beale, W.H. 168
Belugaris 35
Bergh, O. 30, 50, 54, 156, 157, 165
beschaving en wildheid (zie ook: orde en wildheid) 23, 25-27, 34, 43, 55-56, 59, 68-74, 78-79, 81-83, 91-94, 138-139, 165
Besselaar, G. 6, 147, 148
Beyers, C. 142
Bezuidenhout, C.P. 181
Bhabha, H.K. 133, 142
Bhila, H.H.K. 152
Bilderdijk, W. 1
Bitterli, U. 176
Blackburn, D. 126, 140, 188

Blaeu, J. 55, 165
blemmyae 40, 55
Blotius, H. 30
Boas, G. 176
boekhandels in Zuid-Afrika 97
‘Boeren’ (zie ook: Afrikaners) 21, 102-105, 109-112, 116, 120, 128, 132
Boerenoorlogen 3, 17, 95, 99, 110-111, 115, 128
Boerenrepublieken 3, 4, 16, 17, 99, 104, 109, 115
Boëseken, A. 157-158, 160, 162-164
Bogaert, A. 51, 64-65
Boogaert, E. van den 164, 191
Booyens, B. 154
Borcherds, M. 75-94, 95, 137, 138, 140, 171-177
Borcherds, P.B. 172
Bosch, A. 186
Boshoff, S.P.E. 183
‘Bosjesmannen’ (San) (zie ook: Sonqua's) 21, 32, 112-113
Bosman, F.C.L. 5, 148, 150, 151, 170
Bosman, I.D. 162, 182
Botha, L. 115
Boyle, R. 55
Bredekamp, H.C. 157
Bri en Gri 53
Brinker, M. 183
Brom, G. 149
Bruijn, J.R. 167
Brummel, L. 161
Buijnsters, P.J. 172
Burgersdorp 1-2, 18
Butler, H.E. 168
Butua 35
Canary, R.H. 180
Cape history 102-104, 181
Céard, J. 161
Certeau, M. de 169
Chaihanthima 46

Changuion, A.N.E. 153
Chase, J.R, 169
Châtelet, F. 170, 176
Chaumont, A. de 51
Chijs, J.A. van der 158
Chobona's (Choboqua's) 46, 53
Choisy, F.T. de 51
Chrisman, L. 191-192
christendom 79-81, 83-85, 91-94, 111, 112, 120, 128, 129, 133
Cilliers, D.H. 147
Cizewski, W. 149
Clastres, H. 170, 176
Claudius 33, 51, 52, 49, 160, 163
Coetzee, A. 151
Coetzee, J.C. 147, 151-152
Coetzee, J.M. 43, 162, 191
Coetzee, N.S. 147
Commonwealth literature 142
Conradie, E. 5-12, 99, 117, 148-150
Conscience, H. 153
Corbey, R. 20, 171, 191
Cortado 35, 36
Costa, I. da 1
Couperus, L. 41-42, 58, 161, 166
Crijthoff, P. 27, 47, 156-159, 162
Culler, J. 184
D'Arbez (J.F. van Oordt) 95-124, 139-140, 145-146, 179-187
Dadel, I. 30
Dam, P. van 33, 160
Danckaert, J. 35-36, 45, 156, 158, 160
Dapper, O. 28, 49, 163
Davagul 35
Dekker, G. 5, 10, 148
Delacroix, E. 41
Deluz, C. 161
Derrida, J. 110
Deursen, A.Th. van 159, 176
Dis, A. van 18, 154
discursief determinisme 42
Dominicus, F.C. 152
Dondeyne, A. 162
Dray, W.H. 180
Dreyer, A. 147
Drop, W. 186
drukpers in Zuid-Afrika 14-17, 76, 153
Eeden, F. van 153
Ekphrasis 90, 175

Elias, N. 164
Elkiss, T.H. 162
Elphick, R. 156, 157, 174
Engelbrecht, S.P. 5
Engels 3, 6-7, 9, 16-18
Engelse manieren 108-109, 129, 133-134
Engelsen 3, 16, 95-136, 140
Engelstalige Zuid-Afrikaanse literatuur 95
epideiktische genre 67-68, 73
ethoniemen 21
'Eva' (Krotoa) 26, 47, 52
Everaerts 156, 158
Fairchild, H.N. 173
Fanon, F. 131, 135, 140, 143, 144, 189, 192
Faure, A. 80
February, V.A. 150, 191
Ferron, L. 154
Fisch, J. 164
focalisatie 130-131, 188-189
Foucault, M. 20, 37, 140, 155, 160, 190
Fouché, L. 97
Fourie J.J. 188
Frankenberg, R. 191
Fraser, C. 162
Freund, W.M. 161
Friedman, J.B. 161, 174
Gaastra, J.R. 167
Gama, V. da 44
Garber, K. 69, 169
Gates, H.L. 189, 192
Gauthier, T. 41
Geertz, C. 94, 178-179
Gelderblom, A.J. 20, 155, 168
Geleynssen de Jongh, W. 29-30, 158
Genootskap van Regte Afrikaners 5, 97, 153
geografische representatie 137-138
Gerhardt, C. 161
Gerwel, J. 150
Gie, S.F.N. 182
Giliomee, H. 152, 156, 171, 174, 179
Godée Molsbergen, E.C. 25, 156-157, 164, 166, 183
Goens, R.M. van 24, 34, 45
Gombrich, E.H. 19-20, 156-157
Gossman, L. 180
Götz, J.N. 92
Graaff, B.J.H. de 156
Gray, S. 188

Greenblatt, S. 161
Greshoff, J. 18
Gri en Bri 54
Griffiths, G. 191
Groenveld, S. 176
Grote Trek 103-104, 109, 139
Guerre, J. de la 28, 50, 156, 157
Hall, M. 161-162
Hamon, P. 189
Haren, O. Zwier van 169
Hartog, F. 57, 166, 169, 175
Heese, J.A. 123, 179, 187
Hefferman, J.A.W. 175
Hegel, G.W.F. 8
Helmers, J.F. 1
Heniger, J. 159
Herder, J.G. von 8
Herodotus 166
'Herry' 47
Hertzog, B. 115
Heye, T. 176
historische representatie 63-64, 79-124
Hodge, E. 144, 166, 192
Hoekstra, R. 159, 187
Hoesum, C. van 28, 47, 156, 158
hofdicht 63, 168
Hofmeyr, J.H. 1, 17, 96, 100, 147, 189
Hofmeyr, N. 103, 177, 181
Hondius, J. 33
Hooft, P.C. 1, 95
Hoorn, P. van 166
Horatius Flaccus, Q. 169
'Hottentotten' (Khoi) (zie ook: Namaqua's) 8-9, 21, 23-60, 65-69, 81-94, 122, 139, 174
Houtman, C. de 152
Hugenoten 8
Huigen, S. 160, 167
Hulme, P. 140, 191
Hume, D. 8
Huussen, A.H. 173
Huygen van Linschoten, J. 14-15, 34-36, 44-45, 53, 160, 162, 165
IJzerman, J.W. 152
imaginaire mensenrassen 39-40, 43, 53-54, 66, 174
Indiërs 132
Indisch-Nederlandse letterkunde 4, 143
Indonesië 61
inheemse informanten 46-47 (Eva, Herry)

Ivens, J. 162
Jaarsveld, F.A. van 20, 100, 116-118, 140, 155, 177, 178, 180, 181, 186-187
Jameson-raid 103, 107, 11, 115, 123
Janssens, J.W. 8
JanMohamed, A.R. 131, 140, 144, 189, 192
Johannes, G.J. 175
Johnson, D. 192
Jonckheere, W.F. 154
Jones, A. 163
Jong, E. de 170
Jonker, A. 5
Kaapse Patriotten 112
kaartbeeld van Zuidelijk Afrika 34-36, 45, 53, 56-57, 163, 166
'Kaffers' (Bantoetalige zwarten) 106, 11, 113, 118, 132
Kalff, 8, 149
Kannemeyer, 10, 13-14, 150-151
Kapp, P.H. 190
Kalzen, M.F. 158
Kennedy, R. 170, 176
Kern, H. 163, 166
Khoi (zie ook: 'Hottentotten') 3, 8-9, 21, 23-60, 65-69, 81-94, 122, 139, 174
kiesrecht 147
Kiewiet, C.W. de 162
Kohl, K.H. 176
Kolbe, P. (P. Kolb) 64-66, 68, 82-83, 85-90, 166, 169, 173, 174, 176
Kollewijn-spelling 177
koloniale ideologie 72-74, 93-94
kolonisten 3, 13-16, 65, 67, 70, 78, 80-85, 90-94, 138
Koselleck, R. 164, 185, 191
Kotzebue, A. von 76
Kozicky, H. 180
Kritzinger, M.S.B. 5
Kruger, P. 98, 100-101, 116, 123, 131
Kruithof, B. 172
Labrie, A. 186
Lafitau, J.F. 39
Lancée, J.A.L. 175, 176
Lanyon, O.W. 103
Lategan, F.V. 187
laus regionis 62-63, 73, 168
laus ruris 67

Lausberg, H. 169, 176
Lawson, A. 192
leescultuur in Zuid-Afrika 153
Leibbrandt, H.C.V. 110
Leith, G. 97, 102-103
Léry, J. de 39
Levinas, E. 42-43, 162
Lewis, C.T. 176
Lieftink, A.E. 156
Lindenberg, E. 10-11, 150-151
Linton, R. 176
Lion Cachet, F. 96, 99, 177
Lipsius, J. 30
literair circuit 15-16, 75, 80, 126, 152
literatuurgeschiedenis 95
literatuurgeschiedschrijving 4-14, 79, 95, 98, 117, 140
Lloyd, A.C.G. 153
locus terribilis 69-70
Lohmeier, A.M. 169
Lopez, T. 44
Lovejoy, A.O. 176
Lub, J. 125-136, 140, 144, 187-190
Lubbe, H.J. 188
Lyotard, J.F. 118, 186
Maanen, J. van 159
Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 76
Mackay, W.M. 84
Macmillan, W.M. 174
Maetsuyker, J. 29
Malan, C. 188
Malherbe, D.F. 5
Malherbe, E.G. 147, 151
Malherbe, V.C. 156
Mani, L. 191
Mansvelt, N. 16, 147, 151, 152
Markell, A. 161
Marre, J. de 7, 61-74, 138, 151, 167
Martel, G. 182
Mason, P. 20, 38-39, 42-43, 53, 57, 137, 140, 155, 161
Maurik, J. van 126, 188
McClintock 143, 192
Meerhoff, P. van 31-32, 47-49, 52-54, 156, 158
Meijer Drees, M. 172
Melle, J. van 18
Merwe, C.N. van der 150, 188
Merwe, H.J.J.M. van der 153
Midden-Oosten 27, 37-38, 41-42, 58, 142

Mignolo, W.D. 192
Mijnhardt, W.W. 171-172
Miller, C.L. 38, 57, 161, 163
Mishra, V. 144, 192
Mitchell, T. 37, 57, 160-161
Monomotapa 14, 24, 34-35, 44-46, 50, 53, 55, 57
Montesquieu, C.L. de 8
Montrose, L. 155
Moodie, T.D. 116, 118, 186
More, T. 39
Morgan, G. 172
Mörzer Bruyns, W.F.J. 167
Mossata 36
Mossop, E.E. 25, 156, 157, 164, 165
Mostert, C.W. 188
Mozambique 44-45, 61
Mulder, H.A. 18
Muller, C.F.J. 34, 148, 152
Murray, A. 172
Namaqua's 23-24, 27, 31, 33, 46-52, 138
Nationale Partij 111, 113, 115
naturellenvraagstuk 129-130
Nederduytsch Zuid-Afrikaansch Tydschrift, Het 74-94
Nederlands nationalisme 26
Nederlandse taal in Zuid-Afrika 1-18, 61, 75, 80, 95-96, 104, 126, 137
Nederveen Pieterse 173
neerlandistiek en Zuid-Afrika 11, 13
Neuber, W. 20, 159
Neyn, P. de IV, 61, 167
Nienaber, G.J. 148
Nienaber, P.J. 97, 98, 148, 153, 178, 179, 181, 186, 193
Nieuhoff, J. 51
Nieuwenhuys, R. 164
Nochlin, L. 161
Note, J. 190
NZAV 17
O'Gorman, E. 192
O'Kulis (W. Postma) 102
Olbrechts-Tyteca, L. 169
Oliphants-rivier 36
Ons Tijdschrift 95-96
Onselen, C. van 126, 188, 190
Oordt, J.F. van (D'Arbez) 95-124, 139-140, 145-146, 179-187

Oordt, J.W.G. 98, 104, 121-122, 179, 181, 187
Oosterzee, J.J. van 1, 147
Ophir 44
Opperman, D.J. 10, 150
orde en beschaving (zie ook: wildheid en beschaving) 27, 69-70, 74
Ostayen, P. van 175
Overbeke, A. van 61
Palm, J.H. van der 1, 147
Pannevis, A. 153
Paravicini di Capelli, W.B. 8-9
Parry, B. 144, 191
passantenliteratuur 15
Paton, A. 126
patriotisme 16, 75, 78-79, 153, 172
Perelman, Ch. 169
Periodisering 4-18, 13-18, 117
Pheiffer, R.H. 161
Philip, J. 83-85, 88, 91, 94, 137, 138, 139, 173
Plessis, C.N.J. du 177
Plessis, P.J. du 96, 99, 180, 185, 186
Plinius Secundus Maior 55, 91, 165
Ploeger, J. 152
Polo, M. 39-40
Ponclis, F.A. 148
Portugezen 24, 35, 44-45, 64, 68
Post-koloniale theorie 142
Praeg, L. 116, 117, 186
Pratt, M.L. 174
Preez, J.M. du 170, 177
Preller, G. 100, 101, 118, 139, 185
primitivisme 73, 82-84, 91-94
Prinsen, J.J. 8, 149
Quintilianus, M.F. 168
Quispel, G.C. 150
Rackhem, H. 165
Ranke, L. von 91
Rantzau, H. 30
rasgevoel 148
Raum, O.F. 173
Raven-Hart, A. 65, 164, 168
racisme 130
Reede, A. van 24, 31-33, 54-55, 157, 158, 160, 165
Reenen, D.G. van 8-9
Reitz, F.W. 104
Rensburg, F.I.J. van 188
representatie 12-13, 26
representatie van de vreemde wereld 23-60

representatie-theorie 19-20, 26, 37-43, 57-59, 108, 130, 155, 160
Relief, P. 103
retorica 30, 32, 62-63
Reviere de Infante 35, 36
Reviere Spirito Sancto 34
Rhodes, C.J. 45
Riebeeck, J. van 7, 24, 26, 29-31, 47, 50, 64, 79, 84, 106, 172, 175, 182, 183
Rietbergen, P.J.A.N. 160
Rigney, A. 20, 165, 174, 180, 182, 183
Ritter, J.C. 153
Robinson, A.M.L. 171
romantiek 73
Ross, R.J. 150, 173
Rostvig, M.S. 169
Rotenstreich, N. 149
Rouffaer, G.P. 152
Rousseau, J.J. 92, 121, 178
Ruysch van Dugteren, C. 187
Said, E.W. 20, 37, 42-43, 57-59, 137, 140, 142, 144, 160, 162, 177, 188, 189, 192
San (‘Bosjesmannen’) (zie ook: Sonqua's) 21, 32, 112-113
Santos, J. de 44
Sas, N.C.F. van 172
Saunders, C. 104, 154, 182
Scharlau, B. 166
Schöffer, F.S. 167
Scholtz, J. du P. 147, 152
Scholz, G.D. 185
Schoonees, P.C. 5, 179
Schreuder, D.M. 104, 182
Schreyer, J. 51
Schrijver, I. 156
Schutte, G.J. 152, 154
Scott, G.F. 175
Seed, P. 191
Shona's 44
Short, C. 176
Sidwell, H.B. 102-103, 181
Slagersnek 100, 103, 110, 121-123, 169
slaven 3, 61, 68, 80, 83
Smith, A. 161
Smith, K. 116, 117, 140, 180, 185, 190
Smuts, J.C. 115
sociaal banditisme 129, 135-136
Sofala 44-45

Sonqua's 21, 32
South African Journal 77, 171
Spaan, G. van 25, 157
Sparman, A. (Sparrman) 66, 166, 168
Spilbergen 64
Spivak, G.C. 142
Spurr, D. 170, 177
Stagl, J. 20, 155, 158, 165
standbeeld voor de Nederlandse taal 1, 18
Stapel, F.W. 160
Stel, S. van der 23, 24-25, 28, 31-33, 49-52, 55, 165-167, 169, 174
Stel, W.A. van der 16, 110, 112, 114
Steyn, J.C. 152, 153
Strangman, E. 153-164
Sullivan, D.L. 169
Surinaamse letterkunde 4
Swellengrebel, H. 64, 71-72, 168
Tachard, G. de 25, 28, 49-51, 156-157, 163, 164
Tacitus, C. 91
Taine, H. 8, 128, 149
Taylor, J. 172
Teenstra, M.D. 16, 75, 170
Theal, J.M. 45, 95-96, 104-105, 109, 157, 162, 171, 182
theorie van het koloniale discours 26, 37-43, 57-59, 131, 137, 140-144, 192
Thom, G. 172
Thomas, K. 170
Thomas, N. 191, 192
Thompson, L.M. 100, 116, 117, 140, 158, 180, 184, 185, 186, 191
Tiffin, C. 192
Tiffin, H. 191
tijdschriften 18, 77-79, 95
Todorov, T. 143, 192
Toit, A. du 152, 174
Toit, J.D. du 178
Toit, S.J. du 1, 3, 152
Tollens, H. 1
toneel in Zuid-Afrika 5, 75, 76
Tulbagh, R. 97, 111
Tweede Taalbeweging 3
uitgeverijen in Zuid-Afrika 18
Unie-wording 115
Uspenski, B. 189
Vaillant, F. le 166
Valentyn, F. 28, 32, 49, 64, 155-157, 159, 163, 167
Veltkamp-Visser, S.B.I. 173, 176
Venter, F.A. 126
verbeelding 87-92

Vergilius 81, 167
Verlichting 78, 79
Vermaak, A.L. 170
Vermaak, J.A. (‘zwart Vermaak’) 76, 170
Victoria College 26
Vigiti Magna 53, 55, 165
Viljoen, V.J. 179, 187
Villiers, A. de 5, 6, 148, 152, 177
Visscher, R. 39-40, 55
VOC 14-15, 23-74, 75, 100, 104, 109, 11, 112, 114, 137, 138
Voetogen, 54-55
Vogel, J.W. 51
volksgeest (volksziel) 6-11, 13
Vondel, J. van den 1, 95, 169
Vos, M.C. 76
Vossius, G.J. 167
Vries, W.B. de 168
vrijmetselaars 75
Vyver, W.B. van der 173
Wagenaar, J. 91, 176
Wagenaer, Z. 28
Walraven, W. 61
Waterbolk, E.H. 175
Waterhouse, G. 155-156, 159, 160, 164
Weilbach, J.D. 177
Wellek, R. 149, 150
Wessels, L.H.M. 186
Westhuizen, W.S. van der 170
Wet, G.C. de 168
Wet, P.J.T. de 147
White, H. 20, 101, 155, 170, 191
Whiteside, J. 102-103, 171
Wiehahn, R. 150
Wildeman, G.J.D. 158
wildheid en beschaving (zie ook: orde en beschaving) 23, 25-27, 34, 43, 49-53, 55-56, 59, 68-74, 78-79, 81-83, 91-94, 138, 139
Williams, P. 191, 192
Wilmot, A. 97, 102-103
Wilson, M. 158, 184
Winkel, J. te
Wintergerst, M.J. 51
Wissink, J.J. 33
Witsen Gysbeek, P.G. 167
Witsen, N. 33, 160, 173
Wittkower, R. 161
Woerden, H. van 154
Worden, N. 154
Young, R. 191
zendelingen 77, 80, 83-85, 111, 122, 133, 135, 137, 139, 149

Zietsman, P.H. 152
Zimbabwe 44
zwart gevaar 125, 126, 133-134
zwarte gentleman 129, 133-134
zwarte hoofdfiguur 126-136, 140
zwarten (zie ook: ‘kaffers’) 118